

9

جدلي ماديت جا بنيادي اصول

روشن خيال تعليمي كتابي سلسلو

اي. اسپرکن ۽ او. ياخوت
ڊاڪٽر محبت پرڙو

سي پي سي ايس

سينٽر فار پيس اينڊ سول سوسائٽي
B-98 قاسم نگر-قاسم آباد، حيدرآباد

Ph: +92-22-2904408, +92-22-2652401, Fax: +92-22-2652401
cps.sindh@hotmail.com

جدلي ماديت جا بنيادي اصول

اي. اسپرڪن ۽ او. ياخوت
ڊاڪٽر محبت پرڙو

CPCS

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	جدلي ماديت جا بنيادي اصول
موضوع:	روشن خيال تعليمي سلسلو
ليکڪ:	اي. اسپرڪن ۽ او. ياخوت
سنڌيڪار:	ڊاڪٽر محبت ٻرڙو
ڪمپوزنگ:	سليمان سميجو
سال:	مارچ 2008ع
چپائيندڙ:	سي پي سي ايس
مُله:	سئو روپيا

ڪتابن ملڻ جا هنڌ

ٿامس اينڊ ٿامس بڪ هائوس، ڪراچي - ڪانپواڙ بڪ هائوس ڪراچي - سنڌيڪا ڪتاب گهر، حيدرآباد - پٽاڻي ڪتاب گهر، حيدرآباد - گلشن پبليڪيشن، حيدرآباد - فڪشن هائوس، حيدرآباد - سجاڳي ڪتاب گهر، ايگريڪلچر ڪامپليڪس، حيدرآباد - رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو - گل ڪتاب گهر، شڪارپور - جنيد ڪتاب گهر، دادو - سنڌيڪا ڪتاب گهر، سکر، مارئي ڪتاب گهر، سکر - مهراڻ ڪتاب گهر، ميرپورخاص - هلال ڪتاب گهر، ميرپورخاص، سنڌ بڪ ڪلب، نوابشاهه.

All Rights Reserved

Book Title:	Jadlee Madiyat Ja Bunyadi Usool
Subject:	Civil Society Education Series_9
Authored by:	A. Sperkin & O. Yakhoot
Translated by:	Dr. Muhabbat Buriro
Year:	March_ 2008
Published by:	CPCS

سي پي سي ايس جي پبليڪيشن آفيسر منير چانڊيي چپائي پڌرو ڪيو.

سٽاءُ

- 5 پيش لفظ رياضي پڙڙو
- 7 پنهنجي پاران
- 8 باب پهريون
جدلي ماديت - مارڪسي فلسفو
- 21 باب ٻيو
مارڪسي فلسفي جو اُسرڻ ۽ ان جي ترقي
- 31 باب ٽيون
مادو ۽ ان جي وجود رکڻ جون شڪليون
- 47 باب چوٿون
شعور جو بڻ بنياد ۽ ان جي فطرت
- 67 باب پنجون
جدليات جا بنيادي قانون ۽ درجا
- 116 باب ڇهون
جدلي ماديت جو علمي نظريو

پيش لفظ

منهنجي مرحوم ڀاءُ ڊاڪٽر محبت ڀڙڙي جي مختلف ڇاهن مان هڪ تمام وڏو ڇاهه، تمام گهڻا ڪتاب ۽ رسالا وٺڻ، پڙهڻ ۽ وڻندڙ مواد ترجمو ڪرڻ به هو. اهڙن ورتل ڪتابن ۾ 30 جنوري 1977ع تي ورتل هڪ ڪتاب “The Basic Principles of Dialectical and Historical Materialism” (جدلي ۽ تاريخي ماديت جا بنيادي اصول) به آهي، جيڪو پروگريس پبلشرز، ماسڪو پاران روسي ٻوليءَ مان انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي، 1971ع ۾ ڇپرايو ويو هو. اهو ڪتاب A. Spirkin (اي. اسپرڪن) ۽ O. Yakhot (او. ياخوت) صاحبن لکيو هو ۽ D. Langstone (ڊي. لينگسٽون) صاحب ترجمو ڪيو هو. ان ڪتاب جي مواد ڀاءُ محبت کي ان ڳالهه تي اتساهيو ته اهو ڄاڻ وارو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ کپي. مون کي پوريءَ ريت ته ڄاڻ ناهي ته ڀاءُ محبت اهو ڪتاب ڪڏهن ترجمو ڪيو هو پر ڪاٿو ڪري سگهان ٿو ته ڄاڻايل ڪتاب جي ترجمي جو ڪم 1980ع تائين اُڪلائي چڪو هوندو. پر اڻ ڄاتل ڪارڻن ڪري اهو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو. تنهن هوندي به ممڪن آهي ته ڀاءُ محبت ڪجهه عرصو گذرڻ کانپوءِ اهو ڪتاب ان ڪري به ڇپرائڻ جون ڪوششون نه ورتيون هجن جو 1985ع ۾، ان ڪتاب جي آڌار تي لکيل محترم رشيد پٽيءَ جو ڪتاب “سچ جو فلسفو” پڌرو ٿيو هو. بهرحال، ڪتاب جي مڪمل ترجمي تي ڪيل ڀاءُ محبت جي محنت وٽس ئي هٿيڪي رهي، تان جو ڪاري تاريخ جو درجو مائيندڙ تاريخ 9 اپريل 1997ع تي ڀاءُ محبت اسان منجهه نه رهيو. جيءُ جهوريندڙ سندس جدائيءَ کان پوءِ مون جڏهن سندس لکيل ۽ ترجمي ڪيل (ڇپيل توڻي اڻ ڇپيل) مواد کي سهيڙڻ جي ڪوشش آهي ته مون کي سندس اڻ ڇپيل مواد مان ٻن ڊائرين تي، مٿي ڄاڻايل ڪتاب جي ٻن حصن مان هڪ حصي “جدلي ماديت جا بنيادي اصول” (Dialectical) جو ترجمو پڻ مليو آهي. جڏهن ته ڪتاب جي ٻئي حصي جو ترجمو جيڪو “تاريخي ماديت” جي بنيادي اصولن بابت هجڻ گهرجي، اڃا تائين منهنجن هٿن تائين نه پهچو آهي. “جدلياتي ماديت جا بنيادي اصول” تي مشتمل ڪتاب جو اڌ حصو ڇهن بابن (Chapters) تي پکڙيل آهي ۽ “تاريخي ماديت جا بنيادي اصول” پنجن بابن تي.

“جدلي ماديت جا بنيادي اصول” جي ترجمي ۾ پيءُ محبت وبتنامي شاعر توڻي دين جون شعري سٽون مهاڳ طور ڏنل “پنهنجي پاران” ۾ ڄاڻايو آهن. منهنجي سوچ موجب پيءُ محبت جي مواد کي چڱي پڌرو ڪرڻ جو اهو طريقو به بهترين رهندو. ڇاڪاڻ ته علمي ۽ تحقيقي دنيا ۾ ڪوڄنائون ۽ ڪم ڪندڙ هڪ شاگرد کي، سندس وفات کان پوءِ، ان ريت به محنتن جي موت ڏئي سگهجي ٿي ۽ سندس ڪم کي ڪارائتو بڻائي سگهجي ٿو.

- رياضت ٻرڙو

قلم تازو: هن ڪتاب کي ماهوار “ڪينجهر” حيدرآباد ۾ (سيپٽمبر 1997ع کان اپريل 1998ع تائين) چڱي، ڀريا 10 ورهيه گذري ويا آهن. مان “ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر” جي ڊائريڪٽر جنرل ۽ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ننڍي پيءُ هئڻ ناتي، اسان جي سجاڳ ساٿي محترم جامي چانڊڻي جونهايت ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي اداري سي پي سي ايس (CPCS) پاران، ڊاڪٽر محبت جي 11هين ورسيءَ جي نسبت سان، هيءُ ڪتاب ڇپرائڻ جي منظوري ڏني ۽ هڪ وڌيڪ علمي ڪم ڀر هٿ وٺايو.

ر. ٻ

26.02.2008

قنبر

پنهنجي پاران

ياد رک!

تووت تنهنجو عقل ۽ تنهنجو علم

تنهنجي وطن ۽ قوم جون امانتون آهن.

امتحان پاس ڪري،

وطن جي ويرين وٽ ڪرسي ماڻڻ،

تنهن کان وڌي

بي حياتي، ذلالت ۽ غداري بي ڪانهي.

پنهنجي علم کي

پنهنجي وطن جي قتل نصيب سنوارڻ لاءِ وقف ڪر،

پنهنجي حياتيءَ جي پل پل سان

قوم جي تاريخ ۾ سونهن ۽ سينگار پيدا ڪر.

باب پهريون

جدلي ماديت – مارڪسي فلسفو

فلسفي جو مقصد:

جڏهن اسين قديم تاريخون پڙهون ٿا تڏهن اسان کي خبر پوي ٿي ته جڏهن اڃا ڪنهن بي قدرتي (فطرتي – Natural) سائنس جهڙوڪ فزڪس، ڪيميا، بائلاجي، جيالاجي وغيره جي چڱي چوڪي جاڻ نه يعني هئي تڏهن به فلسفي جو علم موجود هو. اها حقيقت پڌرو ٿي ڪري ته فلسفي جي اهميت ٻين سائنس جي پيٽ ۾ وڌيڪ آهي ۽ فلسفو انسان جي اهم گهرجن مان هڪ آهي. پر اڄ اسين ڏسون ٿا ته هن سماج ۾ ٻين علمن کي ته پڌري حيثيت ڏني وئي آهي پر فلسفي جي حيثيت جي چٽائي اڃا ڪانه ٿي آهي. پوءِ به اسان جا سمورا عمل ۽ ڪڏهن ڪڏهن اندروني خيال ڪنهن نه ڪنهن مخصوص فلسفي جي سوچ جي اثر هيٺ ٿين ٿا.

اسان مان هر هڪ ڪڏهن نه ڪڏهن، ڪٿي نه ڪٿي ڪن اهڙن سوالن جو جواب ڏئي ٿو ۽ اهڙا سوال اسان جا ٻار پڇا، ننڍا توڙي وڏا، سنگتي ساٿي ۽ ڏنل وائيل پڇندا ٿي رهندا آهن. مثال طور، هيءَ ڌرتي، هي سج، چنڊ، تارا، ڪٿيون ۽ گس، هيءَ سڄي ڪشادي ڪائنات، قدرت جيڪا اسان جي هر طرف پکڙيل آهي، اها وجود ۾ ڪيئن آئي ۽ ڪڏهن آئي؟ انسان ڇا آهي ۽ ڇو آهي؟ طبقا ڇو ٺهيا ۽ ڪيئن ٺهيا؟ هن يا هن ملڪ ۾ سياست ڪهڙي پئي هلي ۽ پارٽيون ڪهڙن اصولن هيٺ ۽ ڪنهن لاءِ ڪم پيون ڪن؟ سماج ڪيئن ٿا وڌن، وڃهن ۽ تبديل ٿين؟ ظلم ڪيئن شروع ٿيو ۽ ڪيئن ختم ٿيندو؟ ڪوڙ ڇا آهي ۽ سچ ڇا آهي؟ علم ڇا آهي؟ خوشي ڇا آهي؟ سونهن ڇا آهي؟ وغيره وغيره. اسان مان هر هڪ ڪن نه ڪن لفظن ۾ انهن جا جواب ته ڏئي ٿو، پر ڇا ڪڏهن ايئن به سوچيو اٿائين ته ان جواب جو دارومدار ڇا تي آهي؟ ان جو دارومدار ان ڳالهه تي آهي ته اسين

گڏيل طرح هن دنيا کي کيئن ٿا ڏسو. کيئن ٿا پرکيون ۽ اسان جي چوڌاري جيڪو ڪجهه ٿيو آهي ۽ ٿئي پيو. ان کي حقيقي طرح کيئن ٿا سمجهون. يا اڃا به ٻين لفظن ۾ اسين ڪهڙي فلسفي جي حقيقت ظاهر ٿا ڪريون. اهڙن سوالن جا جواب ڌار ڌار ماڻهو ايئن ئي ڏين ٿا جيئن هو دنيا کي ڏسن يا سمجهن ٿا.

دنيا کي ڏسڻ يا سمجهڻ جو نقطو نظر چئجي ٿو ڪنهن ماڻهوءَ جي حياتيءَ جي باري ۾، سڄيءَ دنيا جي باري ۾ ۽ هن جي سڄيءَ ڪائنات ۾ ٿيندڙ مخصوص قسم جي لفظن ۽ واقعن جي باري ۾ گڏيل طور سمورا خيال ڪهڙا آهن.

عام طرح اسين جيترو ڪجهه هن دنيا کي ڏسون ٿا، سمجهون ٿا ۽ ڄاڻون ٿا، ايترو ڪجهه ڪافي آهي يا اڃا به وڌيڪ ۽ صحيح نموني ڄاڻڻ جي ضرورت آهي؟ لينن لکيو آهي ته: “..... هڪ سوشلسٽ وٽ چڱيءَ طرح سوچيل ۽ دنيا ڏسڻ (۽ پرکڻ) جو نوس انداز (بيحد) ضروري آهي ته جيئن هو ٿيندڙ واقعن کي پنهنجي تابع رکي سگهي. نه ڪي واقعا هن کي پنهنجي تابع رکن.” (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 8، ص: 316)

جيڪڏهن ڪوبه چاهي ٿو ته هو دنيا جي مٿاڇري پرک ڪندڙ کان ڪجهه وڌيڪ ٿي رهي، ۽ دنيا کي تبديل ڪرڻ جي وڏي ويڙهه ۾ عملي طرح جنگ جوان ٿي هلي ته ان جي لاءِ اهو بيحد ضروري آهي ته هو پنهنجي دنيا جو مخصوص ڏيک ڏيندڙ هجي، يا ٻين لفظن ۾ هن کي پنهنجي حياتيءَ ۾ مضبوط بنيادن تي بيھڻ گهرجي، ۽ هن وٽ اڳتي وڌيڪ ترقي پسند صورت ۾ دنيا کي سائنسي انداز ۾ ڏسڻ جو ڍنگ هئڻ گهرجي. ۽ ان تي نوس ۽ اٽلٽ پروسوهڻ گهرجي، ۽ اهو مارڪسي فلسفو آهي، جيڪو هر هڪ کي دنيا ڏسڻ جي اهڙي اٽلٽ پروسوي واري هٿيار سان هٿيار بند ڪري ٿو.

ڇا اسان کي دنيا جي باري ۾ رڳو اهڙن تصورن جي ضرورت آهي جنهن سان اسان پنهنجي مٿاڇري ڄاڻ وسيلي واقعن کي ڏسندڙ ٿي رهون؟ نه، اسان کي پنهنجي مٿاڇري ڄاڻ وسيلي واقعن کي رڳو ڏسندڙ ٿي رهڻ نه گهرجي، پر اهڙيءَ طرح رهڻ گهرجي جيئن اسين واقعن تي عملي طرح اثر انداز ٿي سگهون، ڇو ته هڪ نئين، سٺي، ڦرلٽ ۽ ظلم کان پاڪ دنيا اڏڻ وارن لاءِ دنيا جي واهپي ۽ ان کي تبديل ڪرڻ جي ڄاڻ جي سخت ضرورت آهي. پر ڇا رڳو ڄاڻ ڪافي آهي؟ نه، رڳو ڄاڻ ڪافي نه آهي. ڪيميا جو علم نون مادن ٺاهڻ جي به ڄاڻ ڏئي ٿو پر ان جو استعمال ماڻهن جي خدمت ڪرڻ واري طريقي کان ڌار قسم جو به آهي. آمريڪي سامراجين ڏکڻ ويٽنام ۾ فصلن کي تباهه ڪرڻ لاءِ ڪيميائي ڄاڻ وسيلي زهريلا مادا ٺاهي استعمال ڪيا، پر هر هڪ يقين سان چئي سگهي ٿو ته انسان دوست جمهوريت پسند ايئن ڪونه ڪندا. ان مثال مان سامراجيت جي ظالم ذهنيت ظاهر ٿئي ٿي. جنهن مان مڪاني رهاڪن کي قتل ڪرڻ کان سواءِ ٻي ڪنهن به رحم ڀري سوچ جو اظهار ڪونه ٿو ٿئي. سائنس اسان کي ڄاڻ ڏئي ٿي پر دنيا ڏسڻ جو مارڪسي نقطو نظر عام پورهيت ماڻهن ۽ مظلومن جي پلائيءَ لاءِ پنهنجي ڄاڻ استعمال ڪرڻ جو ڏس ڏئي ٿو. رڳو مارڪسي نظريو ئي آهي

جيڪو اسان ۾ اهو ڀروسو پيدا ڪري ٿو ته اسين دنيا متعلق نقطه نظر کي صحيح نموني ڪيئن سڌاريون. ان کانپوءِ ئي اسين ڪنهن جي حياتي سڌارڻ جو شاندار ڪردار ادا ڪري سگهنداسون.

مثال طور هتي هڪ ائٽم ڀروسي جي ڳالهه ڪجي ٿي. اتر ويٽنام ۾ جمهوريت پسند عوام دوست حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ به فرانسيسي سامراجي ان حڪومت کي ڊاهڻ ۽ ان خلاف سازشون ڪرڻ کان نه مڙيا. 20 ڊسمبر 1946ع تي هنن هنوئي تي قبضو ڪرڻ کانپوءِ ڀرپور حملو ڪيو. سخت گهيرو وڌيڪ مشڪل سان ٽوڙڻ کانپوءِ ويٽنامي انقلابي اڳواڻ ویت باڪ ۾ وڃي گڏ ٿيا ۽ اُتي آزاديءَ جي عاشق، همت، جذبي، بهادريءَ ۽ سورهياڻيءَ جي سرون، ويٽنام جي عظيم سورمي ڪامريڊ هوچي منھ چيو. ”امن جي محبت جي جذبي سان سرشار ٿي اسان ڏاڍيون رعائتون ڏنيون آهن پر اسين جيتريون وڌيڪ رعائتون ٿا ڏيون، فرانسيسي سامراجي اوترو ئي اسان جي حقن مارڻ لاءِ وڌيڪ سازشون ڪري ان مان فائدو وٺن ٿا. هنن پڪو پھه ڪري ڇڏيو آهي ته هو اسان جي ملڪ کي وري فتح ڪن. نه، نه، اسين هر شيءِ قربان ڪري ڇڏينداسون پر پنهنجو ملڪ سندن حوالي نه ڪنداسون ۽ سندن غلامي قبول نه ڪنداسون. جنهن وٽ جيڪو هٿيار هجي، هو اهو کڻي نڪري پئي، پوءِ پل اهو هٿيار لٽ يا ڪهاڙي ڇو نه هجي..... اسان مان هر هڪ وڙهندو ۽ اسين ملڪ ۽ آزاديءَ جي بچاءَ لاءِ پنهنجي رت جو آخري ڦڙو به وهائي ڇڏينداسون..... هر حالت ۾ سوپ اسان جي ٿيندي.“

ها، ڀروسو هڪ عظيم روحاني قوت آهي. ڀروسو ئي آهي جيڪو حقيقي طرح انساني روح کي اڏي مضبوط بڻائي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو ڀروسو دل ۽ دماغ جي اونھين تندن تائين وڃي ٿو پهچي. لينن انهن تي سخت تنقيد ڪندو هو جن جا ”ڀروسا سندن زبانن جي چوٽين کان وڌيڪ گھرا ڪونه آهن.“ (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 13، ص 72)

دنيا جي باري ۾ نقطه نظر جي اهميت ڪهڙي آهي؟ دنيا متعلق نقطه نظر جي اهميت اها آهي ته ان جي ڪري اسان کي ائٽم ۽ نوس ڀروسا ملن ٿا ۽ اهي ڀروسا دنيا کي تبديل ڪرڻ ۽ پورهيت عوام کي غربت ۽ ڦرلٽ مان چوٽڪاري ڏيارڻ واريءَ جدوجهد ۾ ڏاڍا ضروري آهن.

هاڻي اسان لاءِ اهو ڏکيو نه رهيو آهي ته فلسفي جو مقصد ڇا آهي؟ فلسفي جو مقصد اهو آهي ته دنيا کي صحيح نموني ڏسڻ، پرکڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ڀڻ ٻنياد مهيا ڪري.

فلسفو يوناني لفظ فلاسافيءَ جي معنيٰ ظاهر ڪري ٿو. وري فلاسافي قديم يوناني ٻوليءَ جي ٻن لفظن جي ميلاپ سان ٺهيل آهي، فيليو جنهن جي معنيٰ آهي پيار ۽ سوفيا جي معنيٰ آهي ڄاڻ ۽ ڏاهپ. ٻين لفظن ۾ فلسفي جي معنيٰ آهي ڏاهپ سان پيار يعني ڄاڻ. جڏهن اسين چئون ٿا ته فلسفي جي معنيٰ آهي ڄاڻ ته هڪدم ذهن ۾ سوال اُڀري ٿو ته ڇا سائنس اسان کي ڄاڻ سان مالا مال نه ٿي ڪري؟ ها، سائنس اسان کي ڄاڻ سان مالا مال برابر ڪري ٿي، پر ڇا هر سائنس

فلسفو آهي؟ ڇا فلسفي جي مهيا ڪيل ڄاڻ ۽ سائنس جي مهيا ڪيل ڄاڻ ۾ فرق آهي؟

جواب آهي ته ها، فلسفي جي مهيا ڪيل ڄاڻ سائنس جي مهيا ڪيل ڄاڻ کان ڌار قسم جي آهي. هر سائنس جيڪا ڄاڻ مهيا ڪري ٿي، اها حقيقت جي رڳو ڪنهن حصي جي ڄاڻ آهي. مثال طور: ايسٽرنامي آسماني جسمن جي باري ۾، بائلاجي حياتيءَ وارن وجودن، وڻن، جانورن ۽ انسانن جي باري ۾ ۽ تاريخ انساني سماجن جي باري ۾ ڄاڻ مهيا ڪري ٿي. ڪابه سائنس ان لائق نه آهي جو اها اسان کي سڄيءَ قدرت ۽ دنيا جي باري ۾ گڏيل ڄاڻ ڏئي سگهي. خاص طرح اهڙي وقت جڏهن سڄي قدرت ۽ دنيا سڄي جو سڄي ڪئي وڃي. پر اوهين شايد اهو پڇو ته ڇا سمورين سائنسن کي گڏ ڪئي سڄي جو سڄي دنيا جي باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪري نه ٿي سگهجي؟ ان سوال جي جواب ۾ هڪ ٻيو سوال ڪري سگهجي ٿو ته ڇا سڄي جو سڄي دنيا جي گڏيل ڄاڻ اها ساڳي شيءِ آهي جيڪا ڌار ڌار سائنسن جي ڄاڻ کي مشيني انداز ۾ جمع ڪرڻ سان ملي ٿي؟ ڌار ڌار سائنسن کي مشيني انداز ۾ جمع ڪرڻ سان جيڪا ڄاڻ ملي ٿي، سا فلسفي جي سڄي جو سڄي باري ۾ مهيا ڪيل ڄاڻ کان ڌار قسم جي آهي. فلسفو هر هڪ سائنس جي مهيا ڪيل ڄاڻ به ڪٿي ٿو پر انهن عام سوالن تي به بحث ڪري ٿو، جيڪي ڪنهن به سائنس کي اڪيلي سر ڪٽڻ يا سمورين سائنسن کي گڏي ڪٽڻ سان حل ڪري نه ٿا سگهجن. ڪجهه جديد پورزوا فلاسافر اها دعويٰ ٿا ڪن ته سائنس جي ترقيءَ ڪري فلسفو سُسي ويو آهي پر حقيقت ۾ سائنسون فلسفي کي سائنس ڪونه ٿيون، ويتر ان کي طاقتور ۽ صحيح ثابت ڪرڻ ۾ مدد ٿيون ڏين.

فزڪس، مڪينڪس، بائلاجي ۽ ٻيون سڀئي سائنسون ڪن مخصوص قانونن جو اڀياس ڪن ٿيون، يا ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته اهي ڪنهن مخصوص شعبي جي قدرتي لفائن جي قانونن جي ڄاڻ ڏين ٿيون. پر فلسفو سڀ کان وڌيڪ عام قانونن جو اڀياس ڪري ٿو يعني انهن قانونن جو، جيڪي سمورن قدرتي لفائن ويندي انساني سماج ۽ انساني خيالن جي بڻ بڻياد ۾ موجود قانون آهي، ان جو اڀياس ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو فلسفو اسان جي چوڌاري دنيا کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو. حقيقت ۾ فلسفو ئي آهي جيڪو دنيا کي صحيح نموني ڏسڻ، پر ڪٽڻ ۽ سمجهڻ جو بڻ بڻياد مهيا ڪري ٿو.

اڄ اڳڙيا آڻيا، سوڌا سڙا ٿي.

پياري پاڻي، تيفون ڪندا تڪيون.

فلسفي جو جانبدار ڪردار:

جيڪڏهن فلسفي جو ڪم اهو آهي ته پوءِ ڇو مختلف ماڻهن وٽ دنيا جي باري ۾ خيال ڌار ڌار قسم جا آهن؟ اچو ته ڪي سوال ڪئون - حياتيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ خوشي ڇا آهي؟ اهو صاف پڌرو آهي ته انسان دوست انقلابي ماڻهن وٽ ۽ سامراجين وٽ حياتيءَ ۽ خوشيءَ جو مطلب ڌار ڌار آهي. سامراجي ملڪن ۾ جتي هر هڪ شيءِ پئسي تي ورتي ۽ وڪي وڃي ٿي، اُتي خوشيءَ جو مطلب آهي دولت،

تنهن ڪري ڪيترائي پنهنجي حياتيءَ جو مقصد دولت حاصل ڪرڻ ۾ ڏسن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو سامراجين جي فلسفي جو مقصد سندن ان پتڪڙي خوشيءَ تائين گهٽيل ۽ سوڙهو آهي. انقلابي ماڻهو وري ان جڙائي فلسفي کي رد ڪري، محسوس ڪري ٿو ته سندس خوشيءَ جو معراج انسانن جي گڏيل مقصدن، سمورن ملڪن، قومن ۽ عوام جي آزاديءَ منجهه سمايل آهي ته جيئن هو پنهنجي پورهيو سان هڪ نئين، سٺي، سهڻي ۽ ڦرلٽ کان آزاد ترقي پسند سماج جي اڏاوت ڪري سگهن. مارڪس پنهنجي جوانيءَ جي زماني جي لکڻين ۾ هڪ هنڌ لکيو هو، ”تجربي مان خبر پوي ٿي ته سڀ کان وڌيڪ خوش اهي ماڻهو آهن، جيڪي گهڻن ماڻهن کي خوش رکن ٿا.“ مطلب ته جڏهن ماڻهو رڳو خوشيءَ جي سوال تي ئي سوچي ٿو تڏهن هو ٻن تصورن، دنيا متعلق ٻن نقطن نظر يا فلسفي جي ٻن سوچن کي ڏسي ٿو، جن مان هڪ سامراجين، بورجوازين، سرماڻيدارن، جاگيردارن، ڦورن، ظالمن ۽ انهن جي چاڙهن جو آهي ۽ ٻيو وطن دوستن، پورهيتن، مزدورن، هارين، ڦريلن، مظلومن ۽ انقلابين جو آهي. اهو ٻن سنئون سڌو مخالف ۽ هڪ ٻئي سان ٽڪر کائيندڙ فلسفن جي وچ ۾ جهيڙي جو هڪ مثال آهي.

چڱا ڪن چڱائين، مٺايون مٺن،

جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سيئي ڪن.

جتي به سماج هڪ ٻئي جي دشمن طبقن ۾ ورهايل آهي اتي اهو ممڪن ڪونهي ته سڀني ماڻهن وٽ دنيا کي ڏسڻ، پرکڻ ۽ سمجهڻ جو نقطه نظر ساڳيو هجي. هڪ طبقي وٽ هڪ فلسفو آهي ته ٻئي طبقي وٽ ٻيو. اهو سمجهڻ ڏکيو ڪونهي ته هڪڙي طبقاتي سماج ۾ جيڪا پورهيتن جي حيثيت آهي اها بورجوازين، جاگيردارن ۽ ڦورن کان ڌار قسم جي آهي. هر طبقو دنيا ۾ ٿيندڙ واقعا کي ڌار ڌار نموني سمجهي ٿو ۽ ان کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، يا ٻين لفظن ۾ ظالم ۽ مظلوم، ڦورو ۽ ڦريل، بورجوا ۽ پورهيت، جاگيردار ۽ هاري، آقا ۽ غلام يا هر طبقي وٽ دنيا ڏسڻ، پرکڻ ۽ سمجهڻ جو نقطه نظر ۽ فلسفو ڌار ڌار قسم جو آهي. دنيا ۾ ڪوبه فلسفو ڪونهي جيڪو غير جانبدار هجي، ڪو به اهڙو فلسفو ڪونهي جيڪو سماج جي ڪنهن نه ڪنهن طبقي جي خدمت نه ڪندو هجي. ان مان اسين هڪ ڏاڍو اهم نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته فلسفو هميشه جانبدار ڪردار جو مالڪ ٿئي ٿو يا ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته هر فلسفو ڪنهن نه ڪنهن طبقي جي مفادن جو بچاءُ ڪري ٿو. سماج جي طبقن جي چڪتاڻ ۽ جدوجهد جي وچ ۾ فلسفو ڪڏهن به غير جانبدار نه ٿورهي سگهي ۽ ايئن ئي سڄيءَ دنيا منجهه ٿئي ٿو. اهو ئي جهيڙو اڳوڻن سمورن فلسفن جي وچ ۾ به ٿيندو آيو آهي ۽ هن وقت به موجود آهي. اڃا به ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته شروع کان وٺي فلسفي جي دنيا ۾ به لاڙا رهيا آهن، جن مان هڪ کي ماديت ۽ ٻئي کي خيال پرستي سڏجي ٿو.

پاڻيءَ سين پيڪ ڪيو، تيلا وڻجان،

لالون سي لهن، جنين سوڌو سڄ سين.

ماديت ۽ خيال پرستي:

ماديت ڇا آهي ۽ خيال پرستي ڇا ڪي سڏيو وڃي ٿو؟ ان موضوع تي ڳالهائڻ کان اڳ اهو ضروري ٿو محسوس ٿئي ته اول ان ڳالهه جي وضاحت ڪئي وڃي ته هي لفظ هميشه ۽ هر حالت ۾ پنهنجي صحيح معنيٰ ۽ مفهوم ۾ ڪتب ڪونه آندا ويا آهن. مثال طور ڪيترائي ماڻهو آهن جيڪي اهو ٿا سمجهن ته خيال پرستي خيال، تصور يا مقصد لفظن مان ورتل آهي، تنهن ڪري خيال پرستي معنيٰ اهو ماڻهو جيڪو بي غرضيءَ سان ڪنهن تصور يا مقصد جي پوئواريءَ لاءِ خدمت ڪندو هجي. ٻئي پاسي سڄيءَ دنيا ۾ وڏي پئماني تي اهو پڻ اڃا ليو ويو آهي ته ماديت پسند معنيٰ اهو ماڻهو جيڪو پنهنجي ذاتي، نجي ۽ خسيس فائدن جو پوڄاري هجي ۽ ان ڪري هو چون ٿا ته ماديت معنيٰ ذاتي مادي مفادن جي خدمت چاڪري پر اهي ٻئي تشريحون ماديت ۽ خيال پرستيءَ جي صحيح ۽ سائنسي مفهوم جي باري ۾ نڪ ڪونه آهن.

اها تشريح ته ماديت معنيٰ ڪنهن ڪي مطمئن ڪندڙ مادي مفادن جي باري ۾ سڀ کان وڌيڪَ ڌيان ڏيڻ، ماديت جي صحيح ۽ سڄي معنيٰ ڏانهن ڪميونسٽ-دشمن رهيو آهي. هڪ صدي اڳ پنهنجي هڪ ڪتاب ”لدوگ فيوئر باخ ۽ جرمنيءَ جي روايتي فلسفي جي پڄاڻي“ ۾ اينجلس انهن بورزوازين تي سخت چوهه چنڊيا جيڪي ماديت مان مراد وٺن ٿا ڪاڏي جي هيج، دولت جي لالچ، خود غرضي، شراب خوري، جسم سان ڪيڏڻ، ان جو مزو وٺڻ يا ڪي اهڙيون سڌون ڪرڻ، ناڻي ۽ زخيري جي مٿا سٽا جي ڪيڏ ڪرڻ، نفعي خوري، بدمعاشي، ٺڳي، چوري ۽ زخيري اندوڙي وغيره يا ٻين لفظن ۾ اهي سموريون گنديون حرڪتون جيڪي سندس نجي خوشين جي پورائي ڪن. ٻئي طرف خيال پرستيءَ جي اها معنيٰ مشهور ڪن ٿا ته اخلاقي سنائيءَ ۽ ”بهتر دنيا“ ۾ ايمان. اهي دعوائون ڪندي هو ٻين اڳيان ته رڙيون ڪندا ٿا وٽن، پر پاڻ ”اخلاقي سنائيءَ جي پردي ۾ اهو سڀ ڪجهه پيا ڪن جن جو هو ماديت پسندن تي الزام ٿا هڻن ۽ پنهنجي ئي خيال پرستيءَ ۾ تڏهن ٿا ”ايمان“ آڻن جڏهن سندن ذاتي مفاد تنگجي پون يا جڏهن سندن ڏيوالو نڪري وڃي. يعني جڏهن سندن مادي مفادن کي ڏوڏو اچي وڃي.

هر ڪليل ذهن جو مالڪ اهو چئي نموني ڏسي سگهي ٿو ته هر انقلابي ماڻهو ۽ سوشلسٽ ملڪن جا عوام نه رڳو انساني خوشحاليءَ لاءِ لازمي مادي شين ٺاهڻ تي زور ڏين ٿا، پر ان سان گڏوگڏ هو اعليٰ روحاني ۽ نظرياتي قوت سان پڻ جهنگهيل آهن، جنهن جي ڪري ئي هو سڄي انسان ذات جي خوشيءَ، آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ سڄيءَ دنيا جي ظالم، قورو ۽ بدمعاش قوتن سان سخت جهيڙو ڪن ٿا.

هاڻي اچو ته ماديت ۽ خيال پرستيءَ جو حقيقي مفهوم جاچيون. سڄيءَ دنيا ۾ جيڪي به لقاء ۽ عمل ٿين پيا اهي ٻن قسمن جا آهن، يعني يا ته اهي مادي آهن يا روحاني. پٿر، ڪاٺ، وڻ، انسان، سج، چنڊ، تارا، روشني، بجلي وغيره مادي شيون ۽ لقاء آهن ۽ ٻئي طرف وري خيال، خواهشون، جذبا ۽ احساس روحاني لقاء آهن.

ڇا اهي ٻنهي قسمن جا لقاء هڪٻئي سان لاڳاپيل آهن؟ جيڪڏهن لاڳاپيل آهن ته ڪهڙو پهريائين يا اول آهي ۽ ڪهڙو پوءِ يا ثانوي آهي؟ ڇا مادو، قدرت، هستي اول آهي يا روح، ذهن، شعور؟ يا ڪڏهن ڪڏهن اهو سوال هن نموني رکيو

ويندو آهي ته ڇا اهو روح، ذهن، شعور آهي جيڪو هستي، مادي ۽ سڄي قدرتي ڪائنات کي خلقي ٿو يا اهو مادو، قدرت، هستي آهي جيڪا روح، ذهن، شعور کي خلقي ٿي؟ ان قسم جي سوال کي ئي فلسفي جو بنيادي مسئلو سمجهيو وڃي ٿو ۽ اڄ ڏينهن تائين شايد اهو ئي سوال آهي، جنهن تي سڀ کان وڌيڪ ڏي وٺ، بحث مباحثا ۽ چڪتاڻ آهي.

فلسفي جي هن بنيادي مسئلي جي باري ۾ مختلف فلاسافر ڌار ڌار قسم جا جواب ڏين ٿا. مثال طور هڪڙا فلاسافر چون ٿا ته مادو، قدرت، دنيا، هستي اول آهي ۽ روح، ذهن، شعور انهيءَ جي ڪري ئي وڌيو ويجهيو آهي. ايئن بيان ڪندڙ فلاسفرن کي ماديت پسند سڏي وڃي ٿو ۽ انهن کي ماديت پسند ان ڪري ئي سڏيو وڃي ٿو جو هو پنهنجي فلسفي، علم ۽ تحقيق جي شروعات ان حقيقت کان ڪن ٿا ته اهو مادو ئي آهي جيڪو هر هڪ وجود رکندڙ شيءِ جو بڻ بنياد مهيا ڪري ٿو. ٻيا فلاسافر وري چون ٿا ته روح، ذهن، شعور اول آهي ۽ مادو ۽ سڄي قدرتي ڪائنات ان جي تخليق آهن. انهن جي چوڻ موجب ذهن، روح، شعور (يا ڪڏهن ڪڏهن جيئن هو چون ٿا ته عظيم روح، عظيم قوت، مافوق الفطرت هستي، سُپر پاور وغيره) مادي جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ به موجود هو ۽ هن سڄيءَ مادي ڪائنات کي تخليق ڪرڻ انهيءَ جو ئي ڪرشمو آهي. اهڙن فلاسفرن کي “خيال پرست” سڏيو وڃي ٿو يعني هو پنهنجي فلسفي، علم ۽ تحقيق جي شروعات ان حقيقت کان ڪن ٿا ته اهو روح ئي آهي جيڪو هر هڪ وجود رکندڙ شيءِ جو بڻ بنياد مهيا ڪري ٿو. سمورا فلاسافر آخري چنڊ چاڻ موجب انهن ٻن ڌڙن ۾ ورهايل آهن، يعني ڪوبه فلاسافر يا ڪوبه ڪنهن به فلسفي جو پوئلڳ يا ته ماديت پسند هوندو يا وري هو خيال پرست هوندو، ٻيو ڪوبه ٽيون غير جانبدار فلسفو ڪونهي. ۽ اهي ٻئي ڌڙا سڄي فلسفي جي تاريخ دوران هڪ ٻئي سان ويڙهه ڪندا آيا آهن.

خيال پرستن جو ڌڙو وري اڃا وڌيڪ ٻن حصن ۾ ورهايل آهي، هڪڙا آهن معروضي خيال پرست ۽ ٻيا آهن موضوعي خيال پرست. انهن ٻنهي جي وچ ۾ تفاوت ڪرڻ گهرجي. معروضي خيال پرستيءَ جو فلسفو قديم يوناني فلاسافر افلاطون (347-427 ق-م) جو پيدا ڪيل آهي. هن فلسفي جو چوڻ آهي ته جسم، وجود، هستيون اهي عام شيون آهن، جيڪي ماڻهوءَ کان آزاد يعني ماڻهوءَ جي سوچ، سمجهه يا شعور کان آزاد وجود رکن ٿيون، پر انهن مادي شين (جسمن، وجودن ۽ هستين) جي تخليق ڪندڙ به ڪي اهڙا روح يا خيال آهن جيڪي پڻ معروضي طرح آزاد وجود رکن ٿا. (اهي معروضي طرح آزاد روح يا خيال ڪٿي وجود رکن ٿا! ان جي خبر ان فلسفي جي تخليق ڪندڙن کي به ڪونهي) افلاطون جي هن فلسفي کي ڪيترن ئي فلاسفرن پيش ڪيو آهي پر انهن مان سڀني کان وڌيڪ مشهور جرمنيءَ جو رهاڪو هيگل آهي. جڏهن ته ماديت پسندي يقين رکي ٿي ته هن مادي ڪائنات کي ڪن به اهڙن آزاد وجود رکندڙ روحن يا خيالن ڪونه خلقيو آهي، پر هيءَ دنيا حقيقي وجود رکي ٿي ۽ هن ڪائنات ۾ سموريون موجود

مادي شيون سوچ سمجھ کان آزاد وجود رکندڙ (يعني معروضي) حقيقتن کي پيش ڪن ٿيون.

موضوعي خيال پرست وري حقيقتن کي ٻئي نموني پيش ڪن ٿا. هن فلسفي کي پيش ڪندڙ انگريز فلاسافر جارج برڪلي (1684-1753ع) هو. هن فلسفي جو چوڻ آهي ته هن سڄيءَ ڪائنات يا دنيا ۾ جيڪو ڪجهه آهي يا ٿئي پيو اهو ايترو ڪجهه آهي جيترو ذهن، شعور ۾ موجود آهي. جن حقيقتن تائين اسان جي سوچ، سمجھ يا شعور پهچي نه ٿو سگهي انهن جو وجود ئي ڪونهي. اهو رڳو اڪيلو انساني ذهن، خيال ئي آهي جيڪو حقيقي وجود رکي ٿو. هن فلسفي جي اها دعويٰ آهي ته ماڻهو رڳو ان ڪري شين جو احساس رکي ٿو يا انهن کي محسوس ڪري ٿو جو انهن کي ڏسي ٿو، ٻڌي ٿو، چکي ٿو، سَنگهي ٿو يا ٻيئي ٿو. ٻين لفظن ۾ هيءَ ڪائنات رڳو ايتري ئي آهي جيتري پنهنجن حواسن وسيلي محسوس ڪريون ٿا يا جيتري اسان جي ذهن، خيال ۾ موجود آهي. انساني ذهن کان ٻاهر ۽ آزاد ڪا به شيءِ وجود ڪونه ٿي رکي.

هر قسم جي خيال پرستي، پوءِ اها موضوعي هجي يا معروضي، ٻنهي کي سائنس رد ڪري ڇڏيو آهي.

ماديت پسند ۽ خيال پرست فلسفي جي بنيادي سوالن تي مومار چٽا پيٽيءَ ۾ رهندا آيا آهن. اچو ته انهن جي سائنس ڏانهن رويي جو مثال وٺون. ماديت پسندي دنيا کي ايئن ئي سمجهي ٿي جيئن اها آهي، تنهن ڪري ماديت پسنديءَ جو سڄو بنياد سائنس تي بيٺل آهي. جيڪڏهن سائنسي ترقي ۽ تحقيقاتون نه هجن ها ته جيڪر مارڪسي فلسفو يا ماديت اڃا شايد وجود ۾ ئي نه اچي ها. هڪ روسي فلاسافر هرزن انهيءَ جو مثال هن طرح ڏنو آهي ته فلسفو هڪ طاقتور وڻ جو ٿڙ آهي، جنهن جا ڪيترائي ڌار ۽ ڌاريون سائنس آهن. جهڙيءَ طرح ٿڙ يا ڌارن ۽ ٿارين کان سواءِ ڪوبه وڻ ٿي نه ٿو سگهي، اهڙيءَ طرح فلسفي ۽ سائنس جو به هڪٻئي کان ڌار تصور ٿي نه ٿو ڪري سگهجي. هرزن لکيو، ”ڌارن ۽ ٿارين کي ڪٽي ڇڏيو ته باقي وڃي هڪ مردو ٻنڊ بچندو ۽ ٿڙ کي ڪٽي ڇڏيو ته ڌار ۽ ٿاريون پنهنجو پاڻ سُڪي وينديون.“ جيئن جيئن قدرتي سائنسون وڌيڪ ترقي ڪنديون پيون وڃن تيئن ئي اهي فلسفي جي وڌيڪ ويجهو پيون ٿينديون وڃن. قدرتي سائنس جي زبردست ترقي ۽ انهن ۾ ظاهر ٿيندڙ ڳوڙهيون انقلابي تبديليون فلسفي ۽ سائنس جي گهري اتحاد جي گهر ٿيون ڪن. سائنس ۽ ماديت پسندي پاڻ ۾ اتحاد ڪن. ٻئي طرف خيال پرستي دنيا کي غلط نموني پيش ڪري ٿي. تنهن ڪري سائنس نه رڳو خيال پرستيءَ کي ڪوبه سهارو ڪونه ٿي ڏئي سگهي، پر رهندو ان جي نالائقي ظاهر ڪري ٿي. اڃا به وڌيڪ اهو ته خيال پرستي سائنس کي چٽاڙي چيٽاڙي ان جي اهم ڪوجنائن کي غلط نموني پيش ڪري ٿي. مثال طور خيال پرستي ارتقا جي نظريي جي مخالفت ڪري ٿي، ان ڪري جو ارتقا جو نظريو خيال پرستيءَ جي ڪيترن ئي بنيادي نظرين کي اڏيڙي ڦٽو ڪري ٿو. ان ڪري خيال پرستي ۽ سائنس ڪنهن سڄي اتحاد ۾ شامل ٿي نه

ٽيون سگهن، ۽ اهو ئي سبب آهي جو خيال پرستي، سائنس جي دشمن ۽ ويري آهي.

اچو ته هڪ انساني سماج ۾ مسئلن ڏانهن فلاسفرن جو رويو ڪٿون. اهو چڱيءَ طرح پترو آهي ته استحصالِي سماج ۾ طبقات ٿين ٿا، ظالم ۽ مظلوم قومن ٿين ٿيون، عوام مٿان فوجي ڊڪٽيٽري ٿئي ٿي. اهڙي ماحول ۾ جڏهن خيال پرستن جي رويي يا ڪتابن کي ڏسبو ته پهرين نظر ۾ اهي هن دنيا جي گندگين ۽ پارٽين، طبقن ۽ قومن جي جدوجهدن کان پاسيرا ۽ ڏورانهان پيا پائڻا. پر ڇا اهو سچ آهي ته خيال پرست فلاسفرن جا ڪم ۽ تخليقون هن ظالم ۽ مظلوم جي جنگ ۾ ڪنهن جو به پاسو نه ٿا وٺن؟ نه، اهو سچ نه آهي. هڪ طرف نه رڳو سندن ڪم ظالمن ۽ ڦورن جي حمايت ڪن ٿا، پر سندن ڪتاب سماج جي رجعت پرست ۽ بدمعاش ٽولن جي مفادن جي باقائدي ترجماني ۽ بچاءَ ڪندي نظر ايندا ۽ ٻئي طرف وري هو پورهيت ماڻهن کي روحاني طور غلام بڻائڻ واري خدمت ڪندي نظر ايندا. افلاطون غلاميءَ کي صحيح پئي سمجهيو. موجوده وقت به سرمائيدارن، جاگيردارن، چوڌرين، خانن ۽ سردارن جا ڪيترائي چاڙتا، خيال پرست فلاسفر، سرمائيداري، جاگيرداري سماج کي بچائڻ جو ڪم صحيح سمجهن ٿا ۽ ڪيترائي ڪميونسٽ-دشمني ۽ انقلاب دشمنيءَ ۾ وڏا وڏا پڳڙو ٻڌيو اڳيان اڳيان پيا هلن.

فلسفي جا بنيادي مسئلا حل ڪرڻ لاءِ ڪهڙو طريقو استعمال ڪيو وڃي؟ ان مسئلي تي به فلاسفر، اڃا وڌيڪ، ماديت پسندن ۽ خيال پرستن ۾ ورهايل آهن.

جدييات ۽ ميٽا فزڪس:

جڏهن اسين ڪنهن شيءِ، عمل يا لقاءَ کي جاچيون ٿا، تڏهن ان کي جاچڻ لاءِ اسان کي ڪونه ڪو طريقو استعمال ڪرڻو پوي ٿو. مثال طور، جڏهن زمين مان تيل يا گئس ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي تڏهن ڪوبه ماهر ائين نه ڪندو ته هتي يا هتي ڌڪا هڻي، مختلف جاين تي کوٽايون ڪرائيندو وڌندو، پر پهريائين هو اهڙي زمين متعلق معلومات حاصل ڪندو جهڙي زمين ۾ تيل يا گئس موجود هئڻ جا امڪان هوندا آهن. پوءِ وري هو اتي هڪدم سڄي جو سڄو ميدان کوٽائي صاف نه ڪندو، پر ڪيترن ئي مخصوص اوزارن وسيلي زمين جي اندروني بناوت جو تجزيو ڪندو. جڏهن هن کي پڪ ٿي ويندي ته هن هنڌ تي تيل يا گئس موجود آهي تڏهن هڪ رٿابنديءَ هيٺ تيل يا گئس صاف ڪرڻ ۽ گڏ ڪرڻ جا وسيلو نيڪ ڪري، پوءِ ئي هو وڃي ڪو عملي قدم کڻندو. يا جڏهن ڪو مريض ڊاڪٽر وٽ اچي ٿو، تڏهن ڊاڪٽر هڪدم کيس ائين نه چونڊو ته توکي فلاڻي يا فلاڻي بيماري آهي، پر پهريائين هو پنهنجي مخصوص ڊاڪٽري اوزارن وسيلي مريض جي مڪمل تپاس ڪندو، ليبارٽريءَ ۾ تحقيق ڪرائيندو ۽ ان کان پوءِ ئي هو چونڊو ته مريض کي فلاڻي بيماري آهي. ائين ئي سمورين سائنسن جي تحقيقي ميدان ۾ ٿئي ٿو. هر هڪ سائنس پنهنجي مخصوص شعبي ۾ ڪم ڪندي هر لقاءَ کي سمجهڻ لاءِ ڪي نه ڪي مخصوص ۽ نرالا طريقا استعمال ڪري ٿي. ”طريقو“

قدیم یونانی ٻوليءَ جي لفظ ”میتھ“ جو ترجمو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ڪنهن به شيءِ ڏانهن وات“، يا ٻين لفظن ۾ طريقو ڪنهن به شيءِ يا لقاءَ کي سمجهڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ وسيلن جي نشاندهي ڪري ٿو. فلسفي جي دنيا ۾ طريقو انهن وسيلن جي نشاندهي ڪري ٿو جيڪي ڪائنات، دنيا، هستي يا شعور کي سمجهڻ ۽ ان کي بدلائڻ لاءِ استعمال ڪيا وڃن. سترهين صديءَ جي ماديت پسند انگريز فلاسافر بيڪن هڪ صحيح نظريي کي اونداهيءَ ۾ واٽهڙوءَ لاءِ روشني ڏيندڙ بتيءَ سان تشبيهه ڏني ۽ هو اهڙن سائنسدانن کي جن پاڻ کي صحيح طريقي سان هٿياربند نه ڪيو هو، ايئن سمجهندو هو جيئن ڪنهن اونداهي رات ۾ سفر ڪرڻ جو پھه ڪيو هجي ۽ پاڻ سان روشني نه کڻي هجائين.

هر سائنس وٽ حقيقت جي اڀياس جو طريقو پنهنجو پنهنجو آهي. ڪنهن خاص طريقي جي استعمال کان سواءِ ڪنهن به سائنس (جي) يا عملي مسئلي کي حل ڪرڻ ناممڪن آهي. مثال طور: جيڪڏهن اسين ڪنهن خاص مادي جي ڪيميائي بناوت ڄاڻڻ ٿا چاهيون ته اسان لاءِ اهو ضروري ٿي پوندو ته اسين ڪيميائي تجزيي جي طريقي کي پوريءَ طرح ڄاڻي وٺون ته ان مادي کي ضروري ڪيميائي عملن سان گڏ ڪيئن ڄاڻيو وڃي. ڪهڙيءَ طرح ان کي ورهايو وڃي ۽ هن جي ڪيميائي جزن جي مقرر ڪيئن ڪئي وڃي وغيره. جيڪڏهن اسين ڪنهن ڌاتوءَ کي پگهارڻ چاهيون ٿا ته اسان لاءِ اهو ضروري هوندو ته اسين انهن طريقن کي ڄاڻون جيڪي ڌاتن کي پگهارڻ لاءِ ضروري آهن. اهڙيءَ طرح ئي عضون جي علم، حياتيءَ جي علم ۽ ٻين لقائن جي اڀياس لاءِ ڪنهن خاص طريقي جي ضرورت هوندي آهي.

ماڻهو علم حاصل ڪرڻ يا پنهنجي عملي سرگرمين دوران پنهنجي سامهون ڪجهه مقصد رکندا آهن، پنهنجا ڪي خاص فرض مقرر ڪندا آهن. پر ڪنهن مقصد کي سامهون رکڻ يا ڪنهن فرض جي مقرر ڪرڻ ٿي ڪافي نه آهي، پر ان لاءِ اها ڳالهه ڏاڍي اهم آهي ته ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ صحيح وات ڄاڻي وڃي يا پنهنجا فرض پورا ڪرڻ لاءِ ڪارگر طريقا ڳوليا وڃن. جيڪڏهن ڪو چاهي ٿو ته ڊاڪٽر ٿي ۽ مريضن جو علاج ڪري ته هو گهر ويٺي يا ڌڪي ڏاڙي تي ڊاڪٽر ٿي علاج ڪرڻ نه لڳندو پر ان کي ڊاڪٽر ٿيڻ ۽ علاج ڪرڻ جو ڪونه ڪو طريقو ڳولڻو پوندو. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ڪو ڪيميادان، سائنسدان، سياستدان يا انجنيئر وغيره ٿيڻ چاهي ٿو ته ان کي به ڪونه ڪو مخصوص طريقو استعمال ڪرڻو ٿي پوندو. اهڙيءَ طرح فزڪس ۾ استعمال ٿيندڙ طريقا ڪيمسٽريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ طريقن کان ۽ ڪيمسٽريءَ ۾ استعمال ٿيندڙ طريقا بائلاجيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ طريقن کان ڌار قسم ڌار آهن. ساڳئي ئي نموني سماج ۾ موجود قومي، طبقاتي ۽ جمهوري تضاد به رڳو ٺلهي خواهش رکڻ يا ڳالهه ڪرڻ سان حل ڪونه ٿا ٿين، پر ان جي لاءِ به ڪنهن خاص وات يا طريقي جي ضرورت ٿئي ٿي.

جيئن اسين ڏسون ٿا ته تحقيق جا خاص طريقا ڏکي بازيءَ تي نه ٿا چونديا وڃن، پر اهي پرکي ويندڙ شيءَ جي فطرت تي دارومدار رکن ٿا ۽ ٻئي پاسي وري هر هڪ شيءِ پنهنجي مخصوص طريقي جي گهر ڪري ٿي.

پوءِ ڪنهن حقيقت، ڪنهن سچائيءَ جي فلسفيانه اڀياس لاءِ ڪهڙو عام طريقو هٿ ڳهرجي؟ اهو طريقو اهڙو هٿ ڳهرجي جيڪو پرکي ويندڙ شيءَ سان ٺهڪندڙ هجي. يعني اسان جي چوڌاري سڄي جو سڄي دنيا سان ٺهڪندڙ هجي، اها ڳالهه پڌرو ٿي ڪري ته فلسفي جي دنيا ۾ ڪو اهڙو طريقو استعمال ٿي نه ٿو سگهي جنهن وسيلي قدرتي سائنسن جو اڀياس ڪيو وڃي ٿو پر اهو طريقو اهڙو هٿ ڳهرجي جنهن جو واسطو سڄي فلسفي سان هٿ ڳهرجي، اهڙو طريقو جنهن وسيلي سڄي قدرت ڏانهن علم جي صحيح پهچ ٿي سگهي، اهڙو طريقو جيڪو قدرت سان ٺهڪندڙ هجي. جيڪڏهن قدرت هڪ دائمي چرپر، تبديلي ۽ واڌارو ڪندڙ صورت ۾ آهي ته پوءِ فلسفي جو طريقو به اهڙو ئي هٿ ڳهرجي جيڪو قدرت جي واڌاري واري فطرت جو عام تصور ڏيندڙ هجي. “مادي جدليات”، جنهن تي مارڪس ۽ اينجلس ڪم ڪيو هڪ اهڙو ئي طريقو يا واٽ آهي. ان ۾ اهي سموريون خاصيتون ۽ صلاحيتون موجود آهن، جنهن موجب حقيقت جي صحيح پرک ۽ قدرت جي لقائن ڏانهن پرڀور ۽ صحيح پهچ حاصل ڪري سگهجي.

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي،

ويچيندي ولات ۾، ذرو ٿئي نـ ضاءِ،

سا ڪا هڙ هلاءِ، آڳهر جنهن جي ابھين.

جدلي طريقو يا واٽ دنيا جي لقائن کي ايئن سمجهي ٿي جيئن اهي لاڳيتي چرپر، واڌاري ۽ تبديليءَ واري عملن ۾ هجن، ٻئي طرف ميٽافزڪس وارو طريقو دنيا کي ايئن ڏسي ٿو جڏهن اها اڻ بدلجندڙ ڄميل، هڪ دفعو ۽ هميشه لاءِ ساڳي جامع صورت ۾ ڏنل هجي.

لفظ “جدليات” قديم يوناني ٻوليءَ جي لفظ “ڊائليڪٽڪس” جي معنيٰ کي ظاهر ڪري ٿو. قديم يونان ۾ بحث مباحثي دوران ظاهر ٿيل نُڪتن ۽ حقيقتن کي کڻي انهن جي چنڊ چاڻ ڪري ڪنهن به مسئلي جي فيصللي ٿيڻ جي حد تائين پهچڻ واري عمل کي اهو نالو ڏنو ويندو هو. ٻين لفظن ۾ سچ ڳولڻ جي فن کي جدليات چئجي ٿو. ٻئي طرف خود “جدل” لفظ عربيءَ مان ورتل آهي، جنهن جي لفظي معنيٰ آهي جنگ، جهيڙو، تضاد، مقابلو، ٽڪر، ويڙهه وغيره.

اينجلس چيو “جدلي فلسفي واٽ ڪابه شيءِ ڄميل يا جامع ڪونهي.” جدليات واڌ ويجهه جي عمل جي سلسلي جي پراڻي خلاف نئين جي جدوجهد جي ۽ نئين جي اٿر سوڀ جي وضاحت ڪري ٿي. جدليات گندي ۽ ردي سماج خلاف، ظالم طبقاتي سماج خلاف، رجعت پرست قوتن خلاف ترقي پسند سماجي قوتن جي جدوجهد جي مدد ڪري ٿي. اسان جي زماني ۾ هيءَ پورهيت طبقي، انقلابي پارٽين کي دنيا کان واقفيت ڪرائي ٿي ۽ ان جي جوڙجڪ ۾ بنيادي تبديلي آڻڻ جو هڪ وسيلو آهي.

ميٽا فزڪسس وري جدلي ماديت جي مڪمل اُبتڙ تصور پيش ڪري ٿي. ميٽا فزڪس جي شروعات قدرتي سائنس ۾ ٿي هئي. سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ هيءَ فلسفي ۾ به پڪڙجي وئي. ميٽا فزڪس دنيا جي واڌ ويجهه ۽ پراڻي مان نئين جي ڦٽڻ کان انڪاري آهي. مثال طور سويڊن جي مشهور سائنسدان (سجائڪ) چارلس لي نايوس (1707-1778ع) جو خيال هو ته ٻوٽن جي قسمن جي تعداد ۾ انهن جي تخليق جي وقت کان وٺي هن وقت تائين ڪابه تبديلي نه آئي آهي. تبديلي ته ڇا، پر اهي جنسون تبديليءَ جي لائق ئي نه آهن. تنهن ڪري لي نايوس ان نتيجي تي پهتو ته قدرتي سائنس جو فرض رڳو اهو آهي ته خالق جي خلقي قدرت جي نظام کي بيان ڪري.

ميٽا فزڪس جي حامين چرپر کي رڳو مشيني انداز ۾ هڪ جڳهه کان ٻيءَ جڳهه ڏانهن سادي تبديليءَ تائين محدود ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري ئي هن قدرت ۾ ٿيندڙ خاصيتي تبديلين کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ اهو سمجهيو ته وڌڻ ويجهڻ جو عمل رڳو ڪنهن به شيءِ ۾ گهٽ وڌائيءَ جو نالو آهي. جيئن ته ميٽا فزڪس ترقي پسند واڌ ويجهه کي، پراڻي خلاف نئين جي جدوجهد کي ۽ نئين جي اٿتر سوڀ کي تسليم نه ٿي ڪري، ان ڪري هيءَ رجعت پرستيءَ جي مفادن لاءِ هٿيار بڻجي ٿي ۽ هر انقلاب دشمن جدوجهد ۾ ڪتب اچي ٿي. پورهيتن جي تحريڪن ۾ جدوجهد، انقلاب ۽ پورهيت آمريت کان پاسو ڪري، ڦورن ۽ ڦريلن جي وچ ۾ هم آهنگي ۽ سرماييداريءَ جي سوشلزم ۾ ”پرامن تبديليءَ“ جي خيال جي تبليغ ڪري ٿي.

قديم زماني ۾ ڪيترائي فلاسافر ايئن سمجهندا هئا ته دنيا هڪ لاڳيتي چرپر، واڌاري ۽ تبديليءَ واري حالت ۾ آهي. قديم يونان جي فلاسفرن مان وڌيڪ نمايان هيرا ڪليٽس (480-540 ق. م) آهي. هن لکيو، ”سموريون شيون وهنديون رهن ٿيون ۽ سموريون شيون تبديل ٿين ٿيون.“ دنيا ڪڏهن به ڇپ ڇاپ نه ٿي بيهي، اها هميشه وڌندڙ آهي. ”ڪوبه ماڻهو ساڳيءَ نديءَ ۾ ٻيهر گهڙي نه ٿو سگهي، ڇو ته پاڻي هميشه وهندو رهي ٿو.“ جيئن نديءَ ۾ پاڻي مسلسل وهندو رهي ٿو ۽ ڪڏهن به نه ٿو بيهي، تيئن هن دنيا ۽ دنيا ۾ موجود لقائن سان ٿئي ٿو.

جدلي ماديت جي پهرين اٿٽ گهرج آهي ته دنيا کي لاڳيتي چرپر، تبديليءَ ۽ واڌاري واري حالت ۾ ڏٺو وڃي، پر جدلي ماديت جو ٻيو پاسو به آهي ۽ اهو پاسو به جدلي ماديت جي بنيادي پهلوءَ کان ڪو گهٽ نه آهي. اهو هيءَ ته نه رڳو چرپر، تبديليءَ ۽ واڌاري واري حالت ۾ آهي، پر اها پاڻ ۾ لاڳاپيل، ڳنڍيل، هيڪڙائي رکندڙ ۽ ڳنڍيل به آهي. جدلي ماديت نه رڳو دنيا جي مختلف حصن جي وچ ۾ لاڳاپن جو اڀياس ڪري ٿي، پر ان جي به نشاندهي ڪري ٿي ته ڇا ضروري آهي ۽ ڇا بيڪار. ڪير اول آهي ۽ ڪير پوءِ، ماتحت يا اتفاقي. جدليات جي اُبتڙ ميٽا فزڪس دنيا ۾ موجود لاڳاپن کي صفا سادي نموني سمجهي ٿي. اها دنيا کي صفا ٻاهرين ۽ حادثاتي ڪردار وارو سمجهي ٿي ۽ ان ڪري ميٽا فزڪس لاءِ اهو ممڪن ڪونهي ته هوءَ ڪنهن به لقاء جي بڻائڻ حڪمراني ڪندڙ قانونن کي سمجهي سگهي.

مٿي بيان ڪيل مثالن مان اسين اهو نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته جدليات انساني سماج ۽ انساني ذهن سميت قدرت جي واڌاري ۽ چرپر جي بنيادي عام قانونن جي سائنس آهي ۽ دنيا جي سمورن لقائن جي وچ ۾ موجود عام لاڳاپن جي سائنس پڻ آهي.

اڄ آڳوڻا آئيا، سائوڪي سچاڻ،

لاهنندا مورياڻ، رڪ ڪريندا پٿرو.

جدلي ماديت ڇا آهي؟:

جدلي ماديت جو تہ ست يا جوهر ڇا آهي؟ اهو هيءُ آهي تہ هوءُ سچ پچ سمجهي ٿي تہ ماديت ۽ جدليات اٿت ھيڪڙائي آھن. ان ڪري ئي مارڪسي فلسفي کي جدلي ماديت بہ سڏيو ويندو آهي. ٻيون سموريون سائنسون پنهنجي مخصوص شعبي جي قانونن جو اڀياس ڪن ٿيون، پر جدلي ماديت هر جاءِ تي موجود، ساهوارن توڙي بي ساهه جسمن، انسانن توڙي ان جي شعور، سماج توڙي دنيا، ايترو توڙي ڪائنات جي ذري ذري ۾ موجود هر لفاءَ، هر سچائيءَ، هر حقيقت جو اڀياس ڪري ٿي، ڇو تہ جدلي ماديت جا قانون وڌيڪ عام بنيادي ۽ همگير نوعيت جا آهن. جدلي ماديت واڌ ويجهه جي عام قانونن جو اڀياس ڪري ٿي، وجود سان شعور جي تعلق جو سوال حل ڪري ٿي، سماجي زندگيءَ جي واڌ ويجهه جا مسئلا حل ڪري ٿي. جدلي ماديت پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان انقلابي آهي. هوءُ سماجي نظامن جي اڻ بدلجندڙ حيثيت ۽ ذاتي ملڪيت جي دائمي حيثيت کي تسليم نه ٿي ڪري، پر هوءُ اهو ثابت ڪري ٿي تہ سرماڻيداري جاگيرداري سماج ۽ انهن سماجن ۾ موجود ظلمن ۽ ڦرلٽ جي تباهي اوس ٿيڻي آهي. هوءُ اهو پڻ ثابت ڪري ٿي تہ نئون، ترقي پسند، عوامي، ظلم ۽ ڦرلٽ کان پاڪ سماج وجود ۾ اچڻو آهي. جدلي ماديت انقلابي پارٽين کي بيحد پيچيده حالتن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري واٽ ڳولڻ ۽ انهن تي هلڻ جي طريقن کان واقف ڪري ٿي. جدلي ماديت دنيا کي سمجهڻ ۽ ان کي تبديل ڪرڻ جو ذريعو آهي، پر ان لاءِ ضروري آهي تہ پنهنجي نوس تاريخي حالتن کي نظر ۾ رکي تخليقي طرح لاڳو ڪيو وڃي. ٻين لفظن ۾ جدلي ماديت قدرت، انساني سماج ۽ انساني ذهن ۾ موجود يعني حقيقت جي بڻ بڻياد ۾ موجود ۽ هر حصي تي حڪمراني ڪندڙ وڌيڪ عام ۽ همگير قانونن جو اڀياس ڪري ٿي.

پر اهي رڳو حقيقت جا قانون ڪونه آهن، جيڪي فلسفي جو موضوع آهن. فلسفو انهن قانونن جي اڀياس ڪرڻ ۽ انهن کي ڄاڻڻ جي سلسلي ۾ آڏو ايندڙ سمورن مسئلن کي پڻ حل ڪري ٿو.

تنهن ڪري مارڪسي فلسفو انساني ذهن، انساني سماج ۽ قدرت جي واڌاري تي حڪمراني ڪندڙ وڌيڪ عام قانونن جي سائنس آهي. هيءُ اها سائنس پڻ آهي، جيڪا دنيا کي سمجهڻ، سکڻ ۽ ان کي انقلابي تبديليءَ هيٺ آڻي، نئين، سٺي ۽ شاندار سماج جي اڏاوت ڪرڻ لاءِ بڻ بنياد مهيا ڪري ٿي.

باب ٻيو

مارڪسي فلسفي جو اُسرڻ ۽ ان جي ترقي

مارڪسي فلسفي سائنس، سماج ۽ فلسفي جي دنيا ۾ هڪ زبردست اُتل پتل آئي ڇڏي. اهو سمجهڻ لاءِ هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته مارڪسي نظريو جيئن ليئن هر هر ٻئي ٻڌايو ته دنيا جي فلسفيائن خيالن جي عظيم شاهراهه کان ٻاهران آيل ڪونهي، پر ماضيءَ جي فلسفن جون سموريون سنڀالون ۽ سماجي ۽ قدرتي سائنس جا سنا واڌارا کڻي اڳتي وڌيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اسين چئون ٿا ته مارڪسي فلسفي سڄيءَ دنيا جي فلسفيانه سوچ کي هڪ نئين ڌاڪي تي رسايو. هاڻي اچو ته ڏسون ته مارڪسي فلسفي جو اهم ترين مواد ڪٿان اچي ٿو.

پراڻي زماني ۾ ماديت ۽ خيال پرستي:

دنيا کي گڏيل طرح سڄي جو سڄو سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي ماديت پسند ۽ خيال پرست فلسفو اڄ کان صديون اڳ قديم مشرق خاص طرح مصر، بابل، سنڌ (هند) ۽ چين جي غلاميءَ جي سماجن ۾ ظاهر ٿي چڪو هو. پر قديم يونان ۽ روم ۾ وڃي اوج تي پهتو.

پيداوار جي واڌاري، سائنس جي شروعاتي ڪاميابين ماديت جي ظاهر ٿيڻ لاءِ ميدان تيار ڪيو ۽ جيئن ئي ماديت ظاهر ٿي تيئن ئي خيال پرستيءَ ان خلاف باهه ٻاهري ڏني. اهڙي نموني ترقي پسنديءَ خلاف رجعت پرستيءَ جي جنگ شروع ٿي وئي.

اڳوڻا ڪيترائي ماديت پسند مادي دنيا جي انساني سوچ سمجهه کان آزاد يعني معروضي وجود جا قاتل هئا پر هو ڪنهن اهڙي بنيادي مادي جي ڳولا ۾ هئا جيڪو سڄيءَ دنيا جي مختلف شين جي جنم جو سرچشمو هجي. ڪڏهن ڪڏهن ته انهن مادي کي نوس قدرتي عنصرن پاڻيءَ، هوا، مٽيءَ ۽ باهه جي صورت ۾ به ڄاتو. مثال طور قديم سنڌ (هند) جا فلاسافر جن کي چرواڪ سڏيو ويندو هو. هنن جي فلسفي موجب دنيا ۾ موجود هر شيءِ باهه، هوا، مٽيءَ ۽ پاڻيءَ مان ٺهيل

آهي. انهن جو خيال هو ته خود پنهنجي فطرت جي نتيجي ۾ دنيا (ڪائنات) پنهنجي اندروني سببن جي ڪري وڌي ويجهي ٿي. هو ڪنهن به قسم جي خدا جي وجود جا قائل ڪونه هئا. هي فلاسافر چار سئو قبل مسيح کان وٺي به سئو ق. م تائين موجود رهيا.

قديم يونان جي ماديت جو تصور دمقراط (460-370 ق. م) وڃي عروج تي پهچايو. دمقراط جي چوڻ موجب جيڪڏهن اسين ڪنهن به مادي شيءِ کي ورهائيندا وينداسون ته ذرو ۽ ذري جو ذرڙو ٿيندي وڃي نيٺ اهو ڏاڪو ايندو جنهن کان اڳتي وڌيڪ ورهاست ڪرڻ لائق نه رهنداسون. ان آخري ذري، جنهن کي ورهائي نه سگهون، ان کي هن ”ايتم“ نالو ڏنو. هن جي خيال ۾ سڄي ڪائنات ايتم جي ٺهيل آهي ۽ اهي ايتم ئي آهن جن جي مختلف ترتيب ڪري ڌار ڌار قسم جون شيون ٺهن ٿيون. ان ڪري دمقراط کي ”ايتم جوابو“ به سڏيو ويندو آهي. هن جا سياسي خيال جمهوريت پسند هئا ۽ هو سائنسي ترقيءَ جو حملي هو.

افلاطون (427-347 ق. م) وري دمقراط جو نظرياتي مخالف هو. هن دنيا جي ماديت پسند تصور جي مخالفت ڪئي ۽ خيالي دنيا کي ان جي مقابلي ۾ آندو. سندس خيال موجب اها خيالي دنيا سدائين رهڻ واري هئي ۽ هيءَ دنيا ان دنيا جو عڪس هئي. هو غلام ٺاهيندڙ حڪومت کي ”مثالي رياست“ سمجهندو هو ۽ غلامن سان ذليل سلوڪ ڪرڻ جو قائل هو.

يوناني فلاسافر هيراڪليٽس (540-480 ق. م) جدلي ماديت کي وڌيڪ وڌايو. هن جي چوڻ موجب هر شيءِ وهندي رهي ٿي. هر شيءِ تبديل ٿئي ٿي. هن جي خيال موجب باهه هڪ غير معمولي طور تبديل ٿيندڙ ڀر ساڳين خاصيتن وارو عنصر آهي ۽ مادي دنيا جي هر شيءِ جو ڀج آهي. دنيا کي ڪنهن به خدا يا انسان پيدا نه ڪيو آهي پر اها هميشه زندهه رهڻ واري باهه هئي ۽ رهندي اهڙي باهه جيڪا باقائدي ٻرندي ۽ وسائيندي رهي ٿي. هن چيو ته هر شيءِ جدوجهد وسيلي ۽ ڪنهن نه ڪنهن ضرورت ڪري ترقي ڪري ٿي ۽ هڪ صفت ٻي صفت ۾ بدلي رهي ٿي. لينن هن جي خيالن کي جدلي ماديت جو هڪ سنو اظهار، سڏيو. ڇو ته هن جا خيال جدلي ماديت جي بنيادي تصورن جي هڪ سادي تصوير پيش ڪن ٿا. مثال طور دنيا مادي جي ٺهيل آهي، معروضي آهي، مادو ۽ ان جي چرپر پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن ۽ مادي جي چرپر هڪ ضابطي سان پئي ٿئي وغيره.

ارسطو (384-322 ق. م) قديم يونان جو وڏو فلاسافر هو. هونئن ته سندس ڪيترائي خيال غير مادي ۽ غير سائنسي هئا پر هن افلاطون جي خيال پرستيءَ تي ڏاڍا سخت اعتراض ڪيا ۽ چيائين ته هيءَ ڪائنات پنهنجي معروضي وجود لاءِ ڪنهن به قسم جي خيالن، تصورن، روحن يا ديوتائن جي محتاج ڪانهي. اهو ڏسندي ته قدرت جون سموريون شيون لاڳيتي چرپر ۾ آهن، هر چرپر جا ٽي قسم بيان ڪيا: ظاهر ٿيڻ، برباد ٿيڻ ۽ تبديل ٿيڻ. هن جو خيال هو ته دنيا کي ڄاڻي سگهجي ٿو ۽ هن اشارو ڪيو ته خود قدرت جيڪا پاڻ مادي سڃاڻي آهي سا علم حاصل ڪرڻ جو ذريعو آهي. هن فلسفي جو مقصد هي ٻڌايو ته موجود شيءِ جي

وڌيڪ بنيادي سببن ۽ ان جي شروعات جو اڀياس ڪيو وڃي. ارسطو کي منطق جو باني سمجهيو وڃي ٿو (منطق صحيح سوچ جي قانونن ۽ شڪلين جو علم آهي). هو چوندو هو ته هر شيءِ جو بنياد مادو آهي پر مادي کي چرپر ۾ آڻيندڙ به ڪا قوت آهي. اهڙيءَ طرح ارسطو ماديت ۽ خيال پرستيءَ جي وچ ۾ لوڏن لمن ۾ رهيو.

ٻيا به ڪيترائي فلاسافر ٿي گذريا، جن پنهنجي پنهنجي ڄاڻ موجب مٿين فلاسافرن جي پوئلڳي ڪئي. قديم دور جي وڏي ماديت پسند يوناني فلاسافر ايبني ڪيوس (341-270 ق.م) ۽ رومن فلاسافر لڪري تيس (99-55 ق.م) دمقراط جي ايترو واري نظريي کي گهڻو اڳتي وڌايو. ان مان اسان کي قديم زماني ۾ هڪ سادو جدلي ماديت پسند رويو ملي ٿو. هنن جو فلسفو رڳو ذهني سوچ تي ٻڌل هو. ڇو ته ان زماني ۾ سائنس ۽ سماج ايترا وڌيل ڪونه هئا.

جديد دور ۾ ماديت ۽ خيال پرستي:

پندرهنين ۽ سورهين صديءَ ۾ مغربي ملڪن ۾ آهستي آهستي جاگيرداريءَ خلاف پيداوار جو سرمايتدارڪو طريقو اُسرندو پئي ويو ۽ هوري هوري سرمايتداري جاگيرداريءَ تي غالب پوندي وئي. ان ئي زماني ۾ سائنس ۾ هڪ انقلاب اچڻ شروع ٿيو. خيال پرستن جو خيال هو ته ڌرتي ڪائنات جو مرڪز آهي، پر ان خيال کي پهريون زبردست ڌڪ پوئندڙ جي سڃاڻڪ ڪاپرنيڪس (1473-1543ع) هنيو. هن چيو ته ڌرتي سج جي چوڌاري پئي ڦري ان ڪري سج ڪائنات جو مرڪز آهي. اهڙي ڪفر، پڪيڙڻ ڪري خيال پرستن هن جي خلاف باهه ٻاري ڏني ته هو خدائي تعليم کي ڌڪ پيو رسائي ته ڌرتي ڦري ٿي ۽ ڪائنات جو مرڪز نه آهي. ڪاپرنيڪس جي تحقيق کي وري گيارڊو برونو (1548-1600ع) اڳتي وڌايو. جنهن ڪري کيس باهه ۾ ساڙيو ويو ۽ وري ان ئي تحقيق کي گليلو (1564-1642ع) اڃا به اڳتي وڌايو. جنهن ڪري کيس سڄي عمر قيد ۽ نظر بنديءَ ۾ ڪاٽڻي پئي. پر هو مرد جوان رات جو چانڊوڪيءَ ۾ ويهي پنهنجي تحقيق لکندو رهيو ۽ اهڙيءَ طرح کيس پنهنجي نور جي قرباني ڏيڻي پئي. هنن چيو ته سج رڳو سج - سرشتي جو مرڪز آهي، ڌرتي ڦري ٿي ۽ ڪائنات لامحدود آهي.

سورهين، سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ يورپ جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ سرمايتداري جاگيرداريءَ مٿان غالب پئجي وئي ۽ اهڙيءَ طرح سرمايتداريءَ جي واڌاري سان گڏوگڏ معيشت کي به تيزيءَ سان ترقي ملي، جنهن ڪري سائنسي ڄاڻ جي ضرورت لازمي ٿي پئي. صنعتي ترقيءَ لاءِ لازمي ٿي پيو ته مادن جي ڪيميائي خاصيتن جو تجزيو ڪيو وڃي ۽ سٺي پوک لاءِ ٻوٽن ۽ جانورن جو علم لازمي ٿي پيو. سڀ کان وڌيڪ ترقي مڪينڪس کي ملي، جيڪا پيداوار جي فني ضرورت يعني مشينن، اوزارن وغيره لاءِ لازمي گهربل هئي. اهڙيءَ طرح سائنس تيزيءَ سان ڌار ڌار شاخن ۾ ورهائبي ۽ تيزيءَ سان ترقي ڪندي وئي.

ٽئين دور جو پهريون ماديت پسند فلاسافر فرانسس بيڪن (1561-1626ع) هو. هن خيال پرستي ۽ مذهب جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي ۽ راءِ ڏني ته

فلسفي ۽ عام طور تي سائنسن جو فرض آهي ته قدرت کي سمجهيو وڃي ۽ ان جي زبردست قوتن کي تسخير ڪري، انسان جي مدد ڪئي وڃي. بيڪن جي روايتن کي تامس هابس (1679-1755ع) جان لاک (1632-1704ع) اڃا به وڌيڪ اڳتي وڌايو. هابس ته ميٽا فزڪس واري طريقي موجب ماديت جو سڄو نظام ترتيب ڏنو. هن جيئن وجودن سميت سڄي قدرت ۾ موجود سڀني شين کي مشينن سان تشبيهه ڏني. هن لکيو ته دل هڪ اسپرنگ آهي، نسون ان جون ڏوريون آهن ۽ سنڌ ڦيٽا آهن، جنهن ڪري سڄو جسم چرپر ڪري ٿو. هن رياست کي به هڪ وڏي مشين پئي سمجهيو. هن چيو ته مذهب جو موضوع سائنس نه آهي پر ان جو واسطو عقيدتي سان آهي. جان لاک وري چيو ته انسان سڄو علم رڳو احساسن وسيلي حاصل ڪري ٿو.

ٻئي طرف جارج برڪلي (1684-1753ع) ۽ ان جو پوئلڳ ڊيوڊ هيوم (1711-1776ع) وري ماديت دشمنيءَ ۾ موضوعي خيال پرستيءَ کي اڳتي کڻي آيا. هنن چيو ته مادو شعور جي پيداوار آهي ۽ مادو ان ڪري موجود آهي جو ماڻهو ان کي پنهنجن تنتن وسيلي محسوس ڪري ٿو. مادي ڪائنات رڳو ايتري آهي جيتري انسان ڄاڻي ٿو. ان کان وڌيڪ ڪنهن به شيءِ جو وجود ڪونهي.

فرانس جي فلاسافر ڊيڪارٽ (1596-1650ع) وري ان خيال جو حامي هو ته مادو ۽ شعور هڪ ٻئي کان ڌار ڌار پنهنجو آزاد وجود رکن ٿا. هن جو چوڻ هو ته مادو لافاني آهي ۽ لاڳيتي چرپر ۾ آهي، پر اها چرپر مشيني انداز جي آهي. ڊيڪارٽ جي اُبتڙ وري هالٽنڊ جي فلاسافر اسپائينوزا (1636-1677ع) دنيا جي مادي هيڪڙائيءَ جو نظريو ڏنو. هن چيو ته مادو دائمي ۽ لامحدود آهي. هن چيو ته قدرت کي پنهنجا قانون آهن، جن جي ڪري اها وڏي ويجهي ٿي. مادي جي تخليق لاءِ ڪنهن به آسماني قوت جي ضرورت ڪانهي.

ارڙهين صديءَ ۾، فرانس ۾، ماديت شديد سياسي ۽ نظرياتي ڇڪتاڻ مان جنم ورتو. خاص ماديت پسند فلاسافر لامبتي (1709-1751ع)، ڊاڊرو (1713-1774ع)، ويٽيو (1715-1771ع) ۽ هولباخ (1723-1789ع) هئا. هو رجعت پرستيءَ، جاگيرداريءَ، چرچ ۽ خيال پرستيءَ جا سخت مخالف هئا. هو مادي ۽ ان جي چرپر جي هيڪڙائيءَ کي مڃيندڙ هئا. هولباخ لکيو، ”ڪائنات، جي هر موجود شيءِ جو پاڻ ۾ زبردست ڳانڍاپو، جتي ڪٿي اسان آڏو مادي ۽ ان جي چرپر کي ئي پيش ڪري ٿو.“ هنن جي چوڻ موجب مذهب نه پر اهو مادو ئي آهي جيڪو چرپر کي پيدا ڪري ٿو. هنن فلاسفرن علم جي نظريي ۾ به زبردست واڌارا ڪيا ۽ هنن چيو ته انساني دماغ ۾ ٻاهرين شين جو عڪس آهي. هو چرچ کي عوام جي روحاني غلاميءَ ۽ جهالت جو هٿيار سمجهندا هئا. هو چوندا هئا ته چرچ جو ڌنڌو ڪائنات جي اڻ ڄاتل قوتن جي خوف ڪري پيو هلي ۽ جيڪڏهن اسين تعليم ۽ سائنس وسيلي ان خوف کي ختم ڪريون ته چرچ جو ڌنڌو بند ٿي ويندو.

جرمنيءَ جي مشهور فلاسافر ڪانت (1724-1804ع) پنهنجي نوجوانيءَ جي زماني ۾ ئي قدرتي سائنسن جو گهرو اڀياس ڪيو ۽ ان نتيجي تي پهتو ته دنيا

جي تخليق جو مذهبي تصور سراسر غلط آهي، پر هن جي كوشش هئي ته ماديت ۽ خيال پرستيءَ جو پاڻ ۾ ٺاهه ڪرايو وڃي. هو ماديت پسند سوچ ڏيندي چوندو هو. ”انسان جي ذهن کان آزاد شيون جو وجود آهي ۽ اهي اسان جي حواسن تي اثر ڪري احساس پيدا ڪن ٿيون.“ ۽ ٻئي طرف خيال پرستي ۽ لادريت جي پرچار ڪندي چوندو هو ته اهي شيون ڄاڻي نه ٿيون سگهجن، ڇو ته اهي انساني عقل جي دائري کان ٻاهر آهن. هن جي خيال مطابق عقل اهو فيصلو ڪرڻ کان قاصر آهي ته خدا جو وجود آهي يا نه ۽ اهو ته روح لافاني آهي يا نه.

هڪ طرف ماديت پسندي ۽ خيال پرستيءَ ۾ زبردست ويڙهه سماجي سائنسن ۽ قدرتي سائنسن ۾ زبردست ترقي، سماجي دنيا ۾ زبردست اٽل پتل ۽ واڌارو، مادي ۽ شعور جي بڻ بڻياد مقرر ڪرڻ تي زبردست جهيڙا، سماج سڌارڻ لاءِ هلايل بي انتها تحريڪون، خيالي سوشلسٽ نظريي جي حامين جون جدوجهدون، صنعت ۽ پوک جي ترقيءَ لاءِ بي پناهه تحقيقاتون هيون ته ٻئي طرف وري سماجي حياتي، قدرتي سائنسن ۽ فلسفيانه خيالن جي زبردست ترقيءَ جي گهر هئي ته مارڪسي فلسفو وجود ۾ اچي.

سماجي اقتصادي حالتون:

مارڪسي نظريو 1840ع ڌاري اسريو. انهن ڏينهن ۾ جڏهن هڪ نئون انقلابي طبقو پورهيت (پرولتاري)، تاريخ جي استيج تي ظاهر ٿيو. پورهيت طبقي جو جنم بهرحال گهڻو اڳ ٿي چڪو هو، پر هن اڻويهين صديءَ جي خاص طرح پنجين ڏهاڪي ۾ جيڪي پنهنجن حقن لاءِ جدوجهدون ڪيون، انهن هن طبقي کي هڪ زبردست سگهاري انقلابي قوت بڻائي پيش ڪيو. هن طبقي جون انقلابي ڪوششون انهن ڏينهن ۾ برطانيا، فرانس ۽ جرمنيءَ ۾ چٽيءَ طرح ڏسي سگهجن ٿيون.

سياسي معاشيات جي دنيا ۾ آدم اسمت (1723-1790ع) ۽ ڊيوڊ رڪارڊو خاص طرح وڏا واڌارا ڪيا ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته سماجي خوشحاليءَ جو وڏو وسيلو پورهيو ٿي آهي. اهڙيءَ طرح هنن سياسي معاشيات کي سائنسي بنيادن تي آڻڻ ۾ هٿ وٺايو.

ٻئي طرف ڪيتري ئي عرصي کان طبقاتي ظلم خلاف لڳ ڀڳ سڄيءَ دنيا ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ چڪتاڻون پئي هليون. پر اڻويهين صديءَ ۾، يورپ ۾ خاص طرح سينٽ سائمن (1760-1825ع)، چارلس فورير ۽ رابرٽ اوريڻ ڏڪر ڪرڻ لائق آهن. هنن سرماڻيداريءَ جي ظلمن ۽ ڦرلٽ تي چٽي تنقيد ڪئي ۽ اهڙا خيال پيش ڪيا جن وسيلي ڦرلٽ کان پاڪ سماج اڏي سگهجي. هنن جو گهڻو زور ان تي هو ته سرماڻيدار ۽ ٻيا سمورا ڦورو تعليم ۽ اخلاق وسيلي سڌاريا وڃن، پر ڦورو ٽولا ڪو ايئن به سڌرندا آهن؟

مارڪس (1818-1883ع) ۽ اينجلس (1820-1895ع) جي زبردست حاصلات ۾ اهو به هو ته پورهيت طبقي کي نئين، انقلابي، سوشلسٽ نظريي سان هٿياربند ڪيو وڃي. مارڪسي نظريو ان ڪري ڪن سماجي حالتن جي سنئين

سڌي پيداوار هو. جيئن جيئن سرماييداري پئي وڌي تيئن پورهيتن جي انقلابي تحريڪ به پئي وڌي ۽ ان پورهيت تحريڪ لاءِ پورهيت نظريو هڪ اهم حياتي بخشيندڙ ضرورت هو. ماڻهن جي حياتي گذارڻ جي ڪريل حالتن تي مارڪسي نظريي جي وجود ۾ اچڻ جو ڪارڻ پيدا ڪيو.

قدرتي سائنس جون گهرجون:

اڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري قدرتي سائنس جي دنيا ۾ ميٽا فزڪس جو ڌاڪو ويٺل هو. ميٽا فزڪس جي ان خيال ته دنيا پنهنجين سمورين خاصيتن هوندي ڄميل ۽ اڻ بدلجندڙ آهي، قدرتي سائنس جي ترقيءَ جي راهه ۾ زبردست رڪاوٽون کڙيون ڪري رکيون هيون. ان ڪري قدرتي سائنس جي ترقيءَ جي گهر هئي ته دنيا ڏسڻ جو نئون طريقو هٿ ڪريجي. ميٽا فزڪس جي انهن رڪاوٽن سان تن عظيم سائنسي کوجنائن زبردست ٽڪر کاڌو. انهن تن عظيم سائنسي کوجنائن دنيا کي هڪ ٻئي سان لاڳاپيل، سڄي جو سڄو ڪري ڏسڻ واري تصور کي زبردست سگهارو تصور ڏنو. اهي تي عظيم سائنسي کوجنائون هي هيون:

- شڪتيءَ جي امر هٿ ۽ تبديل ٿيڻ جو قانون.

- هر زندهه هستيءَ جو جيو گهرڻن وسيلي ٺهيل هٿ جو نظريو.

- ارتقا جو نظريو.

شڪتيءَ جي امر هٿ ۽ تبديليءَ جو قانون دنيا جي مادي هيڪڙائيءَ ۽ چرپر جي لافاني هٿ کي ثابت ڪري ٿو. هن قانون وسيلي اهو به لڌو ويو ته ڪنهن به شيءِ ۾ چرپر ڪنهن ٻئي هنڌان ڪانه ٿي اچي ۽ پنهنجا نشان ڇڏڻ کان سواءِ گهر ڪانه ٿي ٿئي. ان ڪري اهو به ثابت ڪيو ويو ته چرپر جا ڪيترائي قسم آهن، جيڪي هڪ ٻئي سان مٿا سٺا به ڪن ٿا ۽ اهو ئي سبب آهي جو مادو هميشه کان چرپر ۾ آهي. واڌاري ۽ ترقيءَ جي جدلي نظريي لاءِ هيءَ هڪ زبردست سوچ هئي.

هر زندهه هستيءَ جو جيو گهرڻن (Cells) مان ٺهيل هٿ جي نظريي اهو ثابت ڪيو ته ڪوبه ٿورو يا وڌيڪ پيچيده عضوو جيو گهرڻن جو ٺهيل آهي ۽ جيو گهرڻن ۾ اها صلاحيت آهي ته اهو حالتن آهر بدلي سگهي. ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته سمورا وڻ ۽ جانور ننڍڙن ننڍڙن حياتيءَ پري ايڪن، جيو گهرڻن جا ٺهيل آهن، جن ۾ حياتيءَ جو بي انتها ڳٽيل ۽ پيچيده عمل ٿيندو رهي ٿو. هن کوجنا جيوت جي واڌاري ۽ ترقيءَ کي صحيح نموني سمجهڻ جو بنياد مهيا ڪيو.

برطانيا جي عظيم سڃاڻڪ چارلس ڊارون (1809-1882ع) پنهنجي ارتقا جي نظريي وسيلي ان تصور جا بخيا اڏيڙي ڇڏيا ته بوٽن ۽ جانورن جا قسم اتفاقي آهن، انهن جو ڪنهن به شيءِ سان تعلق نه آهي، اهي آسماني تخليق آهن ۽ اڻ تبديل ٿيندڙ آهن. ڊارون ثابت ڪيو ته پيچيده ۽ اعليٰ عضوا سادن ۽ ادنيٰ عضون مان ارتقا ڪري ٺهيا آهن. اهو آسماني خواهش جي ڪري نه ٿيو آهي پر خود مادي ۾ موجود قدرتي چونڊ جي وسيلي ٿيو آهي. ڊارون اهو به ثابت ڪيو ته خود انسان به مادي جي ڊگهي ارتقا جي پيداوار آهي. هن نظريي جدليات جي بنيادي تصور جي، واڌ وڃهه جي تصور جي، ادنيٰ کان اعليٰ ۽ سادي کان پيچيده ۾ تبديل ٿيڻ واري تصور جي تصديق ڪئي.

فلسفیانہ گهرجون:

مارڪسي ڏاهپ سمورين اڳتي وڌيل فلسفیانہ سوچن جي بهترين قدرتي ڪاميابي هئي. اڻويهين صديءَ جو جرمن روايتي فلسفو ۽ خاص طرح هيگل (1770-1830ع) ۽ فيوئر باخ (1804-1872ع) جي تعليم مارڪسي تعليم جا اهم وسيلاهئا.

هيگل معروضي خيال پرستيءَ جي نظام کي زبردست ترقي ڏني. هن کي يقين هو ته اهم ڪم دائمي، ڄميل، خيال، تصور، دنيا جو روح هو جنهن قدرت ۽ سماج ٺاهيو. هيءَ هڪڙي ڪوڙي خيال پرستيءَ واري تعليم هئي، پر بهرحال هيگل جي فلسفي ۾ ڪيترائي ڏاڍا اهم خيال موجود هئا، جن مان سڀ کان وڌيڪ اهم سندس جدليات جو تصور آهي. هن ويندي اهو به چيو ته خود دنيا جو ”روح“ هڪ لاڳيتي چرپر ۽ واڌاري واري حالت ۾ آهي. هن وٽ قدرت جي جدليات ڪانه هئي پر هڪ ”صاف خيال“ جي تصديق لاءِ جدلي خيال هئا. اها هئي ته جدلي خيال پرستي، پر ان ۾ هڪ عقل پري گهرائي هئي، يعني ان جو واڌاري وارو نظريو، مارڪس ۽ اينجلس سڀ کان وڌيڪ ڌيان ان عقلمنديءَ وارن خيالن تي ڏنو.

فيوئر باخ وري هيگل جي خيال پرستيءَ تي چٽي تنقيد ڪئي. هن جي فلسفي جو شروعاتي نُڪتو اهو خيال هو ته جيڪا به شيءِ وجود رکي ٿي ان جو بڻ بنياد قدرت آهي ۽ اها قدرت ئي آهي جيڪا ماڻهوءَ ۽ سندس ذهن کي پيدا ڪري ٿي. هن چيو ته مادو ئي آهي جيڪو سائنس جي ترقيءَ لاءِ بڻ بنياد مهيا ڪري سگهي ٿو ۽ قدرت کان ڌار ڪري پيش ڪيل فلسفو خالي ۽ ڪوڪلو آهي. فيوئر باخ جي فلسفي جو بنيادي روح ان جي ماديت آهي، پر مارڪس ۽ اينجلس ان کي چڱيءَ حد تائين سڌارڻ کانپوءِ ئي ان جو استعمال ڪرڻ لائق ٿيا.

مارڪس ۽ اينجلس جي خيال ۾ اڳوڻن فلسفن جي پيٽ ۾ ڪهڙي نواڻ هئي؟ مارڪسي جدلي ماديت اڳوڻي جدليات ۽ ماديت کان ڪيئن فرق پئي رکيو؟

هي سچڻ سچي، جي مون ڪوڏ نهاريا،

ايندم جان پيهي، سڀ لاهيندم ڊڪرڙا.

اسين ڏسي آيا آهيون ته اڳوڻا ماديت پسند فلسفا مشيني انداز ۾ ۽ ميتا فزڪس واري طريقي موجب هليا پئي. ماضيءَ جي ماديت پسندن قدرت کي رڳو ماديت پسند نموني پئي رکيو. جڏهن ته زندگيءَ جي لڦڻن کي خيال پرست نموني پئي رکيو. هنن اهو پئي سمجهيو ته انساني تاريخ تصورن جي ڪري وڌي آهي. هوانساني ترقيءَ ۾ مادي وسيلو ڏسڻ ۾ ناڪام رهيا. هنن جي ماديت پسندي معمولي ۽ مٿاڇري هئي ۽ هو سماجي عمل جي تاريخ تبديل ڪرڻ واري ڪردار کي ڏسڻ ۾ ناڪام رهيا. هنن دنيا جو مشاهدو ڪيو ان کي ڏاڍي سٺي نموني پيش ڪيو، پر اهو ڏسڻ ۾ ناڪام ويا ته دنيا کي انقلابي عمل وسيلي ڪيئن ٿو تبديل ڪيو وڃي. مطلب ته اڳوڻن فلسفن تي ميتا فزڪس واري طريقي وٺڻ ڪري ڪيترين ئي پابنديون مڙهيل هيون. جڏهن ته مارڪس ۽ اينجلس ماديت کي روحانيت سان ملائي اڳوڻين پابندين مان ڪڍي آيا ۽ ان کي وڌائي ويجهائي سائنسي تحقيقن ۽ سماجي ترقيءَ لاءِ نيون راهون کولي ڇڏيون.

**ايء گت غواصن، جيئئ سمنڊ سوجھيائون،
پيھي منجھہ پاتار جي، ماٿڪ ميٽيائون،
اٿئي ڏنائون، هي سرولال هئئن سئين**

اها ئي ڳالهه جدليات جي باري ۾ به صحيح آهن، نُڪتو هيءُ آهي ته مارڪس ۽ اينجلس جدلي ماديت جي تخليق ڪئي، جيڪا هيگل جي خيال پرست جدليات کان چٽو فرق رکي ٿي. هنن چيو ۽ ثابت ڪيو ته انساني تاريخ ۾ جدلي ماديت جي اُصولن هيٺ هلي ٿي ۽ وڌي ٿي.

مارڪس لکيو: ”منهنجو جدلي طريقو نه رڳو هيگلي طريقي کان ڌار قسم جو آهي پر ان جي سنئون سڌو اُبتڙ ڀڻ آهي. هيگل جي لاءِ انساني دماغ جو زندگيءَ پريو عمل، يعني سوچ جو عمل جيڪو ”خيال“ جي نالي سان ظاهر ڪيو ويو، اهڙو آهي جيڪو دنيا جو ”هر طرفو مالڪ“ آهي ۽ حقيقي دنيا رڳو خيال جو ٻاهريون لقاءُ آهي. هو خيال کي هڪ خود مختيار موضوع جي حيثيت ۾ ڏسي ٿو، جڏهن ته مون وٽ ان جي ابتڙ، تصور ٻيو ڪجهه به نه آهي، سواءِ ان جي ته اهو انساني ذهن تي مادي دنيا جو عڪس آهي ۽ اهي عڪس ئي خيال جي صورت ۾ ظاهر ٿين ٿا.“ (مارڪس، سرمايو، جلد 1، ص: 19، ماسڪو 1965ع). هيگل تي لکندي مارڪس هينن به لکيو ته هيگل جي جدليات پنهنجي ٽڪڙ تي بيٺل هئي، جنهن کي مون اُبتو ڪري سندس پيرن تي بيهاريو.

اچو ته هاڻي ان کي گڏ ڪريون جيڪو مٿي چئي آيا آهيون:

ماديت ۽ جدليات جيڪا بي مثال هيڪڙائي حاصل ڪئي اها مارڪسي فلسفي جي انقلابي اٿل جو سڀ کان وڌيڪ اهم پهلو آهي. مارڪسي فلسفو اڳوڻن سمورن فلسفن کان پنهنجي طبقاتي فطرت جي ڪري مڪمل فرق رکي ٿو، يعني هيءُ انقلابي پورهيت طبقي جو انقلابي فلسفو آهي.

جيئن پورهيت طبقو اڳوڻن سڀني طبقن کان فرق رکي ٿو، ايئن ئي انهن جو فلسفو به اڳوڻن سڀني فلسفن، ويندي سڀني انقلابي فلسفن کان به فرق رکي ٿو. مارڪسي نظريي جي ڪري تاريخ جي باري ۾ اڳوڻن سڀني تصورن ۾ انقلاب اچي ويو. مارڪس ۽ اينجلس اهي پهريان شخص هئا، جن تاريخ کي جدلي ماديت پسند بڻ بنياد مهيا ڪري ڏنو (تاريخ جي ان فلسفياتي نظريي کي تاريخي ماديت سڏجي ٿو). اڃا به وڌيڪ، مارڪس ۽ اينجلس فلسفي کي هڪ نئون موڙ ڏنو ۽ ان کي دنيا تبديل ڪرڻ جو طاقتور هٿيار بڻايو، جيڪو ئي مارڪسي فلسفي جو جوهر يعني ان جو انقلابي ڪردار آهي.

مارڪسي فلسفو گهر ٿو ڪري ته دنيا کي بدلائڻ ۽ نئين ظلم ۽ ڦرلٽ کان پاڪ سماج اڏڻ لاءِ حياتيءَ ۾ هڪ شعوري عملي حصو وٺڻ گهرجي. مارڪس ان جو اظهار پنهنجي هنن مشهور لفظن ۾ ڪيو: ”..... (موجوده وقت تائين) فلاسفرن دنيا کي مختلف نمونن ۾ رڳو پيش پئي ڪيو آهي پر نُڪتو هي آهي ته ان کي تبديل ڪيو وڃي.“ (مارڪس ۽ اينجلس، جرمن آئيڊيالاجي، ص: 647)

مارڪسي فلسفي ۾ لينن جا ڪيل واڌارا:

والاديميرايلچ لينن (1870-1924ع) پنهنجي سڄي زندگي مارڪسي نظريي کي پورهيتن جي تحريڪ سان ڳنڍڻ جي تاريخي مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏي. هي ڪو سولو ڪم نه هو. وڌيڪ ڏکيائي ٿي اها هئي ته مارڪس ۽ اينجلس جي وفاتن کانپوءِ ڪيترن ئي ماڻهن مارڪسي تعليم کي بگاڙڻ، منجهائڻ ۽ ان ۾ ترميم ڪرڻ جو ٿڌو شروع ڪري ڏنو. پر لينن مارڪسي جهنڊي کي ٻيهر اُڀو ڪيو ۽ ڪيترين ئي ڏکيائين مان تپائي سوڀارو ڪيو.

ان ئي زماني ۾ سرمائيدارن، سڄيءَ دنيا جي ڦورو ملڪن پنهنجو پاڻ تي ڪيترائي رنگ ڇاڙهي، پنهنجي ڦر کي لڪائڻ لاءِ نيون پاليسيون پئي ٺاهيون. لينن انهن جي ان سامراجي ڪردار کي اڳهاڙو ڪري، ان جي ڦرلٽ جي جديد صورتن ۽ ڦورو ڪردار کي عوام آڏو پيش ڪيو. مارڪسي تعليم جي انقلابي روح جي پاڪائيءَ کي برقرار رکندي ان کي وڌائي، سامراج خلاف آڻي بيهاريو. لينني نظريي سامراجي دؤر ۾ ٿيل سائنسي تحقيقن کي، مارڪسي نظريي جي سچائيءَ جي ثبوت طور پيش ڪندي خيال پرستن سان زبردست ٽڪر کاڌو. هن جدليات جي قانونن، علم حاصل ڪرڻ جي نظريي ۽ ٻين وڏن ٽڪرن کي سولي نموني پيش ڪيو. لينن هڪ رياست اندر پورهيتن جي انقلاب برپا ڪرڻ واري پاسي کي خاص طرح وڌايو ۽ سوشلسٽ رياست آڏو ۽ ان ۾ پورهيت ڊڪٽيٽري فائز ڪرڻ جا اصول پيش ڪيا. هن پارٽي ٺاهڻ جي فن، طبقن جي تشريح ۽ قومي حقن جي وضاحت ڪئي. هن نه رڳو مارڪسي نظريي جي تعليم کي ترميم پرستن ۽ خيال پرستن جي حملن کان بچايو، پر ان جي زبردست سچائيءَ کي دنيا آڏو کولي بيان ڪيو.

لينن نظريي ڏانهن تخليقي انداز ۾ پهچ جو بهترين مثال آهي. هن انقلاب جي ڪيترن ئي وڏن اهم مسئلن کي نظرياتي ۽ عملي طرح حل ڪري نئين سماج آڏو جا ڪيترائي لاجواب ماڊل مهيا ڪري ڏنا. اهو ئي سبب آهي جو هن جا خيال، رٿون، هدايتون ۽ سوچون اسان جي روزاني عوامي، سياسي، اقتصادي ۽ انقلابي حياتيءَ تي هڪ املهه اثر ڇڏينديون رهن ٿيون.

وٽا جي عميق ڏي، منهن ڪاٺو ڏيئي،

تن سڀون سوچي ڪڍيون، پاتارن پيهي،

پسندا سڀئي، اهل اڪثرين سڀين.

مارڪسي نظريي جي تخليقي فطرت:

مارڪسي نظريو هڪ هنڌ ڄميل ۽ بيٺل نظريو ڪونه آهي، پر هي لاڳيتي ترقي ڪندو رهي ٿو. هڪ طرف مارڪسي نظريي تي ڪو مشيني يا لوهي پوش چڙهيل نه آهي ته ٻئي طرف وري هوندڙي عقيدتمنديءَ جي به مخالفت ڪري ٿو ۽ اهڙيءَ طرح هر حقيقت، هر سماج ۽ هر انقلاب ۾ پنهنجو بنيادي روح برقرار رکندي، اتي جي نوس تاريخي حالتن سان ٺهڪي هلڻ جي لياقت رکي ٿو.

لينن کان پوءِ به ڪيترن ئي انقلابين ۽ انقلابي پارٽين پنهنجي ماحول ۽ تاريخي گهرجن آهر مارڪسي نظريي کي پاڻ وٽ لاڳو ڪيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح

هن نظريي ۾ شاندار واڌارا ڪيا آهن. چيني ڪميونسٽ پارٽيءَ ۽ خاص طرح مائوزي تنگ پنٽي پيل جاگيرداري سماج ۾، مارڪسي نظريي جو روح برقرار رکندي، پنهنجي چيني ماحول جي نوس تاريخي حالتن کي نظر ۾ رکندي، سامراج خلاف قومي آزاديءَ جي جيڪا جنگ هلائي، تنهن نيٺ چيني عوام کي قومي ۽ طبقاتي آزاديءَ ماڻڻ ۾ سوپارو ڪيو. هن قومي عوامي جمهوري جدوجهد کي مارڪسي نظريي سان ڳنڍي هلايو. ٻئي طرف وري ويتنام جي ڪميونسٽ پارٽيءَ ۽ خاص طرح هوچي منهن وري ساڳئي مارڪسي نظريي کي پنهنجي جاگيرداري سماج جي تاريخي گهرجن سان هم آهنگ ڪري، انقلاب کي اڳتي وڌائي، سوپ ماڻي، سامراجي نظام جا تختا ڪڍي ڇڏيا. ويتنامي جدوجهد اسان کي مارڪسي اصولن موجب تنظيم جي فن ۽ تنظيم جي ڪردار جو ڏاڍو اهم سبق ڏئي ٿي. لاڳيتي جدوجهد ۽ انقلابي عوام جي سوپ ۾ اڻٽت ڀروسو ويتنامي جدوجهد جو روح آهن. اهڙيءَ طرح سڄيءَ دنيا جون سڄيون ۽ صحيح انقلابي پارٽيون ۽ انهن جا اڳواڻ مارڪسي نظريي جو روح برقرار رکندي، ان کي پنهنجي نوس تاريخي حالتن سان ٺهڪائي جدوجهد ڪندا رهيا آهن ۽ ڪري رهيا آهن. ۽ اهڙيءَ طرح مارڪسي نظريي ۾ شاندار واڌارا ڪندا رهيا آهن ۽ ڪري رهيا آهن.

ميٽا فزڪس انڌي عقيدت منڊيءَ ڏانهن ڌڪي ٿي، پر جدلي ماديت ڪنهن به "دائمي"، "اڻ بدلجندي" ۽ انڌي عقيدت منڊيءَ کي صحيح نه ٿي سمجهي. جدلي ماديت تخليق جو سچو روح پيدا ڪري ٿي.

ٻئي طرف مارڪسي جدليات وري ڪنهن به قسم جي ترميم پرستيءَ سان ٺهڪندڙ ڪونهي. جدليات ترميم پرستيءَ، انڌي عقيدت منڊيءَ، ٽولي بازيءَ ۽ مهم بازيءَ جي خلاف به اڻ ٿڪ جدوجهد ڪري ٿي ۽ ٻئي پاسي بين الاقوامي پورهيت تحريڪ جي ٻڏيءَ کي سگهارو بڻائي ٿي ۽ انقلابي عوام ۾ ريڪجهتي پيدا ڪري ٿي.

باب ٽيون

مادو ۽ ان جي وجود رکڻ جون شڪليون

مادو ڇا آهي؟:

اسين جڏهن پنهنجي چوڌاري نظر ڦيرايون ٿا تڏهن اسان کي ڪيتريون ئي ڌار ڌار قسم جون شيون نظر اچن ٿيون. ڪيتريون ئي بي ساهه شيون آهن ۽ ڪيتريون ئي ساهه واريون. ڪي ننڍڙيون ته ڪي وڏيون. مثال طور: ننڍڙي کان ننڍڙا جيت جڻيا، پکي، مڇيون وڻ ۽ هاتي، اُٺ وغيره، يا ٻين لفظن ۾ سادي کان سادن عضون کان ويندي وڏن ۽ ڳتيل عضون تائين، ٻئي طرف وري ننڍڙي کان ننڍڙي ڌري، ايٽم، مٽيءَ دڙ کان ويندي جبلن، ڌرتيءَ، سج ۽ ٻين بي انتها وڏن آسماني جسمن تائين، سڀ جون سڀ شيون اسان کي ڪيترين ئي صورتن ۾ نظر اچن ٿيون. ڪي شيون اسان جي ويجهو آهن ته ڪي پري، ڪن کي ڪهڙيون خاصيتون آهن ته ڪن کي ڪهڙيون، اسين انهن شين جي گهيري ۾ رهون ٿا ۽ انهن جي موجودگيءَ کي لاڳيتو محسوس ڪندا رهون ٿا. اسان جي حياتي، اسان جو لاڳيتو عمل، اسان جو پورهيو، هر هر اسان کي يقين ڏياري ٿو ته اهي سموريون شيون اسان جي سوچ سمجهه کان آزاد وجود رکن ٿيون، اهي اسان جي خيالن جون محتاج ڪونهن. انهيءَ جي تصديق سائنس پڻ ڪري ٿي. مثال طور سائنس اهو ثابت ڪيو آهي ته ڌرتي، انسان توڙي ٻين ساهه وارين شين جي وجود ۾ اچڻ کان گهڻو اڳ موجود هئي. جڏهن انسان اڃا نه ٺهيو هو، جڏهن انساني ذهن اڃا نه ٺهيو هو، ان کان به اڳ هيءَ ڌرتي، هيءَ دنيا، هيءَ ڪائنات موجود هئي. تنهن ڪري يقين سان چئي سگهون ٿا ته جڏهن اڃا انساني خيال، تصور، سوچون، شعور يا روح وجود ۾ ڪونه آيا هئا تڏهن به هيءَ ڪائنات موجود هئي. ٻين لفظن ۾ هيءَ ڪائنات انساني سوچ سمجهه ۽ شعور کان آزاد وجود رکي ٿي يعني دنيا معروضي آهي.

جيڪڏهن سڄي ڌرتيءَ تي آباد انسان پاڻ ۾ ملي ڪري به اهو سوچڻ شروع ڪن ته سج ڪونهي يا تڏو آهي، چوڪنڊو آهي، نوس آهي، ڦري ڪونه ٿو وغيره ته ايئن سج پڇڻ تي ڪونه پوندو. پر انسانن جي اهڙي سوچ غلط هوندي هئي طرف وري جڏهن انسان اهو مڃي ٿو ته سج آهي، گرم آهي، پرندڙ گئسن جو مجموعو آهي ۽ ڦري ٿو. تڏهن هو ڪو سج تي احسان ڪونه ٿو ڪري، پر پنهنجي ڄاڻ کي حقيقت مطابق درست ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ سج انساني خواهشن ۽ شعور جو پابند ڪونهي پر ان کان آزاد پنهنجو وجود رکي ٿو. اهڙيءَ طرح ذهن کان آزاد وجود رکندڙ شين کي معروضي سڏجي ٿو.

اها اسان جي روزاني عملي زندگي يعني پيداواري پورهيو آهي، جيڪو اسان کي قائل ٿو ڪري ته دنيا معروضي طرح وجود رکي ٿي ۽ مادي جي ٺهيل آهي. اسين وجود جي اڻ ڪٽ تعداد ۽ بي انتها لقائن جي گهيري ۾ آهيون. پٿر، وڻ، واريءَ جا ڌڙا ۽ بيابان، نديون، سمنڊ ۽ اڀرندڙ سج، چنڊ، تارا ۽ ٻيا گرهه، جانور ۽ پوٽا وغيره. اسين ڪرسي، ميز، ڪٽ، بسترو ۽ گهر وغيره چئون ٿا تڏهن ڪرسي، ميز وغيره ڪا ڪٿي اچي نه ٿا رکن، پر انهن شين جي تصور کي پيش ڪريون ٿا. اهڙا هڪڙا تصور ٻين تصورن جي پيٽ ۾ ننڍا ۽ وڏا به ٿي سگهن ٿا. مثال طور جڏهن ”ميز“ چئون ٿا تڏهن هڪ اهڙي تصور کي پيش ڪريون ٿا جنهن کي ”شيءَ“ سڏيو وڃي ٿو ۽ ان ۾ ميزن، ڪرسيون وغيره جهڙيون شيون به شامل آهن. ان لحاظ کان ”شيءَ“ جو تصور ”ميز“ جي تصور کان گهڻو وڏو تصور آهي. ”شيءَ“ ڪيترين ئي شين جي لاءِ هڪ وڏو ۽ وڌيڪ عام تصور آهي.

ڇا اهو ممڪن آهي ته ڪي اڃا به وڌيڪ وڏا ۽ وڌيڪ عام تصور هجن؟ ڪي اهڙا تصور جيڪي سڄيءَ ڪائنات ۾ ٿيندڙ لقائن ۽ ان ۾ موجود سمورين شين جي تصور کي پيش ڪن؟ ڪواهرڙو تصور جيڪو ڪن شين جي هڪ تولي جي خاصيتن ۽ جوهر جي پٿرائي ڪونه ٿو ڪري، پر اهڙو تصور جيڪو ايترو واريءَ جي ذري، گل، جبل، هر ننڍڙي کان هر وڏي انساني دماغ کان ويندي سج، چنڊ ۽ سمورن تارن تائين هر شيءِ کي هڪ تصور وسيلي پيش ڪري سگهي؟ اهڙي وڌيڪ عام ۽ وڌيڪ وڏن تصورن کي فلسفي جي ٻوليءَ ۾ درجو فلسفيانه درجو سڏيو ويندو آهي ۽ اهڙا ئي وڌيڪ وڏا ۽ وڌيڪ عام تصور فلسفي جو موضوع آهن.

ڇا سمورين شين ۾ ڪي اهڙا گڻ ۽ خاصيتون موجود آهن جيڪي سڀ کان وڌيڪ ضروري ۽ وڌيڪ عام هجن؟ ها، اهڙيون ڪيتريون ئي خاصيتون آهن. پهرين خاصيت هيءَ آهي ته اسان جي چوڌاري، هر طرف، اسانجي ذهن کان آزاد جيڪي به شيون موجود آهن، اهي ”مادو“ آهن. سڀني شين جي رڳو اها خاصيت ڪانهي پر اهي ڪيتريون ئي شيون به خاصيتون رکن ٿيون. جڏهن اسين گرم پاڻيءَ سان هٿ ڏٽيندا آهيون ته گرميءَ جو احساس محسوس ڪندا آهيون، جڏهن ڪنهن به باغ تي نظر وجهون ٿا تڏهن ڪيترن ئي رنگن ۽ قسمن جا گل ڏسون ٿا، جڏهن جبل ڏسون ٿا تڏهن ننڍن وڏن پٿرن ۽ چپن جي عظيم ڍير کي

ڏسون ٿا، اها ڪانه ڪا خاصيت پڻ رکي ٿي ۽ هر خاصيت اسان جي محسوس ڪرڻ جي حواسن تي اثر وجهي، ڪونه ڪو پنهنجو مخصوص احساس پيدا ڪري ٿي.

سمورين شين جا وڌيڪ عام گڻ مقرر ڪرڻ کان پوءِ هاڻي اچو ته ”مادو“ تصور جي تشريح ڪريون. پنهنجي هڪ ڪتاب ”ماديت ۽ تجربتي - تنقيد“ ۾ لينن لکي ٿو. ”مادو هڪ فلسفيانه درجو آهي، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته هو هڪ معروضي حقيقت آهي ۽ ان کي ماڻهو پنهنجن حواسن وسيلي ڄاڻي ٿو..... مادو اهو آهي جيڪو اسان جي حواسن تي اثر ڪري (پنهنجو مخصوص) احساس پيدا ڪري ٿو. مادو هڪ معروضي حقيقت آهي، جيڪا اسان وٽ احساسن وسيلي پهچي ٿي.“ (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 14، ص: 130 ۽ 146)

تنهنڪري سادي نموني مادو چئجي ٿو اسان جي چوڌاري موجود هر ان شيءِ کي جيڪا معروضي طرح وجود رکي ٿي، يعني سڄي جو سڄي، ويڪري ٻاهرين دنيا.

هر هڪ کي اهو ياد رکڻ گهرجي ته مادو اها ساڳي شيءِ ناهي جنهن کي سبستنس (مايو) چئجي ٿو. سبستنس لاطيني ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”مايو“، پر فزڪس مادي ۽ مايي ۾ هڪ فرق ڪري ٿي. مثال طور، روشني جيئن ته ذهن کان آزاد وجود رکي ٿي، تنهن ڪري مادو آهي، پر فزڪس موجب اها مايي جي صورت ۾ نه، پر غير مايي جي صورت ۾ آهي. ڪجهه ماديت پسندن وري ”مادي“ جي اها معنيٰ پئي ڪئي ته ڪو مخصوص مواد، جيڪو سموريون شيون ناهي ٿو. مثال طور دمقراط ايترو کي مادي جو آخري بنياد پئي سمجهيو.

بئي طرف سڃاڻڪ / سائنسدان نيوتن جي ڏينهن کان اهو خيال پئي ڪيو ويو ته ڪنهن به جسم جو مايو دائمي ۽ اڻ بدلجندڙ رهي ٿو، پوءِ پلي اها شيءِ بينل هجي يا چرندڙ - پر تازين کوجنائن اهو ڏيکاريو آهي ته هڪ اليڪٽران جو مايو هروڀرو دائمي ڪونه ٿوري، پر پنهنجيءَ رفتار مطابق تبديل ٿيندو رهي ٿو.

سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ به سائنس اهو يقين پئي رکيو ته ايترو ته ”نه ورهائي سگهندڙ“ اڻ تباهه ٿيندڙ“ ۽ ”دائمي“ هئا، اهي ”ڪائنات جو ٿيندڙ آخري اٿڻت بلاڪ“ هئا، جن مان سڄي دنيا ٺهيل هئي. اهو تصور اڻويهين صديءَ ۾ پڻ رهيو پر ان صديءَ جي پوئين سالن ۾ سائنسي کوجنائن مادي جي اهڙن ”آخري اٿڻت بلاڪن“ تي ايمان ۾ ڌار وجهي ڇڏيا. اڻويهين صديءَ جي آخري سالن ۾ سائنسي دنيا ۾ اهو يقين بڻجي ويو ته ايترو جي اٿڻت هئڻ جو خيال، بهرحال، سچ ڪونه هو. پر اهو ورهائي سگهجي ٿو. اڄ هر هڪ ڄاڻي ٿو ته ايترو توڙي سگهجي ٿو. اڄ ايترو کي توڙيو ويو آهي ۽ ان جي ٿڌ ڪري ڪيترائي پراڻا جميل خيال ٽٽي ويا آهن.

اسين ڏسون ٿا ته سائنس جي دنيا ۾ جيڪي به نيون کوجنائون ٿين پيون انهن ڪيترن ئي پراڻن خيالن کي رد ڪري ڇڏيو آهي. پر اچو ته اهو ڏسون ته ڇا سائنس جي هر نئين تحقيق جيڪي واڌارا ڪري رهي آهي اها مادي جي باري ۾ فلسفي جي پيش ڪيل تصور کي رد ڪري ٿي يا نه. خيال پرست مادي جسمن جي

باري ۾ سائنس جي نظرين کي غلط سلط پيش ڪن ٿا. هو چون ٿا ته جيئن ته مادو ايتن جو ٺهيل آهي ۽ مادي جو بنياد ايتن آهي ۽ اهو ثابت ڪيو ويو آهي ته ايتن ٺٽي سگهي ٿو. تنهن ڪري مادي جو اصلي بڻ بڻياد ۽ ان ڪري ماديت جو بڻ بڻياد ”ويڙهجي ويو.“ ختم ٿي ويو. انهن دعويٰ ڪئي ته مادو ”فنا ٿي ويو.“

اهو ان ڪري ٿيو جو ميٽا فزڪس پسند ماديت پسند فلاسافر ڪيترين ئي صدين کان ايتن کي ئي مادي جو بنياد سمجهندا رهيا، ۽ اهو پڻ سمجهندا رهيا ته ايتن جي اندر نه ڪنهن شيءِ کي داخل ڪري سگهجي ٿو ۽ نه ئي ان کي توڙي سگهجي ٿو. ايتن بذات خود هڪ وڏي ڳٺيل ۽ پيچيده عمل جو مجموعو ٿئي ٿو. ايتن ڪا نوس شيءِ ڪانهي پر ايتن ۾ هڪ مرڪزيا مک ٿئي ٿي، جنهن جي چوڌاري هڪ ننڍڙو ڌڙو اليڪٽران زبردست تيزيءَ سان ڦرندو رهي ٿو. ويهين صديءَ جي شروع ۾ سڃاڻڪن کي خبر هئي ته مک ۾ به وري به ڌڙا پروٽان ۽ نيوترون ٿين ٿا، پر جديد ڪوجنائن موجب مک ۾ ٽيهن کان به وڌيڪ ڌڙا آهن. اڃا به وڌيڪ هيءُ ته ايتن جي مک ۾ موجود اهي شروعاتي (بنيادي) ڌڙا (پروٽان، نيوترون، پازيٽران، هائپران، ميسن وغيره) ۽ انهن جي چوڌاري زبردست رفتار سان ڦرندڙ اليڪٽران پنهنجي پنهنجي جاءِ تي هر هڪ ايتن جيان زبردست ڳٺيل عمل جو مجموعو آهن.

اهڙين ڪوجنائن ميٽا فزڪس طريقي موجب سوچيندڙ فلاسافرن کي پريشان ڪري ڇڏيو ۽ ٻئي طرف خيال پرست وري ڪڳيون هڻڻ لڳا ته واقعي مادو ”ويڙهجي ويو آهي.“ ”فنا ٿي ويو آهي.“ ”غائب ٿي ويو آهي.“

اهڙين جٽائين ڳالهين تي لينن ڏاڍي وٺ ڪئي. هن چيو ته جديد سائنسي ڪوجنائن جي نتيجي ۾ مادو غائب نه ٿيو آهي پر حقيقت ۾ اها حد ختم ٿي وئي آهي جنهن حد تائين اسان مادي کي ڄاڻو پئي. ڪالهه اسان جي علم جي حد ايتن تائين هئي، اڄ اها اليڪٽران تائين پهتي آهي ۽ سڀاڻي اها حد به ختم ٿي ويندي. اسان جو علم مادي جي گهراين ۾ پيهندو پيو وڃي، ان جي وڌ کان وڌيڪ خاصيتن کي، ان جي نازڪ پهلون کي ظاهر ڪندو پيو وڃي. اليڪٽران ليٽ ڪري اسين مادي جي هڪ نئين شڪل کان واقف ٿيا آهيون. لينن ان وقت جي نين ڪوجنائن جو حوالو ڏيندي چيو ”اليڪٽران به اهڙيءَ طرح لافاني آهن جيئن مادو لامحدود آهي.“ هن اهو به ظاهر ڪيو ته مادو هميشه مائي واري صورت ۾ موجود نه ٿوري پر غير مائي واري صورت ۾ به ٿئي ٿو، جيئن روشني مادي جي غير مائي واري صورت آهي. نه رڳو ايتن مادو آهي پر اليڪٽران ۽ ٻيا سمورا ڌڙا جيڪي هن وقت تائين فزڪس ڳوليا آهن، اهي سڀ مادو آهن. نيون سائنسي ڪوجنائون اهو ڪونه ٿيون ڏيکارن ته مادو گهٽ ۾ گهٽ حد تائين غائب ٿي ويو آهي. اهي ته رڳو سادي نموني مادي جي نون قسمن ۽ نين صورتن کي روشنيءَ ۾ ڪٽي آيون آهن، جن جي باري ۾ ماضيءَ واري ماديت وٽ ڪوبه تصور ڪونه هو.

اڄوڪي دنيا ۾ انهن ئي ايتن ڌڙن جي (ايتن) قوت کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ايتن ٻن، نيوترون ٻن ۽ هائڊروجن ٻن جهڙيون مصيبتون هڪ طرف، ته ٻئي

طرف وري ايتمي بجلي گهرن، ايتمي بنين وغيره جهڙيون شيون ڇا ٿيون ثابت ڪن؟ اهي رڳو هڪ ئي ڳالهه ثابت ٿيون ڪن ته نه رڳو ايتم مادو آهن پر ان جيان اليڪٽران ۽ ٻيا ابتدائي / بنيادي ذرڙا به مادو آهن. ماديت کي سائنس “ويڙهيو”، “ڪاربو” ڪونهي.

پئي طرف هر هڪ کي اهو ڏيان پر رکڻ گهرجي ته ڪٿي هن مادي جي قدرتي سائنس واري تشريح ۽ فلسفي جي ڏنل تصور کي هڪ ٻئي سان منجهائي / منجهڙائي ته نه ڇڏيو آهي! نيون ڪوجنائون دنيا جي باري ۾ پراڻي ڄاڻ ۽ پراڻن خيالن کي رد ته ڪن ٿيون پر اهي ڪڏهن به مادي جي فلسفياتي تصور کي رد ڪري نه ٿيون سگهن، ڇو ته اهو دنيا جي ڍانچي سان ٻڌل ڪونهي پر ان جي معروضي وجود سان ڳنڍيل آهي. مادو ڪا هڪ خاصيت ڪونه ٿو رکي پر اهو خاصيتن جو اڻ ڪٽ سلسلو آهي. اها ئي ڳالهه سائنس جون جديد ڪوجنائون به ثابت ڪن ٿيون. لينن لکيو “جديد فزڪس جنم ڏئي پئي، اها جدلي ماديت کي جنم ڏئي پئي.” ڪهڙا به ذرڙا لڌا ويا آهن يا لڌا ويندا، اهي ماديت جي انڪار طرف ڪڏهن به وڃي نه ٿا سگهن، ڇو ته اهي سمورا ذرڙا پاڻ مادو آهن، اهي پڻ انساني سوچ کان آزاد، معروضي طور وجود رکڻ ٿا.

پوءِ ڇا هي خيال پرست فلاسافر مادي جي اهڙي تصور تي چڪ چو پيا ڪائن؟ مادي جي اهڙي تصور تي خيالن جي چٽي وٺ وٺان ان ڪري مڙي مڇ ٿئي ٿي جو ماديت جو بڻ بڻياد مادو آهي. اهو مشاهدو ڪندي ته سمورين “ظالم اسڪيمن” کي پنهنجو بڻ بڻياد مادي جي دائمي وجود جي نظريي ۾ آهي، موضوعي خيال پرستيءَ جو بڻ بڻياد رکندڙن مان هڪ انگريز پادري جارج برڪلي لکيو “انهن سمورن شيطاني سرشتن کي ان (مادي) تي ايڏو ته چٽو ۽ ضروري دارومدار آهي جو جيئن ئي هي پيڙهه جو پٿر هٽايو ويو تيئن ئي هيءَ (مادي پسنديءَ واري) سڄي عمارت ڌو اچي پٽ تي ڪندي.” برڪلي ميڙي چونڊي جيڪو نتيجو ڪڍيو، اهو هي ته “علم، امن ۽ مذهب جي سمورن دوستن وٽ اها خواهش رکڻ جو سبب موجود آهي” ته هو ماديت کان نفرت ڪن. (جارج برڪلي، انساني علم جي اصولن جي لکت، ص: 840 ۽ 86)

برڪلي جا هي لفظ حاڪم طبقن جي مفادن جي نگهباني ڪندڙ خيال پرستن لاءِ رهنمائيءَ جو ڪم ڪن ٿا ۽ اهو ئي سبب آهي جو اهڙا خيال پرست سائنسي حقيقتن کان شتر مرغ جيان واريءَ ۾ مٿو هنيو، اڪيون پوريو وينا آهن. پئي طرف سائنس جي هر تحقيق ماديت ۽ ان جي تعليم ته مادو دائمي آهي، جي ثابتيءَ لاءِ نيون نيون تصديقون پئي مهيا ڪري.

ڏسڻ ڏسين جي، ته هم ڪي حق چئين،

شارڪ شڪم نين، انڌا انهيءَ ڳالهه ۾.

مادو دائمي آهي، مادو لافاني آهي، مادو هميشه هو ۽ هميشه رهندو وغيره ڳالهين عام طرح اهو سوال اُٿارينديون آهن ته اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته مادو هميشه کان وجود رکندڙ آهي؟ مادي کي ڪونه ڪو شروعات جو ڏينهن هڻڻ

گهرجي، مادو ڪٿان آيو؟ وغيره. اهڙن سوالن ۾ ڪابه حيرت جهڙي ڳالهه ڪانهي. هر هڪ کي پنهنجي زندگيءَ جو تجربو ٻڌائي ٿو ته هر شيءِ کي هڪ شروعات ۽ هڪ پڄاڻي آهي. ان ڪري ايئن لڳي ٿو ته مادي کي پڻ ڪڏهن نه ڪڏهن شروعات هئڻ گهرجي. اهو ئي سبب آهي جو اهو سوال اُٿي ٿو ته مادي کي ڪنهن خلقيو؟ سائنس جواب ڏئي ٿي: اهو هميشه کان وجود رکندڙ آهي، سڄي جو سڄي وقت دوران وجود رکندڙ آهي. مادي جي بقا وارو قانون چوي ٿو: مادو نه تخليق ڪري سگهجي ٿو ۽ نه ئي تباهه ڪري سگهجي ٿو. مادو رڳو پنهنجون صورتون بدلائي ٿو. ڪاٺي سڙي وڃي ٿي، ڪڻڪ پيهي اٿو ڪري ڪاٺجي ٿي، انسان مري وڃي ٿو، ٻر ڦاٽي پوي ٿو. ڪاٺي، ڪڻڪ، انسان ۽ ٻر سڀ مادي جا ٺهيل آهن. ڇا ڪاٺي، ڪڻڪ، انسان ۽ ٻر سڀ تباهه ٿي ويا؟ ڇا مادو تباهه ٿي ويو؟ ڇا تباهه ٿيو. ڪاٺي، ڪڻڪ، انسان ۽ ٻر يا مادو؟ ڪاٺي سڙڻ کان پوءِ ڪوتلو خاڪ ۽ دونهن بڻجي وئي، ڪڻڪ هضم ٿي جسر جي طاقت بڻجي وئي ۽ ڪجهه حصو ڦوڳ جي صورت ۾ نيڪال ٿي ويو، انسان مٽيءَ ۾ ملي مٽي ٿي ويو (يا جيڪڏهن سڙيو ته خاڪ ۽ دونهن بڻجي ويو)، ٻر ڦاٽي ٽڪرا ٽڪرا ٿيو يا گئس بڻجي ويو. هاڻي اچو ته وري ساڳيو سوال ورجايون: ڇا مادو فنا ٿي ويو؟ نه، مادو فنا نه ٿي ويو، پنهنجي اڳين صورت مان بدلجي هڪ نئين صورت ۾ ظاهر ٿيو. هميشه کان ايئن ٿيندو آيو آهي. ڪڏهن به، ڪٿي به، ڪيتري به عرصي کان پوءِ جيڪڏهن مادي جي هڪ صورت ختم ٿئي ٿي ته اهو بهي صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو. اها ئي ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته مادو هميشه کان آهي ۽ هميشه رهندو پر اهو پنهنجون صورتون بدلائيندو رهي ٿو.

مادي جي بقا جو قانون وڌيڪ چوي ٿو ته اهڙو ڪوبه ذرڙو ڪونهي جيڪو نشان ڇڏڻ کان سواءِ غائب ٿي سگهي يا وري جتي ”ڪجهه به نه“ هجي اتي ڪجهه ظاهر ٿي سگهي. اچو ته ڪي گهڙيون اهو سوچيون ته هن سڄي وسيع ۽ لامحدود ڪائنات بدران هتي ”ڪجهه به نه“ هو. جتي ”ڪجهه به نه“ هجي ڇا اتي ڪا شيءِ ٿي سگهي ٿي؟ ڇا ”ڪجهه به نه“ مان ”ڪجهه“ ظاهر ٿي سگهي ٿو؟ ڇا ”ڪجهه به نه“ مان هيڏي وسيع ڪائنات نڪري سگهي ٿي؟ جواب آهي ته نه، ”ڪجهه به نه“ مان جيڪڏهن ”ڪجهه“ نڪري سگهي ٿو ته اهو ”ڪجهه به نه“ ئي هوندو. مادو ڪو انهن جو توڪرو نه آهي جو لاڙڪاڻي مان هلي اچي حيدرآباد پهچي. جيڪڏهن مادو آيل به آهي ته اهو مادي مان ئي آيل آهي ۽ ان جو مطلب اهو آهي ته مادو هميشه کان آهي. اهو ڪڏهن به تخليق نه ڪيو ويو آهي، اهو دائمي آهي، لافاني آهي، ڪابه شيءِ جيڪا تخليق ڪري سگهجي ٿي اها ئي تباهه ڪري سگهجي ٿي. مادو نه ئي تخليق ڪيل آهي ۽ نه ئي تباهه ٿي سگهي ٿو مادي جو انت ڪونهي.

مادي ۽ چرپر جي هيڪڙائي:

هلو سائين، مڃيوسين ته مادو هميشه کان موجود آهي، پر ان ۾ چرپر ڪٿان آئي؟ اها ڪهڙي قوت، ڪهڙي هستي آهي جنهن مادي ۾ چرپر پيدا ڪئي؟ هي سوال ان پراڻي سوچ سان ڳنڍيل آهي، جنهن موجب موجوده وقت واري ڪنهن

ڪائنات بدران ڪنهن اڻ ڄاتل وقت، گهڻو گهڻو اڳي، ڪروڙين اربين سال اڳ هيءَ ڪائنات بنا ڪنهن شڪل وارو نه چرندڙ مادو هئي. هڪ ڏاڍو وڏو بينل گولو هئي، جنهن کي ڪنهن ڌڪو ڏئي چرپر ۾ آندو. خيال پرست ۽ پادري جواب ڏين ٿا ته جيئن ته مادي اندر اهڙا ڪي به سبب ڪونه هئا، جيڪي ان کي چرپر ۾ آڻي سگهن. تنهن ڪري اتي ڪا ٻاهرين اعليٰ قسم جي قوت هئڻ گهرجي، جنهن “مرده” مادي کي سندس نه چرندڙ ۽ “دائمي” ننڊ واري حالت مان جاڳايو.

ڇا مادو واقعي چرپر ۾ اچڻ لاءِ ڪنهن اعليٰ، ڪنهن ٻاهرين قوت جي زور جو محتاج آهي؟ ڇا چرپر مادي جي اندران ئي اچي نه ٿي سگهي؟

پيش ڪيل هي اعتراض انهن خيالن تي ٻڌل آهي ته چرپر معنيٰ سادي نموني هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ تي وڃڻ، جيڪڏهن ڪا شيءِ ڪنهن جاءِ تي رکي آهي معنيٰ ان ۾ چرپر ڪانهي. مثال طور هڪڙو پٿر تيسنئين پنهنجي جاءِ ڪونه ٿو بدلائي جيستائين ڪو ان کي ڪڍي ڦٽو ڪري. چرپر جو اهڙو تصور ڏاڍو متاڇرو ۽ غير سائنسي آهي. ان پٿر کي ئي وٺو جيڪو ڪنهن جاءِ تي چپ چاپ پيو آهي. ڇا ان پٿر ۾ چرپر ڪانهي؟ ان پٿر ۾ چرپر موجود آهي. ان پٿر ۾ ان جي جزن، ايٽمن، اليڪٽرانن، پروٽانن وغيره جي هڪ به نه، پر ڪيتريون ئي چرپرون موجود آهن. ڇو ته پٿر ۾ اهي شيون موجود آهن. هڪ گهر بهرحال بينل ڪونهي پر اهو ڌرتيءَ سميت سج جي چوڌاري ڦري ٿو ۽ خود ان ۾ به پٿر واريون ساڳيون چرپرون موجود آهن. جڏهن اسين چپ ڪري ويهون ٿا، ته ڇا ڪنهن به قسم جي چرپر ۾ نه آهيون؟ اچو ته ان ڳالهه تي ڪجهه وڌيڪ سوچيون ته هر گهڙيءَ هر انسان يا ساهواري ۾ ڪيتريون چرپرون آهن. سمورا ساهورا ننڍڙن جيو گهرڙن (Cells) جا ٺهيل آهن. هر هڪ جيو گهرڙو حياتي رکي ٿو ۽ ايٽمن جو ٺهيل آهي. سمورا ساهورا ڌرتيءَ تي موجود آهن. ڌرتي سج جي نظام جو حصو آهي ۽ سج جو نظام وري ڪائنات جو حصو آهي. سج پنهنجي نظام/ سرشتي سميت پنهنجي محور چوڌاري ۽ ڪائنات ۾ ڦري ٿو. ڌرتي سج جي چوڦير ڦري ٿي ۽ پنهنجي محور جي چوڌاري پڻ ڦري ٿي. جيئن ته ڌرتيءَ تي موجود سموريون شيون ايٽمن جون ٺهيل آهن ايٽمن جون ڳڻيل ۽ پيچيده چرپرون هر جاندار ۾ به ٿين ٿيون پر هر گهڙيءَ انساني بدن ۾ رت وهندو رهي ٿو. پراڻا جيو گهرڙا ٿنڀا ۽ نوان ٿنڀا رهن ٿا. هر جيو گهرڙي ۾ هر گهڙيءَ حياتيءَ جو عمل ٿيندو رهي ٿو. دل ڌڙڪندي رهي ٿي، ساهه ڪڇندو رهي ٿو وغيره وغيره، ڇا اهي سڀ چرپرون نه آهن؟ اهي سڀ چرپرون آهن. چرپر ڪا اهڙي سادي نه آهي جهڙي عام طرح تصور ڪئي وڃي ٿي.

ماڻهو ڏسن ٿا ته پٿر اڇلايو وڃڻ کان اڳ پٿر تي پيو آهي، ڏاند گاڏي تيسنئين نه ٿي هلي جيستائين ڏاند ان کي نٿا ڇڪين، موٽر تيسنئين نه ٿي چڙهي جيستائين ڊرائيور ان کي نه هلائي، اسين تيسنئين نٿا چرون جيستائين اهڙو ارادو ڪري هلڻ شروع نه ڪريون وغيره. اهڙا ئي مشاهدا هن تصور لاءِ بنياد مهيا ڪن ٿا ته مادو به ان کان اڳ بينل هو. تان جوان کي ڪنهن “اعليٰ طاقت” “ڪنهن روح” “پهريون ڌڪو” ڏنو.

لڳ ڀڳ 200 سال اڳ تائين سائنس به رڳو هڪ قسم جي چرپر جو اڀياس ڪيو هو، يعني خلا ۾ جسمن جي چرپر، مشيني چرپر. تنهن ڪري ئي اهو به

سمجھيو ويندو هو ته جيستائين ڪو ٻاهريون زور ڌڪو نه ڏئي، ڪا به شيءِ چرپر ۾ نه ٿي اچي. اها ئي سمجھائي هن سڄي جو سڄي قدرت سان لاڳو ڪي وئي، پر جيئن جيئن فزڪس، ڪيمسٽري ۽ بائلاجي ترقي ڪئي تيئن تيئن اهو نروار ٿيندو ويو ته چرپر جون ڪيتريون ئي صورتون آهن.

اچو ته گرميءَ جو مثال وٺون. اهو ڳولي لڌو ويو ته گرمي ڪيترن ئي جزن جي لاڳيتي چرپر جو نتيجو آهي. جڏهن پاڻيءَ کي گرم ڪيو وڃي ٿو تڏهن پاڻيءَ جا جزا چرپر ۾ اچن ٿا ۽ نتيجي ۾ پاڻي گرم ٿئي ٿو پر اها مشيني چرپر نه آهي پر اڃا وڌيڪ ڳڻيل قسم جو عمل آهي. بجليءَ جو ڪرنٽ (وهڪرو) اليڪٽرانن جي چرپر ڪري ٿئي ٿو. هي اڃا به وڌيڪ ڳڻيل قسم جو عمل آهي. ايٽمي ڌرتن جي ٽٽڻ جڙڻ ڪري ڪيميائي عمل ٿئي ٿو جيڪو اڃا به ڏاڍو ڳڻيل قسم جو عمل آهي. هڪ ساهوارو بدن، جيئن اڳ ڄاڻائي آيا آهيون، هميشه چرپر ۾ آهي ۽ انساني سماج به لاڳيتي چرپر ۾ آهي. سماجي سرشتا تبديل ٿين ٿا، ماڻهو تبديل ٿين ٿا وغيره. اڄڪلهه اهو چئي نه ٿو سگهجي ته چرپر معنيٰ خلا ۾ جسمن جي سادي مشيني چرپر. ها اهڙي چرپر رڳو چرپر جو هڪڙو قسم آهي.

هاڻي اسان کي پاڻ کان پڇڻ گهرجي ته چرپر جي وڌيڪ عام فلسفيائي نموني معنيٰ ڇا آهي؟ چرپر جي سمورن قسمن جو وڏي ۾ وڏو ڪردار يا جوهر ڪهڙو آهي؟ اينجلس لکيو: ”چرپر ڪائنات ۾ ظاهر ٿيندڙ سمورن عملن ۽ تبديلين جو نالو آهي، جاءِ جي تبديليءَ کان وٺي ويندي سوچ جي تبديليءَ تائين.“ (اينجلس، قدرت جي جدليات، ص 69، ماسڪو 1966ع)

چرپر سڄي دنيا ۾ ڪنهن به لقاءَ ۾ ڪنهن به شيءِ ۾ تبديليءَ جو نالو آهي. عام طرح چرپر هڪ تبديلي آهي.

اسان هيئنر جيڪو ڪجهه چئي آيا آهيون، ان مان اسان کي خبر پئي ٿي ته مادي ۾ چرپر جون ڪيتريون ئي صورتون آهن.

جدلي ماديت چرپر جي شڪلين کي گهڻائي رڳو مشيني صورت تائين محدود نه ٿي ڪري پر چرپر کي تبديليءَ سان، جسم جي واڌ ويجهه سان جديد جي ظاهر ٿيڻ ۽ قديم جي ختم ٿي وڃڻ سان ڳڻي ٿي. جدلي ماديت سائنس جي ڪاميابين جي ڪري چرپر جي قسمن جي ورڇ / ورهاست ڪري ٿي ۽ وڌيڪ بنيادي صورت کي اهميت ڏئي ٿي. هن وقت تائين مادي جي چرپر جون پنج صورتون ڳڻيون وڃن ٿيون:

پهرين، مشيني صورت:

هن کي چرپر جي مڪينڪل صورت چيو وڃي ٿو. اڻويهين صديءَ ۾ نظر ايندڙ جسمن جي جاءِ جي تبديليءَ کي سمجھيو ويندو هو. هيئنر اها ڳالهه طئي ٿي چڪي آهي ته جاءِ جي تبديلي مادي جي سمورين اڏاوتن ۾، شروعاتي ڌرتن کان وٺي ويندي هڪ جيئري عضوي تائين ۽ جيئري عضوي کان وٺي ويندي سڄيءَ ڪائنات ۾ موجود آهي. تنهن ڪري مشيني چرپر کي رڳو نظر ايندڙ جسمن تائين محدود ڪرڻ نه گهرجي. هيءَ چرپر مادي جي هر قسم ۾ موجود آهي پر ڪٿي نروار هوندي آهي ته ڪٿي ڳڻهي.

بي، فزڪس واري صورت:

هن کي چرپر جي فزيڪل صورت چيو وڃي ٿو. ڪجهه زمانو اڳ گرميءَ، بجليءَ ۽ چقمق ڪشش جي چرپر کي هن قسم جي چرپر سمجهيو ويندو هو. پر هاڻي ته ايٽمن جي وچ ۾ چرپر ۽ هر ٻن ايٽمن جي مڪن - مرڪزن جي وچ ۾ چرپر کي به فزيڪل چرپر ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. ان جي ڪري گئسن، پاڻيائن ۽ نوس شين جي چرپر کي به فزيڪل چرپر چيو وڃي ٿو.

ٽين، ڪيميائي صورت:

هن کي چرپر جي ڪيميڪل صورت چيو وڃي ٿو. چرپر جي هن قسم ۾ ايٽمن ۽ جزن جو ٽٽڻ يا جڙڻ، پراڻين ڪيميائي خاصيتن جو نئين ڪيميائي خاصيتن ۾ تبديل ٿيڻ شامل آهي. چرپر جي هيءَ شڪل هر ساهواري ۽ بي ساهه شيءِ ۾ موجود آهي. اليڪٽران جي تبديلي چرپر جي هن صورت ۾ ڳڻي وڃي ٿي.

چوٿين، ساهوارن جي چرپر:

هن کي چرپر جي بائلاجيڪل صورت چيو وڃي ٿو ۽ زندهه شين جي سمورن مختلف عملن تي پڪڙيل آهي. جيو گهرڙن جي وڌڻ ويجهڻ ۽ ٽٽڻ ۽ ان منجهان نون جيو گهرڙن جو ٺهڻ، سمورن جيو گهرڙن ۾ حياتيءَ جو پيچيده عمل به چرپر جي هن صورت ۾ ڳڻيو وڃي ٿو.

پنجين، سماجي زندگيءَ جي چرپر:

هن صورت کي سوشل چرپر چيو وڃي ٿو ۽ انساني سماج جي تاريخ مادي جي چرپر جي اڃا به اعليٰ قسم جي چرپر آهي. هيءَ چرپر ٻين چرپرن کان بنيادي طرح ۽ خاصيتي طرح ٻي قسم جي آهي. چرپر جي هيءَ صورت انساني سماج جي وجود ۾ اچڻ وقت نروار ٿي ۽ هن جي خاص خاصيت مادي پيداوار آهي. غلاميءَ واري سماج جو جاگيرداريءَ، جاگيرداريءَ جو سرماڻيداريءَ ۽ سرماڻيداريءَ جو سوشلسٽ سماج ۾ تبديل ٿيڻ، چرپر جي هن قسم جي نشاندهي ڪري ٿو.

هاڻي مٿي بحث هيٺ آندل سوالن ڏانهن موٽي هليون ٿا. ڇا مادو ڪڏهن به غير متحرڪ، نه چرندڙ، اڻ بدلجندڙ حالت ۾ ٿي پئي سگهيو؟ نه، بهرحال نه. جڏهن اڃا انساني ذهن، روح، ڪوبه ساهوارو، ڪوبه جيو گهرڙو موجود ڪونه هو، تڏهن به مادي ۾ چرپر، تبديلي موجود هئي. حقيقت ۾ جيئن ته سمورا جسم ايٽمن ۽ جزن جا ٺهيل آهن ۽ ايٽم ۽ جزا هميشه چرپر ۾ آهن، تنهن ڪري گهڻو گهڻو اڳي، ڪڏهن به، ڪو دائم، اڻ چرندڙ ۽ ڄميل جسم ٿي نه پئي سگهيو. اڃا به وڌيڪ هي ته جيئن ته جزا، ايٽم، اليڪٽران، پروٽان وغيره هميشه کان وجود رکندڙ آهن، تنهن ڪري انهن جي ڪيميائي چرپر به هميشه کان ٿيندي رهي آهي. هن بحث جو نتيجو اهو ٿيو ته اهڙو ڪوبه وقت ڪونه هو جڏهن مادي چرپر کان سواءِ وجود رکيو هجي. اهو ئي سبب آهي جو چئون ٿا ته چرپر مادي جي وجود رکڻ جي هڪڙي شڪل آهي، مادي جي هستيءَ جي شڪل آهي.

ڇا چرپر مادي کان سواءِ ۽ مادو چرپر کان سواءِ ٿي سگهي ٿو؟ اسپين اهو اڳ ئي بيان ڪري آيا آهيون ته مادي جي ڪابه ڄميل، غير متحرڪ يا اڻ بدلجندڙ حالت ٿي نه ٿي سگهي. مادي ۽ چرپر کي هڪ ٻئي کان جدا ڪري نٿو سگهجي، پر

ڪجهه ماڻهو اهڙا به آهن جيڪي اڄ به مادي کي چرپر کان سواءِ سمجهن ٿا، هو مادي کي چرپر کان ڌار ڪن ٿا. اهڙا ماڻهو ڪائنات ۾ گرميءَ جي خاتمي جو نظريو پيش ڪن ٿا. اهو نظريو سائنسي ڪوجنائن کي چٻاڙي چيٽاڙي دنيا جي آئنده “خاتمي” جي، هر موجود شيءَ جي “موت” جي اڳ ڪٿي ڪري ٿو.

هي نظريو ان ڳالهه تي بنياد رکي ٿو ته شڪتيءَ جون سموريون صورتون گرميءَ ۾ تبديل ٿي سگهن ٿيون، (گرمي به شڪتيءَ جي هڪ صورت آهي) ان جي لاءِ هي مثال ڏين ٿا ته جيڪڏهن ڪو گرم جسم ٿڌي ماحول ۾ رکيو وڃي ٿو ته آهستي آهستي اهو جسم پنهنجي گرمي ضايع ڪندو رهي ٿو. ان خيال کي سڄي ڪائنات سان لاڳو ڪندي هي نظريي باز اهو نتيجو ڪين ٿا ته ڪو نه ڪو اهڙو وقت به ايندو جڏهن سمورا آسماني جسم پنهنجي گرميءَ کي ٿڌي ڪائناتي خلا ۾ گم ڪري ڇڏيندا. اهڙيءَ حالت ۾، انهن جي خيال موجب، آخرڪار سڄي ڪائنات ٿڌي ٿي ويندي ۽ سرد جسمن جي هڪ عظيم مجموعي ۾ تبديل ٿي ويندي. جڏهن مادي جي چرپر جون سموريون صورتون گرميءَ واري شڪتيءَ ۾ بدلجي وينديون ۽ وڌيڪ تبديليءَ لائق نه رهنديون تڏهن مادو چرپر ڪرڻ جي صلاحيت وڃائي ويهندو.

سائنسي لحاظ کان “ڪائنات جي گرميءَ جي خاتمي جو نظريو” بي بنياد آهي ۽ مادي جي بقا واري قانون سميت “شڪتيءَ جي بقا ۽ تبديليءَ واري قانون” کي به رد ڪري ٿو. هن قانون جي اها دعويٰ آهي ته چرپر کي نه رڳو مقداري لحاظ کان پر خاصيتي لحاظ کان به تباهه ڪري نه ٿو سگهجي. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته چرپر جو وجود رڳو هڪ شڪل ۾ رهي نه ٿو سگهي ۽ نه ئي مادو بنا چرپر جي رهي سگهي ٿو. چرپر جي شڪلين جي تبديلي فطرت ۽ قانون مطابق آهي.

فلڪي علم اسان کي ٻڌائي ٿو ته ڪائنات ۾ مادي جو دورو هڪ گهڙيءَ لاءِ به ڪونه ٿو بيهي. ڪائناتي خلا ۾ مادي جسم شڪتيءَ ۾ بدلجن ٿا ۽ شڪتِي نون جسمن ۾. اهڙيءَ طرح اڄ به نوان روشن آسماني جسم ٺهندا رهن ٿا، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته مادي جي ڪابه بيٺل حالت ٿي نه ٿي سگهي. چرپر مادي جي هڪ اڻٽٽ، نه جدا ٿيندڙ خاصيت آهي ۽ جيئن فلاسافر چون ٿا ته مادي جو هڪ لازمي ڳانڍاپو آهي. هتي ڪوبه اهڙو مادو نه آهي جيڪو چرپر کان سواءِ هجي، مادو رڳو چرپر واري حالت ۾ ئي وجود رکي سگهي ٿو.

ڇا ان جو مطلب اهو ٿيو ته جدلي ماديت “آرام” واري ڪنهن به حالت کان انڪار ڪري ٿي؟ نه، جدلي ماديت آرام واري حالت کان انڪار نٿي ڪري. قدرت ۾ آرام موجود آهي پر اهو نسبتي آرام آهي. مثال طور اسين پاڻ کي ٿي وٺون. جڏهن اسين ڪت تي لٽي پئون ٿا يا ڪت ويهون ٿا، تڏهن چيو وڃي ٿو ته آرام ۾ آهيون. ڇا اسين واقعي مڪمل آرام ۾ آهيون يا ڪنهن شيءَ جي نسبت آرام ۾ آهيون؟ اسين ڌرتيءَ جي نسبت آرام ۾ آهيون، پر ساڳئي وقت اسان جي بدن ۾ رت ڊوڙي پيو، جيو گهرڙا ٽٽن ۽ جڙن پيا، انهن ۾ حياتيءَ جو ڳتيل عمل ٿيندو پيو رهي. ڌرتي پنهنجي محور ۽ سج جي چوڌاري ڦري پئي ۽ سڄو سج جو سرشتو

ڪائنات ۾ ڦري پيو. جڏهن اسين ريل گاڏيءَ ۾ سفر ڪريون ٿا تڏهن ريل گاڏيءَ جي نسبت آرام ۾ آهيون، پر ٻاهرين شين جي نسبت ريل گاڏيءَ سميت چرپر ۾ آهيون (۽ انهيءَ کان سواءِ اسان جون مٿي بيان ڪيل سموريون چرپرون به). آرام دائمي يا ڄميل ڪونهي پر نسبتتي آهي.

آرام جي باري ۾ جدلي خيال مينا فزڪس جي آرام واري خيال کان بنيادي طرح ڌار قسم جا آهن. مينا فزڪس آرام مان اهڙي مراد وٺي ٿي جڏهن ڪنهن به صورت ۾ چرپر هجي ٿي نه. آرام جي باري ۾ ان سوچ سان جدلي ماديت جي سوچ ٽڪر ۾ آهي. اهو آرام نه آهي جيڪو قدرت ۾ فيصلي ڪن ڪردار ادا ڪري ٿو پر چرپر، تبديلي ۽ واڌارو ٿي آهي جيڪو فيصلي ڪن ڪردار ادا ڪري ٿو. چرپر مادي ۾ ايئن مليل ۽ ڳتيل آهي جو ان کان سواءِ مادو ۽ مادي کانسواءِ چرپر ٿي نه ٿي سگهي. جيئن مادو ڪٿان آيو، ڪنهن خلقيو وغيره سوال پڇڻ ۾ ڪابه عقلمندي ڪانهي، ايئن ئي اهو پڇڻ ۾ به ڪا عقلمندي ڪانهي ته مادي ۾ چرپر ڪٿان آئي يا ڪنهن آندي. مادو هميشه کان آهي ۽ چرپر به ان سان گڏ هميشه کان آهي. چرپر مادي جي وجود رکڻ جي هڪ شڪل آهي.

چرپر مادي جي وجود رکڻ جي هڪ شڪل آهي ته مادي جي وجود رکڻ جون ٻيون شڪليون ڪهڙيون آهن؟

خلا ۽ وقت:

مادي جي وجود رکڻ جون ٻيون شڪليون آهن خلا ۽ وقت. اسان کي اهو ياد رکڻ گهرجي ته هر شيءِ کي ٽي پهلو ٿين ٿا، يعني ويڪر، ڊيگهه ۽ اوچائي. هر شيءِ جو ڪو خاص قدبت آهي جيڪو خلا ۾ ڪو مخصوص حصو والاري ٿو، ٻيو ته خلا ۾ موجود هر شيءِ ٻيءَ شيءِ سان ڪنهن نه ڪنهن نموني، ڪانه ڪا نسبت رکي ٿي، ڪنهن نه ڪنهن پاسي ڪو خاص ناتو رکي ٿي. مٿي يا هيٺ، ويجهو يا پري، کاٻي يا ساڄي، جا به شيءِ جتي به وجود رکي ٿي، اها خلا ۾ وجود رکي ٿي.

اسان وٽ خلا جي باري ۾ هڪڙو پراڻو تصور آهي ته ڌرتيءَ جي چوڌاري، هر طرف لڳ ڀڳ ٽي سئو ميلن تائين واٽمنڊل (فضا، وايو منڊل) آهي ۽ ان کان مٿي خلا آهي. اهڙيءَ طرح هر آسماني جسم جي چوڌاري هڪ مخصوص واٽمنڊل آهي ۽ پوءِ خلا آهي. جڏهن ڪا واٽمنڊل چوڌاري اهڙي شيءِ آهي جنهن ۾ ڪجهه به ڪونهي، مادي جو ڪوبه ذرڙو ڪونهي، پر خلا جو اهو تصور نهايت غلط آهي. واٽمنڊل گئسن جو ٺهيل آهي ۽ هر گئس جو ذرڙو خلا ۾ آهي. هتي مادي جو ڪوبه اهڙو ذرڙو ڪونهي ۽ نه ئي ٿي سگهي ٿو، جيڪو خلا ۾ نه رهندو هجي. هڪ گرهه کان ويندي انسان تائين انسان کان وٺي ويندي ايٽم جي مک. مرڪز تائين هر شيءِ خلا ۾ وجود رکي ٿي ۽ ٻئي ڪنهن به نموني نه. پر اسين اهو به ڄاڻون ٿا ته دنيا ۾ هر هڪ شيءِ مادي جي ٺهيل آهي. ان ڪري چئجي ٿو ته مادو رڳو خلا ۾ ئي وجود رکي ٿو، ٻئي ڪنهن به نموني وجود رکي نه ٿو سگهي. ان ڪري ئي چئون ٿا ته خلا مادي جي وجود رکڻ جي هڪڙي صورت آهي.

شيون نه رڳو خلا ۾ وجود رکن ٿيون پر اهي خاص سلسلي سان هڪ ٻئي جو پيچو به ڪن ٿيون. ڪي شيون ٻين شين جي جڳهه وٺن ٿيون ۽ وري انهن شين جي

جڳهه به وري ڪي ٻيون شيون وٺن ٿيون۔ ۽ اهو سلسلو ايئن ئي هلندو رهي ٿو. هر صورت جي ڪانه ڪا شروعات ۽ ڪونه ڪو خاتمو هوندو آهي ۽ اها پنهنجي واڌ ويجهه دوران ڪن مرحلن ۽ حالتن مان لنگهي ٿي. ڪجهه شيون اڃا هيٺو وجود ۾ اچڻ شروع ٿيون آهن ۽ ڪي پوڙهيون ٿي جهڙڻ لڳيون آهن. مطلب ته دنيا ۾ هر هڪ شيءِ لاڳيتي چرندي، وڌندي ۽ بدلي رهي ٿي. پر اهي تبديليون ڪهڙيءَ طرح اچن ٿيون؟ هڪ سادو مثال وٺو: ڪنهن ماڻهوءَ جي حياتيءَ جا فوتو وٺو/ ڪٺو اهي نه رڳو اهو ڏيکاريندا ته ڏينهن، مهينا، سال پنهنجا نشان ڇڏي ويا آهن پر اهو به ته اسان ۾ جيڪي تبديليون آيون آهن اهي ڏاڪي به ڏاڪي سڄي مدت ۾ ٿيون آهن، ذري ذري، هوري هوري، گهڙيءَ گهڙيءَ، ڏينهن ڏينهن.

اڃا به وڌيڪ اهو ته دنيا ۾ سموريون شيون ۽ عمل ڪنهن مخصوص رٿا موجب اڳيان پٺيان ٿين ٿا. رات پٺيان ڏينهن، سيءَ پٺيان بهار، سرمائيداريءَ پٺيان سوشلزم ۽ پوءِ ڪميونزم. هڪ واقعو ڪنهن ٻئي کان اڳ ٿئي ٿو ۽ هر هڪ واقعو وقت جي ڪجهه مخصوص ڊيگهه ۾ ٿئي ٿو. واقعن جي اها ترتيب ۽ انهن جو دؤر رڳو وقت اندر ئي ٿي سگهن ٿا ۽ ٻئي ڪنهن به نموني نه. دنيا ۾ ڪابه شيءِ يا ڪوبه لقاءُ وقت جي دائري کان ٻاهر ٿي نه ٿو سگهي، ان ڪري چئجي ٿو ته جيڪا به شيءِ دنيا اندر ٿئي ٿي اها وقت اندر ٿئي ٿي، ٻئي ڪنهن به نموني ٿي نه ٿي سگهي. ان ڪري ئي چئون ٿا ته وقت پڻ مادي جي وجود رکڻ جي هڪڙي شڪل آهي.

هن سڄي بحث کي لينن ڏاڍي شاندار نموني لکيو، ”دنيا ۾ ڪابه شيءِ ڪانهي سواءِ چرپر ۾ رهندڙ مادي جي، ۽ چرپر ۾ رهندڙ مادو خلا ۽ وقت کان سواءِ ڪنهن به شيءِ ۾ چرپر نه ٿو سگهي.“ (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 14، ص: 175) اسان جي چوڌاري دنيا جون سموريون شيون ۽ لقاءُ ٻنهي، خلا ۽ وقت ۾ وجود رکن ٿا. ڪابه شيءِ اهڙي ڪانهي جيڪا خلا ۾ ته هجي پر وقت اندر نه هجي. جيڪڏهن ڪا شيءِ خلا ۾ ڪجهه جڳهه والاري ٿي، اها ايئن تڏهن ڪري سگهي ٿي جڏهن اها هيٺو يا ڪالهه يا ڪنهن ٻئي وقت هجي. هر شيءِ ٻنهي، خلا ۽ وقت ۾ وجود رکي ٿي. هڪ سادي ريلوي ٽائيمر ٽيبل تي اسان کي ڦاٿل ڪري سگهي ٿي. هڪ ريل گاڏي ڪنهن مخصوص جڳهه تي ڪنهن مخصوص وقت ۾ هوندي اهو ممڪن ڪونهي ته ريل گاڏيءَ جو هنڌ ان گهڙيءَ جي وقت کان ڌار ڪري سگهجي. ڪٿي؟ ڪڏهن؟ انهن ٻن سوالن جا جواب واقعي جي خلا ۾ جڳهه ۽ وقت جي باري ۾ ٻڌائيندا، اهي ٻئي هڪ ٻئي سان اڻٽٽ نموني ڳنڍيل آهن. هن بحث کي ان نتيجي تي پهتاسون ته خلا ۽ وقت پاڻ ۾ اڻٽٽ نموني ڳنڍيل آهن. خلا وقت کان سواءِ وجود ڪونه ٿي رکي ۽ وقت خلا کان سواءِ وجود ڪونه ٿو رکي. جيئن ته مادو خلا ۽ وقت ۾ وجود رکي ٿو، تنهن ڪري جيئن خلا ۽ وقت هڪ ٻئي کان اڻٽٽ آهن، تيئن اهي وري مادي کان اڻٽٽ آهن.

جيڪو ڪجهه چيو ويو آهي ان مان اهو به چتو هئڻ گهرجي ته خلا ۽ وقت معروضي طرح وجود رکن ٿا. دنيا انساني سوچ کان آزاد رهي ٿي يعني اها معروضي آهي - ۽ ايئن ئي ان جي صورتن جي هستي يا وجود پڻ معروضي وجود رکي ٿو. ليئن خلا ۽ وقت جي معروضي وجود واري خيال کي ڏاڍي اهميت ڏيندو هو. چو ته اهو سنئون سڌو خلا ۽ وقت جي باري ۾ مٿاڇري، خيال پرستيءَ جي خيال جي مڪمل اُبتڙ آهي. هيومر ۽ ڪانت جي خيال موجب خلا ۽ وقت وٽ ڪوبه معروضي وجود ڪونهي. موجوده وقت جا خيال پرست به ان ڪوشش ۾ رڌل آهن ته جديد سائنسي ڪوجنائن، خاص طرح فزڪس جي ڪوجنائن کي ڪوڙو ثابت ڪن. اڄ ڪلهه خاص طرح نسبي نظريو سندن ور چڙهيل آهي، چو ته ويهين صديءَ جي سائنسي ترقيءَ ۾ هيءُ نظريو هڪ بنيادي واڌارو آهي. خيال پرست پنهنجي ڀر ۾ هن نظريي کي بگاڙي چڪا آهن ۽ ان تي ڏاڍيون ڪڳيون به هڻي چڪا آهن.

خلا ۽ وقت، نيوتن اهو يقين پئي رکيو ته مادي ۽ مادي شين کان آزاد وجود پئي رکيو. هن سوچيو پئي ته خلا ايئن آهي جيئن ڪو "ڪمرو" يا "صندوق" هجي، جنهن ۾ مادي جسم هتي ۽ هتي ٽنگيل هئا، پر ان ڪمري يا صندوق کي ڪابه پت چت ڪونه هئي، جنهن مان نيوتن اهو نتيجو پئي ڪڍيو ته خلا ۾ بدلجندڙ ۽ ڄميل آهي ۽ اها مادي کان آزاد آهي. هن خلا کي ميٽا فزڪس واري طريقي موجب پئي رکيو.

آئنسٽائن جي نسبت جي نظريي ڏيکاريو ته اهڙي ۾ بدلجندڙ نيوتن خلا ڪٿي به ڪونه هئي. خلا جون خاصيتون تبديل ٿين ۽ اهي مادي شين تي دارومدار رکن ٿيون. مثال طور اهو لڌو ويو ته جيئن جيئن ڪنهن شيءِ جي رفتار تيز ٿئي ٿي تيئن تيئن ان جسم جي ڊيگهه گهٽجي ٿي. سڄي ڪائنات ۾ ڊيگهه جو ڪوبه دائمي ايڪو ڪونهي. اچو ته هڪ تصور ڪريون ته هڪ ريل گاڏي لڳ ڀڳ روشنيءَ جي رفتار سان هڪ اسٽيشن جي پليٽ فارم وٽان گذرڻي آهي. اسين فطري طرح اهو سوچينداسين ته ريل گاڏيءَ جو ڊرائيور جيڪا ڊيگهه پليٽ فارم جي ماپيندو اها اصلي پليٽ فارم جيتري هوندي ۽ پليٽ فارم تي بيٺل ماڻهو ريل گاڏيءَ جي جيتري ڊيگهه ماپيندو اوتري ئي اصلي ريل گاڏيءَ جي ڊيگهه هوندي پر نسبي نظريي جي تحقيق موجب حساب ٻڌائي ٿو ته ايئن صحيح ڪونهي. انجڻ ڊرائيور ڏسندو ته پليٽ فارم جي ڊيگهه ننڍڙي ٿي وئي آهي. ڇا اهو ڪو ڏسڻ جو دوکو آهي؟ نه، اهو ڪو ڏسڻ جو دوکو ڪونهي پر معروضي سچ آهي. اهو سچ ڪجهه ان ڪري ٿيو جو خلا نسبي آهي.

اهو ئي سبب ڪجهه وقت جي باري ۾ چئي سگهجي ٿو. جڏهن به ڪنهن مادي سرشتي جي رفتار وڌي ٿي تڏهن ان ۾ موجود وقت گهٽجي ٿو. ساڳيءَ طرح تيز ڪشش ڪندڙ ميدان ۾ پڻ وقت گهٽجي ٿو. وقت گذرڻ جي رفتار زمين تي وڌيڪ آهي ۽ خلا ۾ گهٽ آهي. مثال طور جيڪڏهن ڪو خلا ۾ وڃي پنجاهه ورهيه رهي موٽي اچي ته هو اهو ڏسي حيران رهجي ويندو ته ڌرتيءَ تي رهندڙ سندس پٽ جي جمار ڪانئس وڌي آهي.

آئنسٽائن جي نسبتي نظريي اهو ثابت ڪيو ته خلا نيوتني انداز ۾ ڄميل يا اڻ بدلجندڙ ناهي. خلا ۽ وقت فزڪس جي تحقيق موجب نسبتي آهن. ڇو ته اهي چرندڙ مادي جي خاصيتن تي دارومدار رکن ٿا. فلسفو چوي ٿو ته جيئن مادو دائمي، هميشه رهندڙ آهي ايئن ئي خلا ۽ وقت به دائمي آهن. دنيا ۾ موجود سمورين شين کي پنهنجون خاص لاڳاپيل خاصيتون آهن ۽ اهي وقت ۾ وجود رکن ٿيون. ڪنهن به شيءِ کي خلا ۽ وقت کان ٻاهر وجود ڪونهي، مادو چرپر، خلا ۽ وقت تنظيمي طرح (جاندار جيان) پاڻ ۾ لاڳاپيل آهن ۽ انهن کي ڪنهن به نموني هڪ ٻئي کان ڌار ڪري نه ٿو سگهجي.

موجوده وقت جا خيال پرست اها ڪوشش ڪن ٿا ته نسبت جي نظريي کي بگاڙن. اهي چون ٿا، جيئن ته خلا ۽ وقت نسبتي آهن، ان ڪري اهي معروضي طرح وجود نه ٿا رکن پر اهي موضوعي درجا آهن. پر اهو اعتراض ڪوڙو آهي. ٻين کوجنائن اهو ثابت نه ڪيو آهي ته ڪو خلا ۽ وقت جي باري ۾ ماديت جي پيش ڪيل پيشڪش غلط آهي. ان جي اُبتڙ ميٽا فزڪس واري خيال کي سائنس غلط ثابت ڪيو آهي. فزڪس جا ماهر هر هڪ، هڪ - ٻئي سان - واسطو - رکندڙ سرشتن کي پنهنجو مخصوص وقت هوندو آهي ۽ اهو وقتي نسبتي آهي، خلا به ايئن ڪري ٿي. پر فلسفو وقت ۽ خلا کي معروضي سمجهي ٿو.

لا انتها ۽ دنيا جي هيڪڙائي:

پلاهن ڪائنات جي ڪا پڄاڻي آهي يا نه؟ ڪٿي ٿي ڪٿي؟ ڪو ڪنارو به اٿس يا نه؟ آهي ڪيتري؟ جديد سائنس ان نتيجي تي پهتي آهي ته خلا اڻ کٽ ۽ وقت پڄاڻيءَ کان سواءِ آهي. فلڪي علم جي ماهرن کوجنا ڪئي آهي ته ڪيترائي تارا اسان کان لکين لک روشنيءَ جي سالن جي مفاصلي تي آهن. اهڙن مفاصلن جو تصور ڪرڻ به ڏکيو آهي. فلڪي علم (تارا ڄاڻ) جا ماهر چون ٿا ته اهي تارا ڪنهن به قسم جي حد ظاهر ڪون ٿا ڪن.

اڇو ته پهريائين روشنيءَ جي هڪ سال (نوريءَ سال) مفاصلي جو تصور ڪريون. روشني هڪ سيڪنڊ ۾ ٽي لک ڪلوميٽر پنڌ ڪري ٿي، يعني هڪ منٽ ۾ 180 لک ڪلوميٽر ۽ هڪ ڪلاڪ ۾ 10800 لک ڪلوميٽر - ڏينهن رات ۾ روشنيءَ جو پنڌ ٿيندو 59200 لک ڪلوميٽر ۽ هڪ سال ۾ 21552000 لک ڪلوميٽر - يعني هڪ روشنيءَ جي سال ۾ ڪل پنڌ ٿيو 21,552,000,000,000 ڪلوميٽر.

سج جي روشني ڌرتيءَ تائين لڳ ڀڳ ساڍن اٺن منٽن ۾ پهچي ٿي، يعني سج اسان کان لڳ ڀڳ 1500 لک ڪلوميٽر پري آهي. سج جي چوڌاري ڦرندڙ گرهن مان ڌرتي ٽين نمبر تي آهي ۽ سج چوڌاري ڪل نوَ گرھ ڦرن ٿا. وري ڪيترن ئي گرهن کي پنهنجا پنهنجا چنڊ آهن. سج سرشتي جي ويجهي ۾ ويجهو تارو روشنيءَ جي پنج سال پنڌ تي آهي، يعني لڳ ڀڳ 107,760,000,000,000 ڪلوميٽر.

ڪڏهن اوهان رات جو آسمان تي نگاهه ڪئي آهي؟ اوهان آسمان ۾ نگاهه ضرور ڪئي هوندي ۽ اهو ڏٺو هوندو ته سڄو آسمان ننڍن وڏن تارن سان جنجهيل

سينگاريل آهي. ان کانسواءِ اوهان گس به ڏنو هوندو. اسان جي سج سرشتي جو واسطو ان گس سان آهي. ان گس ۾ لڳ ڀڳ 1500 لک تارا آهن. ۽ اهڙا ڪئين لک گس هن وقت تائين هن سڄيءَ ڪائنات ۾ ڳڻيا ويا آهن. پوءِ به اڃا ڏوراهان، اڃا پراهان ڪيترائي گس آهن. سڃاڻڪ اهو سڀ ڪجهه ڏسڻ جي لائق ان ڪري ٿيا آهن جو انهن وٽ مشاهدي جا ڏاڍا طاقتور ۽ جديد وسيلا آهن، اکين سان ڏسڻ واريون ۽ ترورن وسيلي ڏسڻ واريون وڏيون طاقتور دوربينون / پرويڪٽور وٽن موجود آهن. پر پوءِ به اهي اڃا تائين “ڪائنات جو ڪنارو” لهي نه سگهيا آهن. هن وقت تائين ڳوليل ڳوليل ڪائنات ۾ اسان جي سج سرشتي جي حيثيت اهڙي آهي جيئن سمنڊ جي ڪناري تي واريءَ جو هڪ ذرو.

ڪائنات کي ڪا به حد يا احاطو ڪونهي، خلا ۾ ڪوبه خاتمو ڪونهي، نه ئي ان کي ڪا وقت ۽ پڄاڻي آهي. ان کي ڪا به “شروعات” نه هئي ۽ نه ئي وري ڪا ان جي پڄاڻي آهي. ڪائنات لا انتها آهي، لامحدود آهي، اڻ ڪٽ آهي. ان مان خبر پوي ٿي ته هتي “بي” “غير مادي” دنيا نه آهي ۽ نه ئي ٿي سگهندي حقيقت ۾ اهو ثابت ٿي آيو آهي ته هتي ٻيو ڪجهه نه آهي سواءِ مادي جي. ۽ ڪائنات به هڪڙي ئي ٿي سگهي ٿي ۽ اها آهي مادي جي ڪائنات. ان مان اهو ظاهر ٿيو ته دنيا جي مختلف شين ۽ لفائن وٽ هڪ ئي خاصيت آهي جيڪا انهن کي ملائي هيڪڙائي ظاهر ڪري ٿي ۽ اها آهي سندس بڻ بنياد. يعني مادو. دنيا پاڻ کي هيڪڙائي رکندڙ ڳتپ ۾ ظاهر ڪري ٿي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو مارڪسي فلسفو تعليم ڏئي ٿو ته دنيا هيڪڙائي رکندڙ هيڪڙائي پري، هڪ، هر گيريت آهي. ان جو اهو مطلب ڪونهي ته ڌرتي جنهن تي اسان رهون ٿا رڳو اها ئي وجود رکي ٿي. اٽليءَ جي عظيم سڃاڻڪ گيارڊونو برونو گهڻو اڳي اهو ثابت ڪيو ته هتي ڪيتريون ئي دنياون آهن پر سڀ جون سڀ مادي جون ٺهيل آهن. اڃا به وڌيڪ، دنيا جي هيڪڙائيءَ مان مراد آهي ته سموريون شيون، لقاءَ، عمل پاڻ ۾ لاڳاپيل آهن، اهي ٽٽل، ڇنڊل جسمن جا ڳنڍا ڪونه آهن پر هڪ، هيڪڙو، مادي جو نظام آهن.

دنيا جو ڪوبه اهڙو لقاءَ ڪونهي جيڪو مادي جي چرپر ۽ واڌاري جو نتيجو نه هجي. هتي پنهنجين سمورين شڪلين سان گڏ ڇرندڙ ڇرندڙ ۽ وڌندڙ ويجهندڙ مادو ٿي آهي، ٻيو ڪجهه به نه آهي. اهو ئي سبب آهي جو اينجلس ميٽي مچ ڪري اهو نتيجو ڪڍيو ته دنيا جي هيڪڙائي ان جي ماديت ۾ آهي. ٻين لفظن ۾ دنيا هيڪڙائي رکندڙ آهي، چو ته اها مادي جي آهي.

ماديت جي فلسفي ۾ سائنس اهو ڪيئن ثابت ڪيو ته دنيا پاڻ ۾ ساڳئي بنياد تي مليل، ڳنڍيل، هيڪڙائي رکندڙ آهي؟ اينجلس هن سوال جو جواب اهو چوندي ڏنو ته دنيا جي هيڪڙائي فلسفي ۽ سائنس جي ڌڪي ۽ ڊگهي ترقيءَ کانپوءِ ئي ثابت ٿي سگهي آهي. قديم زماني ۾ جڏهن ماڻهن وٽ سج، چنڊ، گرهن ۽ تارن بابت سائنسي ڄاڻ ڪانه هئي تڏهن انهن سوچيو ته “آسماني دنيا” مڪمل طرح ڌرتيءَ جي دنيا کان ڌار قسم جي آهي، ان ڪري ئي ٻن دنياڻن جو تصور اُسريو پر

هورې هوري جيئن سائنس ترقي ڪئي، ”آسماني دنيا“ تان اسرار جو پردو ڪڍندو ويو ۽ اهو ثابت ٿي ويو ته هوءَ به اهڙي ئي دنيا آهي جهڙي اسان جي، جنهن ۾ اسين رهون ٿا.

ڪارپنيڪس ٿي هو جنهن ڪائنات بابت مذهبي ۽ ڀراسرار تصور کي وزن ڏنو ۽ ڪهڙو هنيو. هن اهو تصور وڌايو ته ڌرتي ڪائنات جو مرڪز ڪانه هئي، پر اسان جي سج سرشتي جو رڳو معمولي گرهه هئي. تنهن ڪري ڌرتيءَ واريءَ دنيا کي ”آسماني دنيا“ کان ڌار قسم جو چئي نه ٿو سگهجي. ۽ هتي آسمان ۾ ڪابه مافوق الفطرت هستي، بالا دست قوت يا سپر پاور وغيره قسم جي ڪابه شيءِ ڪونه هئي.

نيوٽن ارڙهين صديءَ ۾ اهو ثابت ڪري چڪو هو ته ڌرتي سج جي چوڌاري ڦرندي، مڪينڪس جي انهيءَ ساڳئي قانون جي پابند آهي جنهن جي ڪري چنڊ ڌرتيءَ تي چوڌاري ڦري ٿو يا ٻيا گرهه سج جي چوڌاري ڦرن ٿا. ڪائناتي ڪشش جو قانون ثابت ڪري ٿو ته ڌرتي ۽ سمورا آسماني جسم نه رڳو اسان جي گس جا، پر ٻين به سمورن گسن جا پڻ. پاڻ ۾ لاڳاپا آهن ۽ ان جي ڪري هڪ، هيڪڙائي رکندڙ نظام. اسان جي دنيا، اسان جي ڪائنات، اسان جي قدرت جوڙن ٿا.

آسماني جسم انهن سمورن يا انهن مان ڪجهه جزن جا ٺهيل آهن، جن جي ڌرتي ٺهيل آهي. ڪائنات جي ڪيترن ئي جسمن ۾ اهي ساڳيا عام بنيادي جزا لڌا ويا آهن، جيڪي ڌرتيءَ منجهه لپن ٿا. خلا منجهان ڌرتيءَ تي اچي ڪرندڙ شهاب ثاقب جي وڏي ڳر، لوهه آهي. يعني اهو جز جيڪو ڌرتيءَ تي ڏاڍو گهڻو ۽ عام لپي ٿو. اهو ئي قاتل ڪندڙ ثبوت آهي ته مٿي ڪابه غير مادي يا آسماني قوت ڪانهي.

دنيا مادي جي آهي. اها انساني سوچ، سمجهه ۽ شعور کان آزاد. يعني معروضي وجود رکي ٿي، پر شعور ڇا آهي؟

باب چوٿون

شعور جو بڻ بنياد ۽ ان جي فطرت

شعور جي موضوع، اهميت ۽ مفهوم تي ڳالهائڻ کان اڳ ۾ اسان لاءِ ضروري آهي ته شعور جي دائري ۽ بڻ بنياد تي ڪي ڳالهون ڪريون. ان لاءِ جيڪڏهن اوهين اجازت ڏيو ته اوهان کان هڪ سوال پڇجي.

اوهان مان ڪو به ان سوال جو جواب ڏيڻ پسند ڪندو ته اوهان کي فرانسيسي ٻولي چوڪونه ٿي اچي؟ يا چيني ٻولي چوڪونه ٿي اچي؟

مثال طور، هڪڙو ماڻهو جواب ڏئي ٿو ته اسان کي فرانسيسي ۽ چيني ٻولي ان ڪري نه ٿي اچي جو اسان جي دماغ ۾ اهڙي خاصيت ٿي ڪانهي يا اسان جي دماغ جي اها لياقت ٿي ڪانهي ته ڪو اسين فرانسيسي ۽ چيني ٻوليون ڄاڻيون. اسان جو خيال آهي ته اهڙي ماڻهوءَ لاءِ اوهين اهو ضرور سوچيندؤ ته هو ڪا عقلمنديءَ واري ڳالهه ڪونه ٿو ڪري جيڪڏهن اسان کي سنڌي ٻولي اچي سگهي ٿي ته، اسان مان ڪيترائي اردو يا انگريزي ڳالهائي سگهن ٿا ته پوءِ چو فرانسيسي يا چيني ٻولي ڳالهائي نه ٿي سگهجي!

يا وري اڃا ٻئي نموني سوال ڪرڻ ڏيو: اسان کي سنڌي ٻولي چوڻي اچي؟ هاڻي وري به مثال طور ساڳئي ماڻهوءَ جو جواب هجي ته اسان کي سنڌي ان ڪري اچي ٿي جو اسان جي دماغ ۾ رڳو سنڌي ڄاڻڻ جي صلاحيت يا لياقت موجود آهي. تڏهن به سندس اهڙو جواب ڪو عقلمنديءَ ڀريو ڪونهي.

اهڙي قسم جا ڪيترائي سوال ٿي سگهن ٿا. مثال طور، اسان مان ڪيترن کي هارپ نه ٿي اچي، ڪيترن کي ڊاڪٽري، انجنيئري نه ٿي اچي، ڪيترن کي ڪيميا نه ٿي اچي، ڪيترن کي فلڪي علم، سماجي علم نه ٿا اچن، ڪيترن کي نفسيات نه ٿي اچي، سياست نه ٿي اچي، ڪيترن ٿي ڪي جنگ نه ٿي اچي وغيره وغيره، وري هر هڪ فن يا شعبي ۾ ڪي وڌيڪ ماهر آهن ته ڪي گهٽ.

ڇا اهو سڀ ڪجهه ان ڪري آهي جو اسين ڄمندي ڄام آهيون؟ چو ته اسان جي دماغ ۾ اهڙيون صلاحيتون ڪونه آهن جو انهن کي ڄاڻي سگهون؟ ڇا هڪ

هاريءَ جو پٽ رڳو هارپ ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ ڊاڪٽري يا انجنيئر جي ڄاڻڻ جي صلاحيت ڪونه ٿورڪي؟ ڇا هڪ مزدور جو پٽ رڳو مزدوري ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ سماجي علم يا سياسي علم نه ٿو ڄاڻي سگهي؟ ڇا هڪ پورهيت جو پٽ رڳو پورهيو ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو باقي ٻئي ڪنهن به علم ڄاڻڻ جي صلاحيت نه ٿورڪي؟ وغيره وغيره.

پنهنجو خيال آهي ته ڄاڻي ڄم کان ڪوبه ڄام ڪونهي. جڏهن ٻار ڄمي ٿو تڏهن هن جو دماغ ڪنهن به قسم جي مخصوص لياقت يا صلاحيت جو مالڪ ٿي پيدا ڪونه ٿو ٿئي پر هن وقت، هن جي دماغ ۾ اهي ئي صلاحيتون، لياقتون ۽ گُٺ پيدا ٿين ٿا جيڪي هن جي ذهن تائين پهچايا وڃن. اسين سڀئي سنڌي ٻولي ان ڪري ڄاڻون ٿا جو اسان جي ذهن تائين ننڍي لاءِ کان وٺي هن وقت تائين سنڌي ٻولي پهچائي وئي آهي. ذري پرزي، اکر اکر ۽ لفظ لفظ ڪري، شيون ڏيکاري ۽ انهن جا نالا ٻڌائي، لفظن جون معنائون ۽ مفهوما ٻڌائي، اسان کي لاڳيتو سنڌي ٻولي سڀڪاري وئي آهي، جنهن ڪري اسين سنڌي ٻولي ڄاڻون ٿا. اهڙيءَ طرح جيڪي ماڻهو اسان مان اردو، پنجابي، بلوچي، پشتو يا انگريزي وغيره ڄاڻن ٿا ته اهو ان ڪري آهي جو کين ساڳيءَ طرح اهي ٻوليون سڀڪاريون ويون آهن. ايئن ئي فرانسيسي ماڻهو ان ڪري فرانسيسي ٻولي ڳالهائڻ ٿا جو انهن کي فرانسيسي سڀڪاري وئي آهي، اسين فرانسيسي يا چيني ان ڪري نه ٿا ڳالهائون جو اهي اسان کي نه سڀڪاريون ويون آهن.

اهڙيءَ طرح ئي مختلف فنن، هنرن ۽ علمن جي باري ۾ ٿئي ٿو. اسان مان جيڪو ماڻهو جيڪو به هنر، فن يا علم ڄاڻي ٿو ۽ جيترو ڄاڻي ٿو اهو ان ڪري آهي جو اهو هنر، فن يا علم کيس سڀڪاريو ويو آهي ۽ جيڪو ڪجهه نه ٿو ڄاڻي اهو ان ڪري آهي جو کيس اهو نه سڀڪاريو ويو آهي.

جڏهن ڪوبه انسان جو بچڻو ڄمي ٿو تڏهن هن وقت ڪوبه خيال، تصور، جذبو احساس يا ٻولي ڪانهي. پوءِ مثال طور، پهريائين پهريائين ان کي کلڻ سڀڪاريون ٿا (هات! پٽ، ڏيءُ، ڀڄا، منا، کل! کل! هات!) ۽ ڪيتري ئي عرصي کانپوءِ ٻار وڃي ان لائق ٿئي ٿو جو هو پنهنجي سامهون ٿيندڙ اهڙين حرڪتن کي ڏسي سگهي ۽ انهن جو نقل ڪري سگهي. نقل ڪندي هو به پنهنجا چپ ڊگهيري ٿو ۽ اسين سمجهون ٿا ته اسان جو بچڻو ڪليو. پوءِ هن کي ادا، اما، ابا، ادي، چاچا، چاچي، نانا، ناني، ڏاڏا، ڏاڏي وغيره هوري هوري ڪري سڀڪاريون ٿا ۽ هو به انهن جو ٻاٽو ٻاٽو نقل ڪندي اهڙا لفظ سکي ٿو ۽ جن جن ماڻهن سان اهي لفظ لاڳو ڪيا وڃن ٿا، اهي ڏسي ٿو. اڳتي وڌندي هو ڏويون، ٽڦڻيون، توا، ماني، پوڙ، ڪت، بسترو، ڪرسي، ميز، پٽ، چٽ، گهر وغيره سکي ٿو. ڏسي ٿو، جيستائين هو گهر اندر رهي ٿو تيستائين سندس ڄاڻ به گهر تائين محدود رهي ٿي.

جڏهن اسين گهر کان ٻاهر نڪرون ٿا تڏهن اڃا ڪجهه وڌيڪ ڏسون ٿا، ڪجهه وڌيڪ ٻڌون ٿا، ڪجهه وڌيڪ سکون ٿا. پنهنجن متن ماتن کان، پاڙيسرين کان، ڳوٺاڻن کان، شهرين کان، ديسواسين کان، استادن کان، ڪتابن کان، ڳالهين، احوالن ۽ بحثن کان، دوستن کان وغيره وغيره. اسان جي آڏو

ڪيترائي عمل پيا ٿين، ڪيترائي لڦاءُ ٿين ٿا، ڪيترن ئي قسمن جون شيون ٿين ٿيون. واتون، راهون، روڊ، رستا وغيره. جايون، جڳهيون، جهوپڙيون وغيره. گاڏيون، بگيون، بسون، ترڪون، ريلون وغيره. وڻ ٽڻ، ميوا، پاڇيون، پڪي پڪڻ، جهنگ، جانور وغيره. کڏون، ڍنڍون، تلاءَ، نديون، سمنڊ، وغيره. جهر جهنگ، بر بيابان، ميدان ۽ ٻيلا وغيره. سج، چنڊ، تارا، گس ۽ روشنيون وغيره. ڪي شيون هلن پيون، ڪي عمل ٿين پيا، ڪي ضايع پيون ٿين ته ڪي ظاهر پيون ٿين. ڪي وڏيون ڪي ننڍيون، ڪي ڪاٻي ڪي ساڄي، ڪي هيٺ، ڪي مٿي وغيره. پوڙڙجي پيو ماني پڇي پئي، پاڻي اُڀري پيو، پڪوڙا ڪڙهن پيا، چانهه تيار پئي ٿئي، موٽرون هلن پيون، ڏينهن راتيون، ٿڌيون گرميون ٿين پيون - ميلا ملاڪڙا، رانديون رونديون، اڃ وڃ، پڇ ڏڪ وغيره.

جيئن جيئن اسين وڌندا پيا وڃون تيئن تيئن هزارين شيون، لکين لڦاءُ ۽ ڪروڙين عمل پيا ڏسون، ٻڌون ۽ ڄاڻون. ذري پرزي، گهڙي گهڙي اهو سڀ ڪجهه ٿيندو پيو هلي ۽ اسان جي سوچ، سمجهه ۽ ڄاڻ، عقيدا، ايمان ۽ ويساهه وڃن پيا وڌندا. جيئن جيئن اسين نوان نوان عمل، نيون نيون شيون، نرالا نرالا ڪم، عجب ۽ وڃهندڙ ايجادون، قسمن قسمن ڳالهيون، منا منا ٻول، سنيون سنيون چوڻيون، پلا پلا مزا، وڻندڙ خوشبوئون، روحاني قصا، تاريخي واقعا، وڏن جا عقيدا، پراڻن جا ويساهه، نون علمن جون ڪرامتون وغيره ڏسون پيا، ٻڌون پيا، سَنگهون پيا، چڪون پيا، ڇُهون پيا، ڄاڻيون پيا، تيئن تيئن اسان جي سوچ سمجهه يعني شعور وڌا وڌا چلانگ ڏيندو، پراڻگهون پريڻدو، وڌندو رهيو آهي، وڌندو پيو وڃي ۽ وڌندو ويندو.

اسين سنڌي ان ڪري ٿا ڳالهايون جو سنڌي اسان کي سيڪاري وٺي آهي. اسين سنڌي ثقافت جو اظهار ان ڪري ٿا ڪريون جو سنڌي ثقافت جو حصو آهيون. اسان کي پنهنجا قومي مفاد ان ڪري عزيز آهن جو اسان جي قوم جا مفاد اسان جا مفاد آهن. اسين سڄي دنيا جي پورهيتن جي جدوجهد ۾ ان ڪري شامل آهيون جو پاڻ پورهيت آهيون، پورهيت ذهن جا مالڪ آهيون. ظلم ان ڪري ختم ڪرڻ چاهيون ٿا جو ظلم کي ناپسند ڪريون ٿا. ڦرلٽ ان ڪري ختم ڪرڻ چاهيون ٿا جو ڦرلٽ انسانيت کي تباھ ڪري ٿي. اسين نعون، سنو ڦرلٽ کان آزاد، ظلم کان پاڪ، ترقي ڪندڙ سائنسي سماج ان ڪري اڏڻ چاهيون ٿا جو ان کي پسند ٿا ڪريون.

ڪو ماڻهو عيسائي ان ڪري آهي جو هو عيسائي گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي. ڪو مسلمان ان ڪري آهي جو هو مسلمان گهراڻي ۾ ڄائو آهي. ڪو هندو ان ڪري آهي جو هو هندو گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي. ڪو يهودي ان ڪري آهي جو هو يهودي گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي. ڪو آتش پرست، ڪو ٻڌمت جو پوڄاري، ڪو ڪنفيوشس جي تعليم کي سنو سمجهندڙ وغيره ان ڪري آهي جو واري واري ڪو آتش پرست، ڪو ٻڌمت، ڪو ڪنفيوشس مت وغيره جي پوڄا ڪندڙ يا ان کي سڄو سمجهندڙ گهراڻي ۾ پيدا ٿيو آهي.

ڪو ماڻهو عيسائيت، يهوديت، هندومت يا ٻڌمت مان ڦري مسلمان ٿئي ٿو ته اهو ان ڪري آهي جو سندس مذهب جي پيٽ ۾ وٽس اسلام جي جيڪا تعليم پهتي آهي، اها کيس سٺي لڳي. ايئن ئي ڪو مسلمان مان ڦري عيسائي يا لامذهب ان ڪري ٿئي ٿو جو هو اسلامي تعليم جي مقابلي ۾ عيسائيت يا لامذهب تعليم کي سٺو سمجهي ٿو. ڪيترن ئي وقتن تي وري سوچون يا مذهب زبردستيءَ ۾ تبديل ڪرايا ويندا آهن ۽ حاڪمن جو مذهب يا سياست قبول ٿي ۽ سٺو سمجهڻ لاءِ تشدد به ڪيو ويندو آهي. مثال طور جڏهن سنڌ ۾ موريا گهراڻي جي حڪومت قائم ٿي ته انهن پنهنجي پسند ٻڌمت قبول ڪرائڻ لاءِ هندومت جي پوئلڳن تي تشدد ڪيو. ويتنام ۾ فرينچن قبضو ڪري اتي پنهنجو مذهب عيسائيت مڙهيو ۽ ساڳيءَ طرح مسلمانن به جن جن ملڪن ۾ پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون اتي انهن سرڪاري مذهب اسلام کي رائج ڪيو. جتي آمريڪي پنو حڪمران وٺيل آهن اتي اهي پنهنجي سياست کي حق برحق چوڻ لاءِ تشدد پيا ڪن، وغيره.

جيئن جيئن سوچ سمجهه اڃا وڌي ٿي ۽ ماڻهو پاڻ به تجربا ڪري، پراڻي ٿو ٿيڻ تيئن هو نوان نوان علم سکي ٿو ۽ کوجنا جون نيون نيون راهون ڳولي ٿو. جڏهن ڪو ظلم خلاف جدوجهد ڪرڻ چاهي ٿو تڏهن هو مظلومن جي چوٽڪاري واري جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن ماڻهو ظلم مڙهڻ چاهي ٿو تڏهن ظالمن جي پاسي ڏي وڌي ٿو. اڄوڪيون، ڌرتيءَ تي هلندڙ سموريون جدوجهدون ظالمن ۽ مظلومن، ڦورن ۽ ڦريلن، حاڪمن ۽ محڪومن، سڀني ۽ پورهيتن، زميندارن ۽ هارين، آڦاڻن ۽ غلامن، مٿين طبقن ۽ هيٺين طبقن، سامراجين ۽ وطن دستن، ڊڪٽيٽرن ۽ عوام دوستن، رجعت پرستن ۽ ترقي پسندن، گڄاڻن (جاهلن) ۽ سڄاڻن، خيال پرستن ۽ ماديت پسندن جي وچ ۾ جدوجهدون آهن. هڪڙا ماڻهو جيڪي ظلم صحيح سمجهن ٿا اهي ظالمن، ڦورن، حاڪمن، سڀني، زميندارن، آڦاڻن، مٿين طبقن، سامراجين، ڊڪٽيٽرن، رجعت پرستن، گڄاڻن ۽ خيال پرستن کي پسند ڪن ٿا ۽ انهن جي پاسي وڃي ظلم ڪرڻ ۾ هٿ وٺائين ٿا، ته ٻئي پاسي وري ٻيا ماڻهو جيڪي ظلم کان نفرت ڪن ٿا، مظلومن، ڦريلن، محڪومن، پورهيتن، هارين، غلامن، هيٺين طبقن، وطن دوستن، عوام دوستن، ترقي پسندن، سڄاڻن ۽ ماديت پسندن کي صحيح سمجهن ٿا ۽ انهن جي پاسي وڃي ظلم کان چوٽڪاري جي جدوجهد ۾ شامل ٿين ٿا.

اسان جي سوچ، سمجهه ۽ ڄاڻ، اسان جو شعور، اسان جون روحاني قوتون، اسان جا جذبا، احساس ۽ خواهشون، اسان جا عقيدا، ايمان ۽ ويساهه ايئن ئي ڪٿي هوري هوري ته ڪٿي ڇلانگ ڏيندا وڌن ويجهن ٿا، تبديل ٿين ٿا ۽ سڏرن ٿا.

شعور زبردست منظم مادي جي خاصيت آهي:

ڪيتري ئي عرصي کان اهو چيو ويندو آهي ته منهنجي دل ٿي چوي، منهنجي دل ٿي بولائي، منهنجي دل ٿي سوچي، منهنجي دل ۾ خيال اٿن ٿا، منهنجي دل ۾ وسوسا پيا پون، منهنجي دل پريشان آهي، ويران آهي، اداس آهي، عشق جو گهر آهي، محبت جو مڪان آهي وغيره. اهي ڳالهون ان ڏانهن اشارو ڪن ٿيون ته

اسان وٽ ڪنهن زماني ۾ (۽ ڪٿي ڪٿي اڄ به) اهو سوچيو ويندو آهي ته اسان جا سمورا خيال، سوچون، جذبا، احساس، خواهشون، عقيدا، ويساهه وغيره اسان جي دل ۾ آهن، پر ڇا واقعي ايئن آهي ته اهي سوچون، خيال، ويساهه دل ۾ آهن؟

اڄوڪو ٻار ٻار ڄاڻي ٿو ته اسان جي سوچ، سمجهه، عقل، ايمان، عقيدو، خواهشون، خيال ۽ جذبا، اسان جو هر تصور اسان جي دماغ ۾ موجود آهي. اسين جيڪو ڪجهه ياد رکون ٿا، اهي پنهنجي دماغ ۾ ياد رکون ٿا. اسين جيڪو ڪجهه چئون ٿا اهو اسان جي دماغ مان اچي ٿو. اسين جيڪو ڪجهه ڏسون، ٻڌون، سَنگهون، ڳڻيون يا ڄاڻون ٿا ان جو احساس اسان جي دماغ تائين پهچي وڃي اتي محفوظ ٿئي ٿو. جيڪو ڪجهه اسين ماضيءَ مان سکون ٿا، جيڪو ڪجهه تجربن مان پرايون ٿا، جيڪو ڪجهه علم حاصل ڪريون ٿا، اهو سڀ ڪجهه وڃي اسان جي دماغ تائين پهچي ٿو. اسين نئين کان نئون، سَني کان سَنبون ۽ پلي کان پليون ڳالهين پنهنجي دماغ ۾ ياد رکون ٿا.

جيڪڏهن اسان وٽ **ڏسڻ** جو حواس نه هجي ته ڪجهه به ڏسي نه ٿا سگهون ۽ ڪنهن به شيءِ جو عڪس پنهنجي دماغ ۾ محفوظ ڪري نه ٿا سگهون. جيڪڏهن اسان وٽ **ٻڌڻ** جو حواس نه هجي ته ٻڌڻ جو احساس وڃائي ويهنداسون. جيڪڏهن **سَنگهڻ** جو حواس نه هجي ته اسان وٽ خوشبوئن ۽ بدبوئن جو احساس نه هوندو. **چڪڻ** جو حواس نه هجي ته اسين ڪٿي، مٺي يا ڪٿي جي احساس کان محروم رهجي وينداسون. جيڪڏهن اسان وٽ **ڳڻڻ** جو حواس نه هجي ته اسين گرمي، سردي، لسي، ڪهري جو احساس ڪري نه سگهنداسون. ۽ جيڪڏهن اسان وٽ **جديد اوزار** نه هجن ته بجليءَ جي چاڻ، گرميءَ جي چاڻ، چقمقي ڪشش جي چاڻ، ريڊيائي لهرن جي چاڻ، ترورن جي چاڻ وغيره حاصل ڪري نه سگهنداسون. اهي سمورا چاڻ جا وسيلا پنهنجا احساس ڪٿي ٿا پهچائين؟ اهي سمورا چاڻ جا وسيلا پنهنجا احساس دماغ تائين ٿا پهچائين. جيڪڏهن اهي احساس چاڻ جا وسيلا اسان وٽ نه هجن ها ته ڇا انسان وٽ ڪا چاڻ ٿي پئي سگهي؟ جيڪڏهن اسان وٽ احساس ۽ چاڻ جا وسيلا نه هجن ها ته اسين ڪا به چاڻ حاصل ڪري نه سگهون ٿا. پر ڇا، جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته اسان وٽ ڪا به چاڻ ٿي پئي سگهي؟ پر ڇا جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته اسان وٽ ڪجهه به احساس، خيال، خواهشون، تصور، سوچون، جذبا، ويساهه، عقيدا ٿي پئي سگهيا؟

جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته اسان وٽ ڪا به شيءِ نه پئي ٿي سگهي. جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته اسان وٽ ڪي به احساس، خيال، خواهشون، تصور، سوچون، جذبا، ويساهه ۽ عقيدا موجود نه هجن ها.

اسان وٽ جيڪا به چاڻ آهي، اسان وٽ جيڪي به احساس، خيال، خواهشون، تصور، سوچون، جذبا، ويساهه ۽ عقيدا موجود آهن، اهي ان ڪري آهن جو اسان وٽ احساس ۽ چاڻ جا حواس آهن. ان ڪري جو اسان وٽ دماغ موجود آهي.

احساس، خيالن، خواهشن، تصورن، سوچن، جذبڻ، عقيدن، ذهانت، عقل ۽

ڄاڻ کي چئجي ٿو- شعور.

خيال پرستن جي فلسفي ذهن، روح، شعور جي فطرت جي باري ۾ ڪيترائي روپ بدلايا آهن ۽ اڄ سوڌو اهي لاڳيتا بدلجي رهيا آهن. پر اهي سڀ گڏيل طرح هيٺين نُڪتن ۾ اچي وڃن ٿا: (1) ذهن، شعور روحاني دنيا مادي جي موجود ۾ اچڻ کان به اڳ وجود پئي رکيو. (2) شعور مادي کان ڌار رهي ۽ وجود رکي سگهي ٿو. يعني اهو مادي تي دارومدار نه ٿو رکي. (3) مادو “ويڙهڻ لائق”، “تباھ ۽ فنا ٿي سگهندڙ” آهي پر خيال، تصور، روح، شعور دائمي آهي. نه تباھ ٿيندڙ آهي.

هاڻي اچو ته وري ساڳيو سوال ورجايون: جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته ڇا اسان وٽ شعور ٿي پئي سگهيو؟

جواب آهي ته جيڪڏهن اسان وٽ دماغ نه هجي ها ته اسان وٽ ڪوبه شعور نه هجي ها.

ان بحث مان اسين ڏاڍو شاندار نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته دماغ جي ڪري

ٿي شعور ٺهي ٿو. دماغ شعور جو محتاج ڪونهي پر شعور دماغ جو محتاج آهي.

دماغ پهريائين آهي شعور پوءِ آهي، دماغ اول آهي ۽ شعور ثانوي.

هاڻي اچو ته هڪ ٻيو سوال ڪريون: دماغ ڇا جو ٺهيل آهي؟

بيا به ڪيترائي، پر گهٽ ۾ گهٽ ڊاڪٽري علم جو هر شاگرد اهو يقين سان

چئي سگهي ٿو ته دماغ مادي جو ٺهيل آهي. ته اسين اڃا به وڌيڪ شاندار نتيجو

ڪڍي سگهون ٿا. سو هيءُ ته مادو شعور جو محتاج ڪونهي پر شعور مادي جو

محتاج آهي، مادو پهريائين آهي ۽ شعور پوءِ آهي، مادو اول آهي ۽ شعور ثانوي.

جڏهن انساني دماغ ته ڇا، پر خود انسان به وجود نه پئي رکيو اڃا به ايئن

چئجي ته جڏهن اڃا ڪنهن به ساهواري وجود ڪونه پئي رکيو ان کان به اول، گهڻو

گهڻو اڳ، هميشه کان قدرت، ڪائنات ۽ مادي وجود پئي رکيو اهو ئي سبب آهي

جو اسين چئون ٿا ته ڪائنات ذهن کان آزاد وجود رکي ٿي، اها اول آهي ۽ جيئن ته

شعور جو مادي کان اڳ ڪوبه وجود ڪونه هو، تنهن ڪري شعور مادي جي پيدايش

آهي، مادي جي ڪرت آهي. مادي کانسواءِ شعور ڪونهي ۽ نه ئي ٿي سگهي ٿو.

۽ هي آهي فلسفي جي دنيا جي وڏي ۾ وڏي مسئلي جو حل.

ان سلسلي ۾ هڪڙو ٻيو سوال هي آهي ته ڇا دماغ خيال پاڻ ٿو پيدا ڪري؟

ڇا خيالن جي پيدا ٿيڻ جو سبب يا وسيلو پاڻ دماغ آهي؟

هيءُ ڳالهه هر هڪ کي ياد رکڻ گهرجي ته دماغ ڪوبه خيال پيدا ڪري نه ٿو

سگهي، دماغ ڪنهن به خيال جو سبب يا وسيلو ڪونهي، دماغ ته هڪڙو عضوو

آهي، هڪ اهڙو عضوو آهي جيڪو سوچي سگهي ٿو. جهڙيءَ طرح دل هڪ عضوو

آهي ۽ ان جو ڪم آهي ڌڙڪڻ وسيلي سڄي بدن جي رت کي ڇڪڻ ۽ ڌڪڻ.

يا وري، ڦٽڙ آهن، جن جو ڪم آهي ساهه وسيلي ڪنيل هوا جي سٺن جزن کي

جذب ڪرڻ ۽ اندر بدن ۾ پيدا ٿيل هوا جي خراب جزن کي ڌڪي ٻاهر ڪڍڻ.

ساڳيءَ طرح، دماغ جو هڪڙو ڪم اهو به آهي ته حواسن وسيلي پهتل احساسن

کي پاڻ وٽ محفوظ رکڻ/ سانڍڻ ۽ وقت سر گهربل حواسن وسيلي ظاهر ڪرڻ.

بين لفظن ۾ ايئن چئي سگهون ٿا ته دماغ سوچڻ جو هڪ عضوو آهي ۽ خيال ان جي ڪرت (فنڪشن) آهي. اسان وٽ جيڪي به خيال اچن ٿا اهي ٻاهرين دنيا جي حقيقتن جو عڪس آهن، انهن جو فوتو آهن. اهي ٻاهرين حقيقتن جا عڪس اسان جي دماغ تائين ڏسڻ، ٻُڌڻ، ڇُهڻ، سَنگهڻ ۽ چڪڻ وسيلي اچن ٿا. سوچ دماغ تي دارومدار رڳو ان معنيٰ ۾ رکي ٿي ته اها، رڳو دماغ ئي آهي جنهن مان ظاهر ٿي سگهي.

خيال پرست چون ٿا ته اسان جو شعور، ذهن يا اسان جون ذهني تخليقون دائمي آهن، اهي اسان جي مري ويڃڻ کانپوءِ به وجود ۾ رهن ٿيون ۽ موت کان پوءِ اسان کان حساب ڪتاب پڇنديون. اها ڳالهه ڄڻڪ ايئن آهي جيئن چئجي ته پڪي بنا ڪنهن جي اڏي سگهي ٿو. جڏهن جسم مري ٿو تڏهن شعور به ان سان گڏ ئي پورو ٿي وڃي ٿو. ماڻهوءَ وٽ جيڪو به شعور آهي اهو منظم، زندهه، مادي عضوي، دماغ ۾ آهي.

سائنسي ڪوجنائن سان پورو پورو ساٿ ڏيندي جڏلي ماديت زور ڏئي ٿي ته “خيال کي ڪوبه سوچيندڙ مادي (دماغ) کان ڌار ڪري نه ٿو سگهي.” (مارڪس ۽ اينجلس - پاڪ گهراڻو، ص: 173، ماسڪو 1956ع)

اسان جي سوچ، سمجهه يا شعور پلي ڪٿي ڪيڏو به اُتار نظر ايندو هجي، اسان جا خيال پلي ڪٿي ڪيترا به نوان نرا لا هجن ۽ اهي ظاهري طرح ڪيڏا به اسان جي احساسن کان مٿانهان نظر ايندا هجن، اهي مادي جي، جسماني عضوي، دماغ ۾ آهن.

اهو سڀ ڪجهه سمجهڻ کان پوءِ، هاڻي اسين شعور جي فطرت کي وڌيڪ تفصيل سان سمجهي سگهون ٿا، پهريائين اچو ته هڪ سوال اُٿاريون ته اهي خيال، تصور ڇا آهن، جيڪي اسان جي دماغ ۾ اُسرڻ ٿا.

خيال حقيقت جو عڪس آهي:

اچو ته اسين ڪجهه تصور مثال طور وٺون. آئون پنهنجين اکين سامهون جهوپڙي ڏسان ٿو، باغ ڏسان ٿو، ڳاڙها، بيلا، اڇا، واڱڻائي گل ڏسان ٿو. ساوا ساوا وڻ ڏسان ٿو، جايون ڏسان ٿو، منيون منيون لائينون ٻُڌان ٿو، وڻندڙ سڳندڙ وڻان ٿو وغيره. ڇا ان جو مطلب اهو آهي ته جهوپڙي، باغ، گل، وڻ، جاين، لائينون، سڳندڙ وغيره منهنجي دماغ ۾ موجود آهن؟ اهڙا ٻيا لکين مثال وٺي سگهجن ٿا. پاڻي اُڀري ٿو، برف ٽڙي آهي، سامراجي قوتون قومي حق ڦهائڻ ٿيون، مٿيان طبعا هيٺين طبقن تي ظلم ڪن ٿا، سامراج انسانذات جو دشمن آهي، اسين بهرحال سوپ ماڻينداسون، خوشحال سماج اڏي رهنداسون وغيره.

جيڪڏهن ڪو ايئن چوي ته اهي سموريون شيون سندس دماغ ۾ موجود آهن ته پنهنجو خيال آهي ته ان کان وڌيڪ نا سمجهي ۽ واري ڳالهه ٿي ٿي نه ٿي سگهي. اسان جي دماغ ۾ جيڪو تصور موجود آهي اهو انهن حقيقتن جو عڪس، نقل، فوتو آهي. اسان وٽ جهوپڙي، باغ، وڻ، گلن، لات، سڳندڙ، پاڻي، اُڀرڻ، برف، ٽڙڻ، سامراجي قوتن ۽ قومي حقن، طبقن، ظلم، دشمن، سوپ، خوشحالي ۽ وغيره جو هڪ عڪس آهي. اهي سمورا تصور اسان وٽ ٻاهران، حقيقتن مان اچن ٿا. دنيا

معروضي طرح وجود رکي ٿي ۽ اسين ان جو عڪس، ان جو تصور، خيال پنهنجي دماغ ۾ رکون ٿا.

جڏهن آئون ”گل“ چوان ٿو تڏهن اوهان جي ذهن ۾ ڪنهن مخصوص ”گل“ جو تصور ڪونه ٿو ٿري اچي پر هر اهڙي گل جو تصور ايندو جيڪو اوهان ڏٺو هجي، پر جيڪڏهن آئون چوان ٿو ”گلاب جو گل“ تڏهن اوهان جي ذهن ۾ رڳو گلاب جي گل جو تصور ٿري ايندو. جڏهن ڪنهن انڌي ماڻهوءَ جي نڪ آڏو رابيل جو گل جهلي چوان ته هيءُ آهي رابيل جي سڳند، تڏهن هن جي ذهن ۾ رابيل جي گل جي سڳند جو هڪ مخصوص عڪس نهندو. **اهڙيءَ طرح پهريائين اسان جي آڏو حقيقت پيش ٿئي ٿي ۽ ان کان پوءِ ان جو عڪس ٺهي ٿو.**

هاڻي اچو ته آئون اوهان کي هڪ وڌيڪ تفصيلي مثال ڏيان. هن مثال ۾ اوهين ڏسندا ته جيڪڏهن اوهان جي آڏو اها حقيقت نه آهي ته اوهان وٽ ان جو ڪوبه عڪس نه نهندو ۽ جيئن آئون چوندس تيئن اوهان وٽ ان شيءِ جو عڪس نهندو. مثال طور آئون پڇان ٿو ته هپوٽيمس ڇا آهي؟ جيڪڏهن ڪو هپوٽيمس جي باري ۾ ڄاڻي ٿو ته ان جي ذهن ۾ هڪدم ٿري ايندو ته هپوٽيمس فلاڻي شيءِ آهي، پر جيڪڏهن ڪو نه ٿو ڄاڻي ته ان جي ذهن ۾ ڪوبه تصور نه ٺهي هوندو (جيڪڏهن ڪو ڏکا هڻي سوچي ٿو ته به ان جي ذهن ۾ ڪو واضح تصور نه نهندو) - هاڻي اچو ته توهان کي هڪ خيالي سير ڪرايان.

ادا، هپوٽيمس چئبو آهي هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي جنهن کي وڏا وڏا ڪنڀ هجن ۽ هوا ۾ اڏامندو هجي. (هاڻي اوهان جي ذهن ۾ وڏن ڪنڀن واري ماڻهوءَ جو تصور ٺهي هوندو ۽ ان جي اڏامڻ جو به).

پر نه، هپوٽيمس ان کي نه چئبو آهي (ٺهيل تصور ڊهي ويو)
هپوٽيمس چئبو آهي جڏهن گهوڙي جي ڀڻن تي گڏهه بيٺل هجي!
پر نه، هپوٽيمس ان کي به نه چئبو آهي.... (ٺهيل تصور وري ڊهي ويو)
هپوٽيمس چئبو آهي جڏهن ڪوٺو پليءَ کي ڊوڙائي....
هپوٽيمس چئبو آهي واڱڻ کي....
هپوٽيمس چئبو آهي جڏهن گلاب جو گل اچي اوهان جي جهوليءَ ۾ ڪري....

هپوٽيمس چئبو آهي جڏهن ريل گاڏي ڏاڍي تڪي ڊوڙي...
هپوٽيمس چئبو آهي هڪ وڏي، پوڙهي هاڻيءَ کي....
هپوٽيمس چئبو آهي برٽ بيبابان ۾ مٺي پاڻيءَ جي تلاءَ کي....
هپوٽيمس چئبو آهي برف سان ڍڪيل جبلن کي....
هپوٽيمس چئبو آهي جڏهن هاڻيءَ مٿان اُٺ، اُٺ مٿان مينهن، مينهن مٿان گهوڙو، گهوڙي مٿان چيلو ۽ چيلي مٿان پلي بيٺي جهمر هڻي رهي هجي....
هپوٽيمس چئبو آهي مسجد جي قبي کي....
هپوٽيمس چئبو آهي سُڪل وڻ کي....
هپوٽيمس چئبو آهي چمڪندڙ تارن کي....

هپوپوتيئيمس چئبو آهي.... جيڪڏهن آئون ايئن سڄو ڏينهن وينو ڳالهيان تڏهن به اوهان وٽ رڳو اهو تصور ٺهندو جيڪو آئون ٺاهڻ چاهيان. ڇا هن وقت تائين اوهان جي ذهن ۾ هپوپوتيئيمس جو تصور ٺهيو آهي؟..... نه.
(هپوپوتيئيمس چئبو آهي پاڻيءَ ۾ رهندڙ مينهن جهڙي، پر ان کان ٿوري وڏي جانور کي.)

ان مان ڪهڙو نتيجو نڪري ٿو؟

هن ڳالهه مان اهو نتيجو نڪتو ته **اسين جيڪڏهن ڪنهن حقيقت بابت نه ٿا ڄاڻون ته ان جو اسان جي دماغ ۾ ڪوبه تصور نه ٺهندو.** ها، باقي ماڻهو ايئن ڪري سگهي ٿو ته ٻن ٽن چئن تصورن کي هڪ ٻئي سان ملائي وري ڪو نئون تصور ٺاهي. مثال طور، گهوڙيءَ کي سهڻي عورت جي ٺنڊي هڻي، گهوڙيءَ جي پاسن سان وڏا ڪنڀ ڳنڍي ڇڏي، پر ايئن ڪرڻ لاءِ به اهو ضروري آهي ته هو “گهوڙي”، “عورت”، “ڪنڀن”، “ڳنڍڻ” ۽ “ٽٽڻ” جا تصور پنهنجي ذهن ۾ رکندو هجي. **ڪنهن به شيءِ جو تصور اها شيءِ پان نه آهي پر ان جو عڪس آهي.** هر عڪس بذات خود غير مادي آهي، ان کي ڏسي، ٻڌي، سَنگهي، چڪي، ڇهي نه ٿو سگهجي، ان جو فوتو ڪڍي نه ٿو سگهجي.

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪيان ڌري،

لڳي ماڻ مروتن ڪي، ڏونگر پون پري،

ويجن وٽ پري، اوڀر اُپري ڪين ڪي

مثال طور اچو ته ڪجهه اهڙن عڪسن يا تصورن جي باري ۾ سوچيون جيڪي مڪمل طرح خيال آهن، ذهني تخليق آهن.

اوهان مان ڪيترن ئي ماڻهن لوڪ ڪهائين، قصن ۽ ڏند ڪٿائن ۾ هي نالا ٻُڌا هوندا: جن جنڙي، پري پريزاد، پوت، ديو، ديوي، ديوتا وغيره. اهي ڇا آهن؟ جيو وڃي ٿو ته جن ۽ جنڙي باهه جا ٺهيل آهن، ڏاڍا شيرين آهن، قد جا ننڍڙا آهن، ماڻهوءَ ۾ گهڙي وڃن ٿا، ان کي پنهنجن حڪمن هيٺ هلائڻ ٿا، سُرندي تي نچي نچي (يا نچائي نچائي) ڪو مطالبو ٻُڌائڻ ٿا (جيڪو عام طرح ڪنهن پير تي پڙ وجهڻ ۽ ڪاري ڇيلي جي قرباني ڏيڻ هوندو آهي) وغيره.

اچو ته هن سڄي بيان ۾ ڏسون ته ڪهڙو تصور ڪهڙي حقيقت تان ورتل آهي ۽ انهن کي پاڻ ۾ گڏائي جن يا جنڙيءَ جو تصور ڪيئن ٺاهيو ويو آهي.

جن “مذڪر” جنس ظاهر ڪري ٿو ۽ جنڙي “مونث” – “باهه”، “شرارت” ۽ “ننڍو قد” به پاڻ ڏنو آهي. (جيو وڃي ٿو ته) بخار اسان جي “بدن ۾ گهڙي” وڃي ٿو ۽ اسين “حڪمن هيٺ هلڻ” کي به ڄاڻون ٿا. اهڙا ئي تصور هڪ جاهل ماحول ۾ ملائي، گڏائي ڪن اهڙن ماڻهن “جن ۽ جنڙي” جو تصور ٺاهيو جن کي ڪيتريون ئي شيون سمجهه ۾ نه اينديون هيون. ڇا، ڀلا ڪو ٻُڌائي سگهي ٿو ته روشن شهرن ۽ علم وارن ماڻهن وٽ جن يا جنڙيون ڇو نه ٿا اچن؟ ۽ ڳوٺن ۾، اونداهين ۽ جاهل ماحولن ۾، جاهل ماڻهن وٽ جن ڇو ٿا اچن؟ ڪابه اهڙي جاءِ جنهن کي “ڳرو” يا “زور آور” چيو وڃي ٿو، ان کي ڊهرائي، ان جي جاءِ تي نئين روشن جڳهه ٺهرايو يا اتي ڪو

سائنسي سوچ رکندڙ ماڻهو رهايو. اوهين ڏسندا ته اتان سمورا جن ۽ جنڙيون توبه ڪري پڇي ويندا. جيئن جيئن وڏا شهر ۽ علم وارا ماڻهو وڌندا پيا وڃن، جن جنڙيون پڇندا پيا وڃن.

پري ۽ پريزاد جو تصور ايران ۾ ٺهيل آهي. پري، هڪ سهڻي ۽ جوان عورت سان ڪنڀ ڳنڍيل تصور آهي ۽ پريزاد هڪ سهڻي ۽ جوان مرد سان ڪنڀ ڳنڍيل تصور آهي، ٻيو ڪجهه به نه. عربستان ۾ وري پري ۽ پريزاد جهڙن تصورن لاءِ ٻيا نالا آهن.

ڀوت، ديو، راکاس، برڙياڪاس وغيره به مردن جا تصور آهن. ڀوت قد جو ننڍو ۽ شرارتي آهي. ديو قد جو وڏو ۽ طاقت وارو تصور آهي. راکاس ۽ برڙياڪاس وغيره ديو کان به ڏاڍو وڌيڪ طاقتور تصور آهن.

شروعاتي، غارن ۽ جهنگن ۾ رهندڙ انسانن وٽ ڄاڻ ڏاڍي گهٽ هئي. جيڪي به عمل ڪين سمجهه ۾ نه ايندا هئا تڏهن هو سمجهندا هئا ته اهي ڪم ڪا اهڙي طاقت پئي ڪري جيڪا نظر نه ٿي اچي (جيئن ڪين هوا نظر نه ٿي آئي ۽ هٿن ڏٺو پئي ته هر ڪم ڪونه ڪو ڪري ٿو) مثال طور، جڏهن هوا گهلندي هئي تڏهن هو سمجهندا هئا ته هوا کي گهلائيندڙ ڪا طاقت آهي. اهڙيءَ طرح طوفان آڻيندڙ طاقت، پاڻي وهائيندڙ طاقت، ڪڪر آڻيندڙ ۽ مينهن وسائيندڙ طاقت، ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار کي ايندڙ طاقت، فصل اُڀائيندڙ طاقت، سج، چنڊ، تارا چمڪائيندڙ طاقت، ڪائنات ڍاهيندڙ طاقت وغيره. انهن سمورين غيبي طاقتن جو تصور به اهڙو ئي ٺاهيو ويو جهڙو عام طرح سندن ”راڄن“ ۾ ڪم ڪندڙ مختلف طاقتن، مردن ۽ عورتن جو تصور هو. مثال طور شڪار ڪندڙ طاقت، شڪار ورهائيندڙ طاقت، ٻارن جي سار سنڀال لهندڙ طاقت، باهر ٻاريندڙ طاقت، هٿيار ٺاهيندڙ طاقت وغيره. ”غبيبي“ طاقتن جي باري ۾ شروع ۾ ڪهڙا به لفظ ڪتب آندا ويندا هجن پر انهن جو مفهوم ظاهر ڪندڙ لفظ ديوي ۽ ديوتا ٺهيا. پراڻي زماني ۾ ڇا پر اڄ به ڪيترن ئي هنڌن تي ڪيترين ئي ديوبن ۽ ڪيترن ئي ديوتائن جو تصور موجود آهي.

قديم يونان ۾ ديوتا کي گاد ۽ ديويءَ کي گاديس (گاد جي مونث) سڏيو ويندو هو ۽ يونان ۾ ڪيترائي ڪم ورهائي مختلف نالن وارن ديوتائن جا ڪم ڪري سڏيا ويندا هئا. مثال طور عشق جو ديوتا، عشق جي ديوي، هوا جو ديوتا، نيڪيءَ جو ديوتا، بديءَ جو ديوتا، پرک جي ديوي، آباديءَ جو ديوتا، سونهن جي ديوي، طاقت جو ديوتا، باهه جو ديوتا وغيره. ۽ انهن سڀني کان مٿاهون، وڏو ۽ وڌيڪ طاقتور ديوتا هو اڀالو (سج) ديوتا.

قديم مصري، بابلي، سميري، سنڌي (هندي)، چيني، ويتنامي وغيره تهذيبن ۾ به ڪيترن ئي ديوتائن ۽ ديوبن جا تصور موجود آهن. ”جادو ۽ سائنس“ نالي ڪتاب ۾ اهڙن هزارين ديوبن ديوتائن جو ذڪر ڪيل آهي.

قديم شروعاتي سماجن ۾ سڄو گهراڻو ماءُ جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. هوءَ مردن جي ڪم به ڪندي هئي ۽ ان سان گڏ ٻارن ٻچن جي سار سنڀال، بيمارن جي تهل ٽڪور ۽ انهن جي پرگهور پئي لهندي هئي. مرڻ کان پوءِ ان نيڪ ماءُ جون

يادون پيون ورجاڻيون هيون. هوري هوري هوءَ سڄي گهراڻي جي ديويءَ واري حيثيت اختيار ڪري ويئي.

هوري هوري (آڪهن) گهراڻن ملي ڪهول ٺاهيا ۽ ڪهولن ملي قبيلن ٺاهيا ۽ طبقاتي ورڇ جو بچ به سماجن ۾ ڦٽندو ويو. اهڙن ئي سماجن ۾ عورتون رڳو گهريلو ڪمن ڪارين تائين محدود ٿينديون ويون ۽ انهن تي مردن جي برتري وڌندي وئي. زندگيءَ جي بنيادي گهرجن کي پوري ڪرڻ وارا رڳو مرد ٿيندا ويا. مرڻ کانپوءِ انهن نيڪ ۽ گهڻ گهرن مردن جون يادون، ڪجهه حقيقي، ڪجهه نقلي، پيون ڳاڻيون هيون. آهستي آهستي انهن سڄي ڪٽنب جي ديوتائن جي حيثيت حاصل ڪري ورتي.

هي ياد رکڻ گهرجي ته اهو سڄو عمل سوين سالن ۾ ٿيو. جڏهن طبقاتي سماج ظاهر ٿيو تڏهن ”آفا“ ئي قبيلي جو بي تاج بادشاهه هوندو هو. هونئو سڄي رزق جو واڳ ڏئي هو. سڄي کاڌ خوراڪ ۽ شيل شڪار جو مالڪ هو. مرضي پويس ته ڪنهن کي عزت ڏي ۽ مرضي پويس ته ڪنهن کي ذليل ڪرائي، وڻيس ته روزگار ڏئي ۽ وڻيس ته بڪ ماري، وڻيس ته ڪنهن کي آزاد ڪري ۽ وڻيس ته قيد ڪري. جيڪي غلام اچي سندس آڏو جهڪندا هئا ۽ سندس ساراهه ڪندا هئا انهن کان خوش ٿيندو هو (۽ انهن کي نوازيندو هو) ۽ جيڪي غلام نه جهڪندا هئا، نه ساراهه ڪندا هئا پر سندس منهن تي سچ چئي ڏيندا هئا، انهن کان ناراض ٿيندو هو (۽ انهن کي ذليل ڪرائيندو ۽ ماراتيندو هو). هو قبيلي جي هر شيءِ جو مالڪ هو.

ڪي آفا سني طبيعت جا هوندا هئا ته ڪي وري بچڙي ۽ ظالم طبيعت جا. هڪ قبيلي جون ٻين تي ۽ ٻين جون ٽين تي پيون ڪاهون ٿينديون هيون. ڪڏهن هڪ قبيلي جي ٻئي تي جمت ته ڪڏهن وري ان تي ٽين قبيلي جي جمت، جيئن جيئن گهڻا قبيلن پئي ملندا ويا تيئن ننڍڙي علائقائي ديوتا مان ڦري گهڻا، وڌيڪ وڏا ۽ هڪ ٻئي کان مٿانهان ديوتا پئي ٺهيا. حاڪم قبيلو پنهنجو ديوتا ٻين سڀني قبيلن جي ديوتائن جو حاڪم ديوتا ڪري مقرر ڪندو هو ۽ حاڪم ديوتا جون عادتون لڳ ڀڳ اهڙيون هيون جهڙيون حاڪم قبيلي جي وڏي جون عادتون.

اهڙيءَ طرح، هوري هوري، هزارين سالن جي سماجي ارتقا دوران ننڍڙن خانداني ديوتائن مان ٿيندي، وڌندي، قبيلائي ديوتا، ملڪي ديوتا ۽ پوءِ اڃا به اڳتي وڌائي تمام ويجهڙي ڀر انهن کي سڄي ڪائنات جو ديوتا ڪري پيش ڪيو ويو. انهن ديوتائن ۾ ڪي بچڙين ۽ بگاڙيندڙ عادتن وارا آهن ته ڪي نيڪ ۽ سڌاريندڙ. بديءَ وارن ديوتائن جو ڪم هو ڪوڙ، فساد، گلا غيبت، چوري، زنا، لڙاين ۽ جنگين وغيره کي وڌائڻ ۽ نيڪيءَ وارن ديوتائن جو ڪم هو انهن جي خلاف جدوجهد ڪرڻ.

نيڪيءَ جي ديوتا وٽ جيئن ته گهڻا ڪم هئا، تنهن ڪري هن پنهنجا ننڍا ڪم ننڍن ديوتائن کي ورهائي ڏنا. عشق جو تير هلائيندڙ ديوتا، باهه جو ديوتا، پڪين جو ديوتا، آسمان کي ٽيڪ ڏئي ڪلهن تي کڻي بيهڻ وارا ديوتا، هوا گهلائڻ

وارو ديوتا، مارڻ وارو ديوتا، مينهن وسائڻ وارو ديوتا، حساب ڪتاب وٺڻ وارا ديوتا، ڏوهه گناهه موجب سزا ڏيڻ وارا ديوتا، باهين ۽ باغن ۾ پهچائڻ وارا ديوتا، نينهن نياپا پهچائڻ وارا ديوتا وغيره وغيره. پاڻ وڏو، ڏاڍو وڏو ديوتا انهن سڀني ننڍن ديوتائن جي نگراني به ڪري پيو ۽ دنيا جي سُڪ سانگ، وڏڻ ويجهڻ، سرسبزِيءَ، نسل، آباديءَ، هر ساھواري جي پرگھور به لهي پيو. (جيئن ڪامورا، ڪامورن مٿان وزير ۽ وزيرن مٿان بادشاهه).

جيڪڏهن ڪنهن به ديوتا جي ڪابه خاصيت ورتي ويندي ته آخري تجزيي موجب هن ڪائنات جي ڪنهن نه ڪنهن حقيقت جو عڪس هوندي يا ڪجهه عڪس جو ميلاپ، ٻيو ڪجهه به نه. سمورا ديوتا جاهل ماحول ۾ انسان جي ذهني تخليق آهن.

ٻئي طرف وري انسان ۾ ”ساهه“ جي تصور کي وٺو. سمورن انسانن ڏٺو پئي ته جڏهن سڀني جي ڏٺو بند ٿي پئي وئي، ساهه جو ڪڇڻ ۽ نڪرڻ بيهجي پئي ويو. تڏهن ڪهڙا به حيل و سڀلا هلايا ويا پر اهو همراهه سجاڳ نه پئي ٿيو ۽ بهرحال، اهو سمجهيو پئي ويو ته هو مري ويو. جڏهن ٻار ڄمي ٿو تڏهن ساهه کڻي ٿو (جي ساهه نه کڻي ته مثل) ۽ جڏهن مري ٿو تڏهن مرڻ جي نشاني آهي ساهه جو بيهڻ. ان عمل کي لاڳيتو ڇاڇڻ کان پوءِ انسان وڃي ان نتيجي تي پهتو ته جيڪڏهن ”ساهه“ آهي ته انسان جيئرو آهي ۽ ”ساهه“ ڪونهي ته انسان مثل. وري جڏهن ”ساهه“ تي سوچيائين تڏهن کيس نظر آيو ته ”ساهه“ ”هوا“ آهي، ان ڪري انسان سمجهيو ته جيئرو اهو آهي جنهن ۾ ”هوا“ هجي ۽ مثل اهو آهي جنهن ۾ ”هوا“ نه هجي. انسان ڏٺو پئي ته اڄ نه سڀاڻي ڪونه ڪو مري ٿو ۽ اهڙيءَ طرح وري ڪونه ڪو چمندو رهي ٿو. ان ڪري هن وٽ تصور ٺهيو ته ”هوا نڪري وڃي ٿي“ ۽ ”هوا موتي اچي ٿي“. انسان ته مري، مٽيءَ ۾ پورجي يا سڙي ”ختم“ ٿي پئي ويو پر ”هوا“ ڪونه ٿي مٽي“. ان لاڳيتي عمل اهو تصور پيدا ڪيو ته انسان فاني آهي (تنهن ڪري مادو فاني آهي) ۽ ”هوا“، ”ساهه“، ”روح“ لافاني آهي، دائمي آهي، انسان جي مرڻ کانپوءِ به وجود رکي ٿو. حقيقت ۾ ”ساهه“ ”هوا“ جي تصور کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي پر ان کي عقيدتي ۾ هڪ غير مادي ۽ لافاني هستي بڻايو ويو آهي.

اهڙيءَ طرح هن ڌرتيءَ تي موجود ڪوبه اهڙو انسان نه ٿي گذريو آهي ۽ نه ئي موجود آهي جنهن جي ذهن ۾ ڪوبه تصور هن مادي وسيع ڪائنات ۽ هن ڌرتيءَ تي موجود شين، عملن، لقائن ۽ نظارن مان نه آيو هجي. **ڪوبه تصور يا ته ڪنهن حقيقت جو سڌو سنئون عڪس آهي يا ڪجهه عڪس جو ميلاپ آهي.**

اينجلس ۽ لينن جي زماني ۾ هڪڙا وري اهڙا ماديت پسند پيدا ٿيا جيڪي ماديت جي ”عشق“ ۾ ڪيتريون ئي حقيقت جون حدون به ٽپي ويا. انهن کي اينجلس ۽ لينن ”بيڪار ماديت پسند“ سڏيو ۽ انهن تي سخت تنقيد ڪئي. اهڙا ”ماديت پسند“ اڄ به موجود آهن. انهن جي چوڻ موجب خيال، تصور، عڪس رس آهي. دماغ خيال پيدا ڪري ٿو ۽ اهي رس جيان پيدا ڪري ٿو. اڃا به وڌيڪ ايئن چئجي ته اسان جي بدن ۾ جيئن ٻيا غدود رسون پيدا ڪن ٿا، مثال طور جيو پٽ

پيدا ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح دماغ به رس پيدا ڪري ٿو ۽ اها رس آهن خيال. اهڙا فلاسافر سوچ ڪي مڏي، جڏي، بيڪار ۽ مٿاڇري نموني پيش ڪن ٿا. ان سوچ کي بيڪار ان ڪري ٿا ڇوڪن جوان ڪري شعور ايئن لڳي ٿو ڇڻ مادو هجي.

خيال پرست فلاسافر ته اهڙن موقعن جي تاڙهر هوندا آهن. هو هڪدم بيڪار ماديت پسندن جي سوچ کي سمورن ماديت پسندن جي سوچ ڪري پيش ڪن ٿا ۽ ان کي ردي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. هو چون ٿا ته ”ماديت پسند“ رڳو مادي کي تسليم ڪن ٿا ۽ روحاني، شعوري، انساني خواهش ۽ جذبي جي وجود کان انڪار ڪن ٿا. ٻين لفظن ۾ اهي بيڪار ماديت پسندن جي سوچ کي مارڪسي تعليم سان هڪ جهڙو ڪري بيهارن ٿا. سچ کان ڪابه شيءِ وڌيڪ ٿي نه ٿي سگهي. جلدلي ماديت وٽ شعور جي باري ۾ ڪابه اهڙي ساڳي شيءِ ڪانهي جهڙي بيڪار ماديت وٽ آهي. جهڙي نموني جلدلي ماديت قدرت ۽ شعور جي اهميت کي پيش ڪري ٿي اها نه رڳو خيال پرستن پر بيڪار ماديت پسندن جي خلاف به آهي.

لينن بيڪار ماديت پسندن تي شعور ۽ مادي کي هڪ جهڙو ڪرڻ ڪري چئي تنقيد ڪندو هو. لينن ان جي وڌيڪ وضاحت ڪئي ته شعور مادي نه آهي پر حقيقت جي هڪ ڪاپي، نقل، تصور يا فوتو آهي، پر انساني دماغ ڪنهن به حقيقت جو فوتو ايئن ڪونه ٿو وٺي جيئن هڪ ڪئميرا وٺي ٿي. انساني دماغ حقيقت جو حواسن وسيلي هڪ احساس وٺي ٿو جيڪو هڪ غير مادي عڪس آهي. مارڪس لکيو ”تصور..... ڪا به شيءِ نه آهي سواءِ انساني دماغ ۾ مادي جي دنيا جي هڪ عڪس جي، جيڪو سوچ جي صورت وٺي ٿو.“

شعور جي سماجي فطرت:

شعور جي سلسلي ۾ هن وقت تائين جيڪو بحث ڪري آيا آهيون ان مان اسان کي خبر پئي آهي ته شعور هڪ حياتيءَ پري، وڏي پئماني تي منظم مادي، دماغ ۾ ئي ٿي سگهي ٿو، ٻيو ڪٿي به نه. اهو دماغ به وري انسان جو، جيڪو هن ڌرتيءَ تي پيدا ٿيل سمورن ساهوارن ۾ ارتقا جي سڀ کان وڌيڪ ترقي ڪيل صورت آهي. اهڙيءَ طرح شعور جي ٻن فطرتن تي بحث ڪري آيا آهيون، پهريون، مادي جي اول هئڻ ۽ شعور جي مادي جي ڪري پيدا ٿيڻ واري فطرت ۽ ٻيو شعور جي متعلق حقيقت جو عڪس هئڻ واري فطرت، پر اهو سمجهڻ کانپوءِ به اسين انساني شعور بابت اڃا گهڻو ڪجهه نه ٿا ڄاڻون.

ڇا مادي جي ڏاڍي منظم صورت، انساني دماغ ۾ شعور رڳو ان ڪري وڌي ٿو جو اهو جيترو زندهه، حياتيءَ پريو آهي يا ان جي پيدا ٿيڻ جا اڃا ٻيا به ڪي سبب آهن؟ جواب آهي ته انساني دماغ ۾ شعور رڳو ان ڪري ڪونه ٿو وڌي جو اهو حياتيءَ پريو آهي. هڪ سبب اهو به آهي پر اڃا ٻيا به سبب آهن.

مارڪس کان اڳ وارا ماديت پسند اهو ڄاڻندا هئا ته سوچ جو واسطو دماغ سان آهي. انهن اهو پڻ ڄاتو پئي ته شعور هڪ قدرتي عمل جيان اُسرڻو آهي ۽ ان کي پيدا ڪندڙ ڪا مافوق الفطرت هستي ڪانه هئي، پر هنن اهو ڄاڻايو ته انساني سوچ جو بڻ بنياد رڳو ان ۾ لڪل آهي ته دماغ هڪ زندهه هستي آهي، پر مارڪسي ڄاڻ ان ڳالهه جي نشاندهي ڪئي ته شعور جو جوهر تڏهن هٿ ڪري

سگهجي ٿو جڏهن ان جي سماجي فطرت سمجهه ۾ اچي. ان جو مطلب اهو ٿيو ته انساني سماج، سماج ۾ ماڻهن جي حياتيءَ جا قانون ٿي آهن جيڪي انساني شعور جي ظاهر ٿيڻ ۽ وڌڻ ويجهڻ جي مقرري ڪن ٿا. انساني سماج کان سواءِ ڪوبه انساني شعور، ڪابه انساني سوچ ڪانهي. اها هئي بڻائڻي نئين قوت، جيڪا مارڪسي جاڻ انساني سوچ جي حل لاءِ مهيا ڪئي.

اچو ته مثال طور هڪ مفروضو وٺون.

جيڪڏهن ڪنهن ٻار کي هڪ ڪمري ۾ رهايو وڃي ۽ هن جي زندگيءَ جي ضروري شين مثال طور کاڌي پيئي جو مناسب ۽ گجهو بندوبست ڪيو وڃي. سڄي ڄمار هن سان ڪوبه ماڻهو نه ڳالهائي نه ٻولائي، ته ڇا هن وٽ ڪابه سوچ پيدا ٿي سگهي ٿي؟ ڇا هن کي ڪابه ٻولي اچي سگهي ٿي؟ هن وٽ ٻيو ته ڇڏيو، پر ڇا هن وٽ اسان جي ماحول ۾ رهندڙ پنجن سالن جي ٻار جييترو شعور به ٿي سگهي ٿو؟

اسان وٽ ڪي بي سمجهيءَ واريون ڏند ڪٿائون مشهور آهن ته مڇيءَ جو پٽ بهرحال مڇيءَ ٿيو آهي ۽ بادشاهه جي پٽ جي سوچ بهرحال بادشاهي سوچ ٿيڻي آهي. پر پنهنجو خيال آهي ته اهڙيون ڏند ڪٿائون غلط آهن. مٿي ڄاڻايل ماڻهوءَ وٽ ڪابه سوچي ٿي نه ٿي سگهي. رهندو هو سمورن حواسن کان به ويل هوندو.

هڪ ٻيو مثال وٺو: جيڪڏهن ڪنهن انساني ٻار کي ننڍپڻ کان وٺي جهنگ ۾ ڇڏيو وڃي. هن کي ڪي به جانور ڪاٺي نه وڃن ۽ هو جوانيءَ تائين اتي زندهه رهي، ڇا هن وٽ ڪوبه انساني شعور ٿي سگهي ٿو؟ پنهنجو خيال آهي ته اهڙي ماڻهوءَ وٽ ڪوبه انساني شعور ٿي نه ٿو سگهي، پر هو ڪيترن ئي جانورن جو نقل ڪندي، نينگ ٽپا ڏيندي ۽ ڪجهه بي مقصد رڙيون ڪندي نظر ايندو، باقي ٻيو ڪجهه به نه.

اچو ته هڪ ٽيون، حقيقي انساني زندگيءَ ۾ پيش آيل واقعو وٺون. اسان مان ڪيترن ئي انهن ٻن ٻارن جو واقعو ٻڌو هوندو جيڪي هڪ جهنگ مان لڏا ويا، جتي هنن کي “جانور ڪٿي ويا” هئا. هي پنهنجي قسم جو ڏاڍو نرالو واقعو 1920ع ۾ انڊيا ۾ پيش آيو.

هڪ جهنگ ويجهو رهندڙ ڪجهه ڳوناڻن کي بگهڙن جي هڪ ميٽر ڪجهه عرصي کان “ٻه پوت” نظر اچڻ لڳا. اهي “ٻئي پوت” بگهڙن سان گڏ رات جو ظاهر ٿيندا هئا، ڊوڙون ڏڪون وجهندا ۽ اوناڙيون ڪندا هئا ۽ وري انهن سان ئي موٽي وڃي ڏور ڀر لڪندا هئا. ماڻهو انهن پوتن کان ڊڄي، کاڌي پيئي جون ڪجهه شيون وڃي جهنگ جي ويجهو رکي ايندا هئا ۽ انهن جي ڪاوڙ کان بچڻ لاءِ ڏٺيءَ در پيا ٻاڏائيندا هئا. هلندي هلندي هن واقعي جي خبر يتيم خانن جي سنڀاليندڙ مسٽر سنگهه کي پئي. مسٽر سنگهه وڏيون ڪوششون وٺي نيٺ انهن “پوتن” کي پڪڙي ورتو... ۽ پوءِ ماڻهو اهو ڏسي ڏاڍا حيران رهجي ويا ته اهي “پوت” نه، پر “چوڪريون” هيون. هڪ جي ڄمار اٽڪل ارڙهن مهينا ۽ ٻيءَ جي اٺ سال هئي. مسٽر سنگهه انهن “چوڪرين” کي ڪٿي آڻي يتيم خانن ۾ رهايو جتي کين ٻين

ٻارن سان گڏ ڇڏيو ويو. پر اهي پنهنجي ميزبان لاءِ مٿي جو سور ثابت ٿيون. اهي جيتوڻيڪ ڪنهن عورت جون ڇايون هيون پر عادتن ۾ مڪمل جانور هيون. خاص ڪري شروع وارن ڏينهن ۾ ته هنن ڏاڍو ٻائيتال مڃايو. هو ڏينهن جو ڪنهن اونداهي ڪنڊ پاسي وڃي سمهي پونديون هيون پر رات جو آسمان مٿي تي ڪٿي ڏينديون هيون. هو اڱڻ ۾ وٺي ڊوڙون پائينديون هيون، اوناڙيون ڪنديون هيون ۽ ڪوبه انساني رڌو پڪو نه کائينديون هيون. هنن وٽ انساني شعور جو ڪو ٻيو نشان ته ڇڏيو پر هنن لاءِ ٻن تنگن تي اُڀو ٿي هلڻ واري انسان جي خاص خاصيت به اڻ ڄاتل هئي. هو چئني پيرن (ٻن) هٿن ”۽ ٻن پيرن“ وسيلي ڊوڙون پائينديون هيون. جانورن جي وچ ۾ گذريل حياتيءَ نه رڳو هنن جون عادتون مٽائي ڇڏيون پر انهن جي جسم تي به اثر ڇڏيا هئا. هنن وٽ ڪابه اهڙي لياقت ڪانه هئي جيڪا وٽن موجود شعور جي نشاندهي ڪري ۽ نه ئي وري کين ڪا انساني احساسن ۽ جذبن جي خبر هئي. هو اونداهيءَ جا جانور هيون.

وڏي صبر ۽ همت سان ٻن ٽن سالن جي لاڳيتي محنت، هوري هوري پنهنجو رنگ ڏيکارڻ شروع ڪيو. هنن منجهه انساني خصلتون ڏيکارڻ لڳيون ڪجهه حد تائين پيرن تي هلڻ به سکي ورتائون. هوري هوري کين ڪجهه شروعاتي لفظ سيکايا ويا. انساني سوچ انهن ڏانهن تبديل ٿيڻ لڳي، وٽن کي ”سُسيل“ تصور به ٺاهيا ويا. ”ننڍڙا جانور“ ٻارڻن ۾ تبديل ٿيڻ لڳا، پر بدقسمتيءَ سان اهي وڏي وڏو ٿيڻ کان اڳ مري ويون.

اهي حقيقتون ڇا ٿيون ٻڌائن؟ اهي ٻڌائن ٿيون ته انساني دماغ ۾ شعور رڳو ان ڪري نه وڌيو آهي جو اهو جيئرو، زندهه، حياتيءَ ڀريو آهي پر ان سبب سان گڏ ٻيا به ڪي سبب آهن.

مارڪس کان اڳ وارن ماديت پسندن زور پئي ڏنو ته ”ماڻهو قدرت جو ٻار“ آهي. انهيءَ اندازي ۾ سچ جي ڪجهه ذري آهي ۽ اها رڳو ان حد تائين ته هيءَ دعويٰ شعور جي مافوق الفطرت بڻياد واري تصور سان ٽڪر کائي ٿي. ميٽافزڪس واري طريقي واري ماديت پسندي چوي ٿي ته شعور وڌڻ جو رڳو هڪ سبب آهي ۽ اهو آهي دماغ جو حياتيءَ ڀريو هئڻ. مٿيان مثال اهڙن تصورن کي رد ڪن ٿا.

ته پوءِ ڇا شعور جي وڌڻ لاءِ ان جي حياتيءَ ڀريي دماغ سميت ٻيا ڪهڙا شرط

آهن؟ **شعور جي وڌڻ لاءِ دماغ جي ”حياتيءَ ڀريو“ هئڻ واري بنياد سان گڏ جيڪو**

لازمي طرح گهربل آهي. اهو آهي انساني سماج، يعني انساني ماحول ۾ سماجي

زندگي.

انساني شعور ڪردار جي لحاظ کان سماجي آهي. اهو انساني سماجي زندگيءَ ۾ عملي سرگرميءَ، انساني سماجي لاڳاپن کان سواءِ، ڌار رهي، اُسري نه ٿو سگهي. شعور ڪو ڌار، چٽل، اڪيلو لقاءُ ڪونهي. هڪ ٻار انساني هستيءَ جو روپ، هڪ شعور ڀري شخصيت جو روپ تڏهن ٿو وٺي سگهي جڏهن هو انساني برادريءَ ۾ رهندو هجي.

ڪابه سوچ انساني برادريءَ کان ٻاهر ڪانهي. سوچ ماڻهوءَ جي سماج ۾

سرگرميءَ جو نتيجو آهي، انهن لاڳاپن جو نتيجو آهي جيڪي ڪم (پيداوار)

ڪرڻ دوران هڪ ٻئي سان پيدا ٿين ٿا. **ڪم ٿي آهي جنهن ماڻهوءَ کي، ماڻهوءَ جي سماج کي پيدا ڪيو آهي.** ساڳيءَ طرح ڪم ٿي آهي جنهن ماڻهوءَ جو دماغ ۽ ماڻهوءَ جو شعور پڻ تخليق ڪيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو مارڪس مشاهدو ڪري نتيجو ڪڍيو ته پنهنجي پهرين ڏيکاءُ ڏيڻ کان وٺي **شعور هڪ سماجي پيداوار هو** ۽ ايئن ئي هو تيستائين وجود رکندو جيستائين انساني سماج وجود رکندو. شعور هڪ سماجي لقاءُ آهي. ماڻهوءَ جي ذهن ۽ پاڻ ماڻهوءَ سماجي قانونن جي اثر هيٺ پنهنجو پاڻ کي پنهنجن ٻين تي بيهاريو ۽ ترقي ڪئي.

ذهن ۽ ٻولي:

هڪڙو ماڻهو ڏاڍو وڏو فلاسافر، مفڪر، اديب يا سوچيندڙ آهي پر اسان کي اها خبر ڪيئن پوي ته واقعي هو ڪو عالم ۽ اديب آهي؟ چيو وڃي ٿو ته هڪڙي ماڻهوءَ سڄي زندگي فلاسافرن، اديبن ۽ سڃاڻڪن (سائنسدانن) جون تخليقون پڙهيون آهن، پر هو مري وڃي ٿو. ڇا اسان کي ايئن چوڻ گهرجي ته واقعي هو وڏو عالم هو؟ جڏهن اسان کي اها خبر ٿي ڪانهي ته سندس خيال ڪهڙا هئا، سندس سوچ ڪيئن هئي، هو ڪهڙي فلسفي طرف لڙيل هو، سچ ۽ ڪوڙ جي باري ۾ سندس نظريو ڪيئن هو وغيره. ڪنهن به خيال، تصور، سوچ ۽ شعور جي اسان کي تڏهن خبر پوي ٿي جڏهن اهو ظاهر ڪيو وڃي ۽ سوچ کي ظاهر رڳو ٻوليءَ وسيلي ئي ڪري سگهجي ٿو. ٻولي، جيڪا پنهنجي ڄمار پنجن لکن سالن کان به وڌيڪ ڊگهي رکي ٿي، هوري هوري، سادن سندن، منجهڙيل، گڏاڻيل لفظن مان ترقيءَ جون راهون طئي ڪندي وڌندي ويجهندي، نوان نوان لفظ پنهنجي جهوليءَ ۾ سموريندي نرم نازڪ ۽ لطيف احساسن ۽ وڌيل، ڳتيل، سانڍيل جذبن ۽ نين نين شين کي نوان نوان ڏيندي اچي موجوده منزل تي پهتي آهي.

ڳالهائڻ، پهريائين انساني سماج ۽ ان سان گڏ انساني شعور جي اوسر واري دؤر ۾ ظاهر ٿيو. ماڻهن پنهنجي بقا لاءِ بنيادي گهرجن جي پيداوار واري عمل ۾ گڏجي ڪم ڪندي، ضرورت محسوس ڪئي ته هڪ ٻئي کي ڪجهه چوڻ. اينجلس چيو ته ان ضرورت ماڻهوءَ جي ڳالهائڻ واري عضوي جي تخليق ڪئي. انسان نما جانور جي اڻ گهڙيل، اڻ وڌيل نڙيءَ هوري هوري پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪيو ۽ ڳالهائڻ جي عضون هڪ کان پوءِ ٻيو گهڻو جهڙو آواز ڪڍڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح معنيٰ ۽ مقصد پري گفتگو يعني ٻولي اُسري. **ٻولي هڪ ٻئي سان ڳانڍاپي لاءِ خيالن جي مٿا سٽا جو وسيلو آهي، سوچ جو مادي خول آهي.**

ٻوليءَ ۽ خيالن جي هيڪڙائيءَ خود شعور جي فطرت مان جنم ورتو. هڪ خيال تڏهن حقيقي نموني ظاهر ٿئي ٿو جڏهن اهو لفظن جو روپ وٺي ٿو. جيستائين خيال ماڻهوءَ جي ذهن ۾ آهن تيستائين هو مردو آهي، ڇو ته ٻين ماڻهن کي ملي نه ٿو سگهي، ڪوبه ماڻهو ان جو ڪاٿو ڪري نه ٿو سگهي. مارڪس جي لفظن ۾، خيال جي پهرين حقيقت آهي گفتگو، ڳالهائڻ. سوچ پنهنجي مادي “خول” ٻوليءَ کان سواءِ ڪڏهن به نهي نه ٿي سگهي، ويندي تڏهن به جڏهن اسين آواز سان ڳالهايون نه ٿا، پر رڳو پنهنجو پاڻ ٿا سوچيون تڏهن به اسان جا خيال پڻ

لفظن، ٻوليءَ جو روپ وٺن ٿا. ٻوليءَ کان سواءِ اسين سوچي به نه ٿا سگهون. اسين جڏهن به، ڪجهه به سوچينداسون تڏهن اهو ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ ئي سوچينداسون. ٻوليءَ جي مهرباني، جو نه رڳو اسان جي سوچ ٺهي ٿي پر اها ٻين ماڻهن ڏانهن تبديل به ڪري سگهجي ٿي. ٻئي طرف وري لکيل ٻوليءَ جي مدد سان اسان جي سوچ نه رڳو سماج جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙجي ٿي پر هڪ نسل کان ٻئي نسل ڏانهن پڻ تبديل ٿئي ٿي. اهو ممڪن ٿي ڪونهي ته ڪو ڄميل (مجرد) خيال ۽ سوچ لفظن کان سواءِ ڪنهن ٻئي نموني ظاهر ڪري سگهجي.

هن سڄيءَ ڳالهه ٻول مان اهو ظاهر ٿيو ته پنهنجي ٻالپڻي کان وٺي **انساني شعور لفظن ۽ ٻوليءَ جي بنياد تي ٺهي ٿو**. ان جو مطلب هيءُ ٿيو ته سوچ گفتگوءَ سان ٻڌل آهي. ڇا اهو ممڪن آهي ته سوچ کي گفتگوءَ کان ڌار ڪري سگهجي؟ نه، اهو ممڪن ڪونهي ته سوچ کي گفتگوءَ کان ڌار ڪري سگهجي. **ٻوليءَ ۽ خيال جي وچ ۾ هڪ اڻٽٽ ۽ زندهه هيڪڙائي ٺهي ٿي**. ان ڪري ئي چئون ٿا ته سوچ رڳو ماڻهوءَ جي خاصيت آهي.

اينجلس مشاهدو ڪري نتيجو ڪڍيو ته منجهيل گفتگوءَ جي اؤسر، ارتقا ۽ ترقيءَ تي انسان نما جانور جي دماغ کي هوري هوري تبديل ڪري انساني دماغ تائين پهچايو.

ذهن ۽ مشين:

هتي جنهن مشين جو ذڪر ڪرڻ چاهيون ٿا، اها ڪا سادي سوڊي مشين نه، پر هڪ ڏاڍي ڳٽيل ۽ پيچيده مشين ”ذهين مشين“، ”سوچيندڙ مشين“، ”عقلمند مشين“ آهي. اوهان مان ڪيترن ئي ڪئلكيوليٽر بابت ٻڌو هوندو. هيءَ مشين لکن ڪروڙن جو حساب - ونڊ، ڪٽ، جوڙ، ضرب، سيڪنڊن ۾ حل ڪريو ڇڏي. اڄ اها به هڪ سادي مشين آهي. جن ”ذهين مشينن“ جو ذڪر ڪرڻ چاهيون ٿا اهي اڃا به وڌيڪ پيچيده مشينون آهن. اهي ڏاڍيون ڏکيون ۽ نازڪ قسم جون آپريشنون ڪن ٿيون. اهي ”ياد رکن ٿيون“ ته ڪهڙيون آپريشنون ڪرڻيون آهن ۽ وري هر هڪ آپريشن ۾ ڪهڙا ڌاڪا آهن. اهي مشينون ريل گاڏيون ڊوڙائن تيون ۽ ”اندازو لڳائڻ تيون“ ته ڪڏهن گاڏيءَ کي ڍلو ڪرڻو آهي، بيهارڻو آهي، هلائڻو آهي ۽ تيز ڪرڻو آهي. اهي هوائي جهازن کي اڏائڻ تيون ۽ انهن کي صحيح طرفن تي وٺي وڃي گهريل جاين تي لاهين ٿيون. اهي هڪڙين ٻولين مان ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪن ٿيون، هزارين لفظن ۽ انهن جي معنيٰ ياد رکن ٿيون. اهي شطرنج جهڙي راند جون سوين چالون ياد رکن ٿيون ۽ وقت سر ڪيڏن ٿين. اهي ڪجهه منطقي مهمون به سر ڪن ٿيون ۽ اهڙيءَ طرح ٻيو گهڻو ڪجهه.

اهڙين ”ذهين مشينن“ کي ڏسي خيال پرست ۽ بورجزوا فلاسفرن وٺي گوڙ مچايو آهي ته اهي ”ذهين مشينون“ اڳتي هلي انسان ۽ دنيا تي حڪمراني ڪرڻ لڳنديون، تنهن ڪري هوان ”مسئلي“ کي موجوده دنيا جو ”پرندڙ مسئلو“ ڪري پيش ڪن ٿا. (پلاهنن وٽ قومي ۽ طبقاتي مسئلن جهڙيون ڳالهيون ته آهن..... مڙئي!..... هنها!)

ڇا اهو ممڪن آهي ته اهڙي مشين ٺاهجي جيڪا مڪمل طرح انساني دماغ

جو بدل هجي؟

هنن مشينن وسيلي ڪٿي ڪهڙا به ڪارناما ڪيا وڃن پر اهي بهرحال، ڪن آٽوميٽڪ (خودڪار) عملن تائين محدود آهن. سوچ کي ڪن آٽوميٽڪ عملن تائين گهٽائي محدود ڪري نه ٿو سگهجي. سوچ کي پنهنجو بڻ بنياد انساني سماج ۽ سماجي زندگيءَ ۾ آهي. سوچ هڪ سماجي پيداوار آهي، سماج ۾ انساني سرگرميءَ جي پيداوار آهي ۽ اهڙي باقائدي حياتيءَ ۾ پري سرگرمي اصولي طرح، بهرحال، مشين کي ميسر نه آهي. ”ذهين مشين“ ذاتوءَ جي پوشاڪ ۾ انساني خيال آهي.

”ذهين مشين“ جي ”ذهانت“ ۾ اڃا به ترقي ٿيندي ويندي ۽ اهو به ممڪن آهي ته اڳتي هلي اهي فلسفي جي ڪيترن ئي مسئلن کي بيان به ڪنديون. پر اهي پوءِ به رڳو ايترو ڪنديون جيترو سندن ”دماغ“ ۾ رکيو ويندو. اهي سماجي حالتن جي تبديلين سان پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪري نه ٿيون سگهن. اهي بهرحال، ذاتوءَ جي پوشاڪ ۾ انساني خيال ئي رهنديون. ماڻهوءَ کان سواءِ ڪابه مشين رڳو هڪ ”مثل ذاتو“ آهي.

انساني دماغ ڪنهن به مشين کان ڏاڍو مٿاهون ڇو آهي؟ انساني دماغ مشين کان مٿاهون ان ڪري آهي جو اهو سماجي عملن ۽ انساني سرگرميءَ جي پيداوار آهي. خيال به ساڳيءَ طرح سماجي سرگرميءَ جي پيداوار آهن. دماغ جو ڪم ايترو ئي ڳڻيل آهي جيترو سماجي رشتا، سماجي سرگرمي، سماجي عمل، سماجي لقاءَ، دنيا جا لقاءَ، ڪائنات جا لقاءَ وغيره. ڪوبه ”اليڪٽرانڪ (مشيني) دماغ“ ان لائق نه ٿي سگهندو جو هو ماڻهوءَ جي ذهني دنيا، ان جي تخليقي قوت، خيالن جي اڏام، هن جي خواب، فن جي ڳڻيل دنيا يا ماڻهوءَ جي پنهنجن جذبن کي عمل ۾ آڻڻ جي لياقت پيش ڪري سگهي. انساني دماغ هڪ زندهه هستيءَ جو دماغ آهي، جڏهن ته ”مشيني دماغ“ هڪ ڏاتو آهي.

”ذهين مشينون“ رڳو اهڙا انساني ڪم ڪري سگهن ٿيون جيڪي مشيني قسم جا، آٽوميٽڪ نموني جا هجن. ”ذهين مشينون“ آڻيندي ڪهڙا به ڪم ڪن، اهي ڪيترو به ماڻهوءَ جو بدل ثابت ٿين، پر اهي بهرحال، ماڻهوءَ جون غلام رهنديون. ماڻهوانهن کي پيداواري، تعليمي ۽ ٻين ڪيترن ئي مسئلن جي حل ڪرڻ ۽ سماج جي خدمت ڪرڻ لاءِ استعمال ڪندو رهندو.

مشين سوچڻ لائق نه آهي، اها سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ ۾ ماڻهوءَ جي مدد ڪري سگهي ٿي. ”ذهين مشينون“ ماڻهوءَ جو ذهني ڪم سولو ڪرڻ جي خدمت ڪن ٿيون.

ماديت ۽ ماڻهوءَ جي روحاني دولت:

ماديت جا مخالف چون ٿا ته جيئن ته ماديت پسندي روح جو انڪار ڪري ٿي، تنهن ڪري هوءَ انساني روحاني دنيا کان به انڪار ڪري ٿي. هو الزام ٿا هڻن ته ماديت ان ڪري روحاني ٺلهه کي تسليم نه ٿي ڪري جو اها رڳو ماديت ٺلهه تسليم ڪري ٿي. ڇا واقعي ايئن آهي؟ نه، اهو ماديت خلاف زبرو ڪوڙ آهي.

ماديت پراسرار لافاني، غير مادي "روح" جي وجود کان ته برابر انڪار ڪري ٿي، پر اها ڪڏهن به ماڻهوءَ جي اندرين روحاني، ذهني دنياوي وجود کان انڪار ڪونه ٿي ڪري. اچو ته ڏسون ته روحاني دنيا، روحاني دولت، روحاني خوشي آهي ڇا، اها ڇا جي ٺهيل آهي؟

جڏهن به ڪو ماڻهو انسان ذات کي خوش ڪرڻ جو ڪوبه ڪم سرانجام ڏئي ٿو تڏهن هو روحاني خوشي محسوس ڪري ٿو. جڏهن به ڪو ماڻهو ظالم ۽ جابر، ڊڪٽيٽرن آڏو سچ ڳالهائي ٿو تڏهن هو روحاني خوشي محسوس ڪري ٿو. جڏهن به ڪو خوشحالي آڻيندڙ شيءِ ايجاد ڪري ٿو تڏهن هو روحاني خوشي محسوس ڪري ٿو. انسان جا ڏاڍا اهم گڻ مثال طور اميدون، جذبا، ايمان، خوشيون، پيار ۽ محبت، عقيدت ۽ احترام، سک، سچائي ۽ خودداريءَ جهڙا انيڪ نازڪ نازڪ احساس ماڻهوءَ جي روحاني دنيا، روحاني دولت ۽ روحاني خوشي جوڙن ٿا.

هاڻي اچو ته ڏسون ته ماديت پسندن وٽ اها روحاني دنيا ڪيڏي نه وسيع، رچيل پڇيل ۽ اعليٰ پيماني تي موجود آهي. ڇا ڪو چئي سگهندو ته زار بادشاهن جي ظلم هيٺ هلندڙ روسي حڪومت سان ٽڪر کائيندڙ ان کي ڊاهي، ان جي جاءِ تي گهڻن انسانن جي پلائيءَ واري سماج جي اڏاوت ڪندڙ روسي قوم کي ظلم کان توبه ڪرائيندڙ ۽ مظلوم قومن کي مڪمل چوٽڪارو ڏياريندڙ مذهبي هڪ هتيءَ کي توڙي ان جي جاءِ تي سڀني کي پنهنجي پنهنجي عقيدتي اختيار ڪرڻ جي آزادي ڏياريندڙ ماديت پسند نه هئا؟ ڇا ڪو چئي سگهندو ته چين جي 60 ڪروڙ مصيبتن جي ماري، نشئي، بيمار ۽ جهالت جي ڌڻ ڀڻ ڀڙ ڀڙ انسانن کي ظالمن جي چنبي مان چڙائي آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ جي راهه تي وٺي هلندڙ ماديت پسند نه هئا؟ اهو ڪنهن جو جذبو هو جنهن فرانسيسي ۽ آمريڪي شيطان ذهن سامراجين، خونخوار وحشين سان 45 سال لاڳيتي جنگ ڪري ان جون خوني چيڙيون پيچي رکيون ۽ پنهنجي عوام کي منظم ۽ متحد ڪري چوٽڪارو ڏياريو؟ ڇا اهي سڀ ماديت پسند نه هئا؟ جيڪڏهن ڪو چوي ٿو اهي سڀ ماديت پسند نه هئا ته ان جهڙو ڪو ٻيو بيوقوف ٿي نه ٿو سگهي. هنن ماديت پسندن ڪنهن لاءِ ڪم ڪيو، ڪنهن کي آزادي ڏياري، ڪنهن جي خوشحاليءَ لاءِ قربانيون ڏنيون؟ سڀني انسانن جي لاءِ، سڄي عوام جي لاءِ. هنن جي روحاني دنيا، هنن جو پيار، هنن جو جذبو ڏاڍو وسيع، ڏاڍو ڪشادو، بي ڪنار هو.

اڄ اوهين ڪنهن جي به آڏو هوڃي منهن جو نالو ته ڪٿو. اهو نالو ڀڙڻ سان ئي اندر ۾ هڪ قسم جو پيار، پابو، سک ۽ عقيدت وڌيو وڃي. اوهين سوچيو ته سهي ته اهو پاڻ پيار جو مجسمو ڪيئن هوندو. هن جي روحاني اڏام جي دڙ کي به هي خيال پرست پڄي نه سگهندا. هي خيال پرست جيڪي روحاني غلاميءَ ۾ قاساڻن ٿا ڇاهن، اهي روحاني آزاديون ڏياريندڙن جي آڏو ڇا آهن!

اڄ اسين ڌرتيءَ تي موجود ٻن اربن کان وڌيڪ انسان ڳڻي سگهنداسون جيڪي اعليٰ روحاني دولت سان مالا مال آهن. رڳو سامراجي چنبي هيٺ گذاريندڙ پر ان جي خلاف وڙهندڙ هڪ انقلابي وٺو. هو جنهن پيار، محبت، جوش جذبي، بهادريءَ ۽ سورهياتيءَ، عقلمنديءَ ۽ ڏاهپ، سچائيءَ ۽ سک سان جيڪو پيار جو پورهيو ڪري

رهيا آهن. پنهنجي رت جو آخري ڦڙو به عوام جي آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ وهائي رهيا آهن. انهن جهڙي ڪا ٻي روحاني دولت ٿي سگهي ٿي؟ انهن آزاديءَ جي عاشقن کان پڇي ڏسو ته هُو جيلن، قيدين، عذابن، ڦٽڪن ۽ قاهين کي به قبول ڇو ٿا ڪن ۽ پنهنجن خيالن ۽ جدوجهدن تان هٿ ڇو نه ٿا کڻن؟ اهو سڀ ڪجهه ان ڪري جو هو پنهنجي مظلوم قوم ۽ عوام جي خوشيءَ ۽ چوٽڪاري لاءِ وڙهي رهيا آهن. خوشي اها آهي ته گهڻن کي خوشي ملي. هنن انقلابين جو اندر ڪيئي ڪدورت، بغض عداوت ۽ ساڙ کان پاڪ آهي. هنن جا اندر ڏاڍا وسيع ۽ ڏاڍا گهرا آهن. هڪ هڪ من گهايل آهي پر پوءِ به بيمار پابوهر ۽ پنهنجائپ جي جذبي سان تمنتار آهي. هي انقلابي زمين کان آسمان تائين طوفان ٿي اُٿن ٿا ۽ سماج جي ڪن ڦٽ، ظلم ۽ ڦڙت کي ڏکي وڃي پري ڦٽو ڪن ٿا. هنن جي روحاني خوشي ان ۾ آهي ته سڄي انسان ذات کي روحاني خوشي، روحاني آزادي، روحاني دولت، روحاني راحت ملي.

شعور جو مادي تي اثر:

بيشڪ دنيا، ڪائنات، مادي کي سوچ، ذهن پيدا نه ڪيو آهي پر شعور، ذهن، سوچ کي مادي پيدا ڪيو آهي، پر ڇا شعور جو مادي تي ڪو اثر پوي ٿو؟ هي جو سڄي ڌرتيءَ تي ترتيب ۽ رٿا سان باغ بستان وڇايا ويا آهن، ندين جا منهن جهلي بند ٻڌا ويا آهن ۽ واهن جا چار وڇايا ويا آهن، هي جو آرماڙ آسمان ڇهندڙ جايون ٺاهيون ويون آهن، هزارين عجب ۾ وجهندڙ ايجادون ڪيون ويون آهن، سالن جو گهڙين ۾ ڪم ڪندڙ بي انتها پيچيده ملون، ڪارخانا ۽ مشينون ٺاهيون ويون آهن، هي جو اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون، لئبرريون، ميوزم ۽ موسيقيون ٺاهيون ويون آهن، هي جو ظالم سماجن ۾ عملي سرگرميون ڪري، انهن کي ڏاهي، انهن جي جاءِ تي نئون شاندار سماج اڏيو ويو وڃي، اهي ڪارناما ڪنهن جا؟

اهي پورهيو جا ڪارناما آهن، انساني سماج ۾ انساني سرگرميءَ جا ڪارناما آهن، انسان جي ذهن جي تخليقي عمل جا ڪارناما آهن. انهن ڪارنامن ۾ سوچ جو به هڪڙو حصو آهي، پر رڳو ٺلهي سوچ ڪجهه به ڪري نه ٿي سگهي. لکين ماڻهو لک دفعا وينا سوچن ته هيئن ٿئي ۽ هونئن نه ٿئي ته اهڙي سوچ جو ڪوبه فائدو ڪونهي. جڏهن سوچ کي عمل سان ملائجي ٿو تڏهن ئي ڪو ڪارنامو ڪري سگهجي ٿو. هر ڪارنامي ۾ انسان جو بامقصد عمل ۽ انسان جي دماغ جو عمل (سوچ) شامل آهي. شعور ٻيو ڪجهه نه ٿو ڪري سگهي سواءِ ان جي ته مادي جي هڪ ننڍڙي حصي جي هڪ صورت کي تبديل ڪري ٻيءَ صورت ۾ آڻي، ۽ اهو به تڏهن ممڪن آهي جڏهن مادي تي مادي وسيلن سان عمل ڪري. مادو اول آهي ۽ شعور ثانوي.

اسان هن وقت تائين جدلي ماديت جي ڪجهه وڏن خيالن تي بحث ڪري آيا آهيون، پر انهن کي تفصيلي ۽ وڌيڪ گهري نموني سمجهڻ لاءِ اسان کي مارڪسي جدلي ماديت جي باري ۾ اڃا وڌيڪ ڄاڻڻو آهي، ان ڪري هاڻي جدليات جي قانونن ۽ درجن تي بحث ڪنداسون.

باب پنجون

جدليات جا بنيادي قانون ۽ درجا

قانون ڇا آهي؟

قانون شين يا لقائن جي وچ ۾ يقيني قسم جو ڳانڍاپو يا رشتو آهي. اهو سمجهڻ لاءِ ته هتي ڳانڍاپو ڪهڙي مفهوم ۾ استعمال ٿئي ٿو اچو ته هڪ مثال ونئون. جيڪڏهن ڪو ماڻهو هڪڙو پٽر اڇلائي ٿو ته اهو ڪيڏانهن ويندو؟ اڇلايل پٽر اڳي پوءِ وڃي زمين تي ڪرندو. اهو ئي ساڳيو عمل هوا ۾ اڇلايل تير يا ڪنهن به ٻي شيءِ سان ٿيندو. اهو سڀ ڪجهه ڪنهن مخصوص سبب ڪري ٿي پيو. اهو مخصوص سبب هتي ڌرتيءَ جي ڪشش واري قوت ۽ ڪنهن به هوا ۾ اڇلايل شيءِ جي وچ ۾ اهو اڻٽ ڳانڍاپو آهي جيڪو لاڳيتو عمل ۾ اچي رهيو آهي. هيءَ جيئن ته هوا ۾ اڇايل هر شيءِ سان ٿئي ٿو تنهن ڪري هيءَ ڳانڍاپو عارضي يا اتفاقي به ڪونهي، پر هر حالت ۾ ٿيڻو آهي. هڪ ٻيو مثال ونو: پاڻيءَ سان ڀريل ٽائو هيٺان باهه ٻاري وڃي ته ڇا ٿيندو؟ پاڻي نيٺ اُڀرڻ لڳندو. اها هڪ يقيني ڳالهه آهي، ان ۾ ڪوبه شڪ شهبو ڪونهي. هن عمل ۾ اها ڳالهه ڪانهي ته ٿئي اٿي نه، پر هتي اهڙن عملن جي ڳالهه ڪجي ٿي جيڪي يقيني ٿين، پڪئون پڪ ٿين، ڪنهن به حالت ۾ ضرور ٿين. اڇلايل پٽر جي سلسلي ۾ ڪوبه ايئن چئي نه سگهندو ته ڪرندو اٿي نه، يا پاڻيءَ جي سلسلي ۾ ته اُڀرندو اٿي نه. پٽر جو زمين تي ڪرڻ وارو عمل ۽ پاڻيءَ جي اُڀرڻ وارو عمل ايئن ته باقائدي ٿين ٿا جو هر هڪ اهو پڪو يقين رکي ٿو ته ايئن لازمي ٿيندو. اهي عمل شين جي وچ ۾ هڪ ضروري، بنيادي ۽ باقائدي ظاهر ٿيندڙ ڳانڍاپي کي ظاهر ڪن ٿا. ٻين لفظن ۾، **قانون پاڻ ۾ لاڳاپيل شين جي وچ ۾ اهو بنيادي رشتو آهي جيڪو اتفاقي، مڙئي رواجي نه آهي، پر اهو رشتو آهي جيڪو شين جي اندروني فطرت مان ٿئي نڪري ٿو جيڪو يقيني، باقائدي، بنيادي، لازمي ۽ ضروري آهي.** اڇلايل پٽر پري به وڃي سگهي ٿو ۽ ويجهو به ڪري سگهي ٿو، ٿئي به سگهي ٿو ۽ نٿو به ٿئي سگهي. قانون

اهڙين شين کي ظاهر نه ٿو ڪري، قانون لفظن جي وچ ۾ سمورن ڳانڍاپن کي ظاهر نه ٿو ڪري پر وڌيڪ بنيادي، لازمي ۽ ضروري ڳانڍاپن کي ظاهر ڪري ٿو.

پر هيءَ اڃا به قانون جي پوري، مڪمل تشريح ڪانهي. اوهان کي ان چوڻيءَ جي خبر هوندي ته ”قانون وٽ ڪابه ڇڏڻ پوت ڪانهي.“ - اهو آهي قانون لاءِ سڄو مڪمل نُڪتو. قانون ڪنيل شعبي جي ڪن ٿورڙن لفظن سان نه، پر ان شعبي جي سمورن لفظن سان لاڳو ٿئي ٿو. آرڪمڊيز جو قانون (1)، مثال طور، هر ان شيءِ سان لاڳو ٿئي ٿو جيڪا پاڻيائت ۾ وڌي وئي هجي. ٻين لفظن ۾، آرڪمڊيز جي قانون ۾ جيڪو ڳانڍاپو ظاهر ٿئي ٿو (يعني هڪ جسم جي والاريل جاءِ ۽ ان جي رڪاوٽ) اهو فطرت ۾ سڀ طرفو آهي، عالمگير آهي. ڪابه شيءِ هوا ۾ اُچلائي وڃي ته اها بهرحال، زمين تي ڪرندي. هن قانون ۾ به هڪ هم ڳيري آهي. اينجلس مشاهدو ڪيو ته ”قدرت ۾ سڀ طرفائي (هم ڳيري، عالمگيري) جو روپ قانون آهي.“ **هڪ قانون اسان کي ڄاڻ ڏئي ٿو ته ڇا وڌيڪ گهرو ۽ وڌيڪ عام آهي.**

جيئن ته شيون ۽ لفظءَ معروضي طور وجود رکڻ ٿا، تنهن ڪري انهن جي وچ ۾ ڳانڍاپا به معروضي طور وجود رکڻ ٿا، يعني، ڪنهن به **قانون جي وڌيڪ اهم خاصيت اها آهي ته اهو معروضي آهي.** نه رڳو قدرت جا قانون، پر سماج جا قانون به انساني شعور يا خواهش جا پابند ڪونه آهن. جهڙيءَ طرح مادي، قدرت انسان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ وجود پئي رکيو اهڙيءَ طرح قدرت جي قانونن به انسانن کان اڳ وجود پئي رکيو. ڌرتيءَ تي ساهوارن جي تاريخ جي حساب ڪتاب سان انساني هستي جڙڪ ڪالهه پيدا ٿي آهي. اسان جي ڌرتيءَ جو سج جي چوڌاري ۽ پنهنجي محور چوڌاري ڦرڻ وارا قانون به ايتري ئي عرصي کان وجود رکن ٿا جيتري عرصي کان اسان جو سيارو وجود ۾ آيو آهي. اهي قانون انساني شعور کان آزاد وجود رکن ٿا.

سماجي واڌاري جا قانون پڻ ڪردار ۾ معروضي آهن. ماڻهو نه ٿي نوان قانون ٺاهي سگهن ٿا، نه ٿي موجود قانونن کي ختم ڪري سگهن ٿا ۽ نه ٿي انهن کي پنهنجي ارادي سان بدلائي سگهن ٿا. اهي به مادي جيان هميشه کان رهندڙ ۽ هميشه رهندڙ آهن.

خيال پرست فلاسافر ٻئي قسم جا خيال رکن ٿا. اهي قانونن جي معروضي وجود کان انڪار ڪن ٿا. جرمن فلاسافر ڪانت دعويٰ ڪئي ته قدرت جا ڪي به قانون ڪونه آهن. هنن ان ڳالهه تي زور پئي ڏنو ته هر شيءِ گڙبڙ جي حالت ۾ آهي ۽ اهورڳو انساني ذهن ٿي آهي جيڪو قدرت ۾ باقائدي ۽ ترتيب مهيا ڪري ٿو. پر خود ماڻهوءَ لاءِ ڪي به قانون ڪونه آهن. جديد بورزواڻي انهن خيالن کي سوين مختلف نمونن ۾ ورهائڻ ٿا، پر ڇا اهي خيال صحيح آهن؟

پراڻن سماجن وٽ اهو خيال ٿي ڪونه هو ته ڪو قدرت جي قانونن باقائدي وجود پئي رکيو ۽ نه ٿي وري هنن ڪڏهن انهن قانونن جي جاچ ڪئي. سماجي ارتقا دوران جڏهن ماڻهو پنهنجي عملي سرگرم زندگيءَ ڪري شين جي وچ ۾ باقائدي ڳانڍاپي جي وجود جي باري ۾ سکيو تڏهن ئي هن انهن ڳانڍاپن کي جاچڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ انهن کي حقيقتن ۾ ڳولڻ شروع ڪيو. ان ڪري ئي اهو نتيجو ڪڍڻ ٿا ته قانونن جي موضوعي هجڻ جو خيال، هڪ غير سائنسي خيال

آهي، جيڪو عمل جي تجربتي سان تڪر ڪاٽي ٿو. اسان جو روزانو عمل قدرت ۽ سماج جي قانونن جي معروضي ڪردار جي تصديق ڪري ٿو.

قانون، حقيقي دنيا جي شين ۽ لقائن جي وچ ۾، وڌيڪ عام لازمي، معروضي ۽ نسبتاً دائمي پر هر حالت ۾ ظاهر ٿيندڙ ڳانڍاپن کي ظاهر ڪن ٿا.

خيال پرست قانون جي وجود کان انڪار چوڻا ڪن؟ ان ڪري جو قانونن کي مڃڻ ڪري سندن مفادن کي ڌڪ لڳي ٿو. سندن آقائن، استحصالِي طبقن کي ڌڪ لڳي ٿو، ڇو ته کين سڄي بگاڙڻ سان دلچسپي آهي، ڇو ته قانون سامراج جي مفادن ۾ ڪونهن، ڇو ته قانون جاگيرداري، سرماڻيداري سماج جي تباهه ٿيڻ جي نشاندهي ڪن ٿا، اهوئي سبب آهي جو هو مجموعي طرح سائنس کان ڊجن ٿا. سماجي قانون اسان کي ٻڌائڻ ٿا ته ڦرلٽ ۽ ظلم، جاگيرداري ۽ سرماڻيداريءَ کي اوس ختم ٿيڻو آهي، پورهيت طبقي ۽ مظلوم قومن جي سوڀ يقيني ٿيڻي آهي، انسان ذات کي آزاد ٿيڻو آهي، سڄي نيٺ سوڀارو ٿيندو.

ماڻهو قانون پٽاندو ڪم ڪن ٿا:

ڪڏهن ڪڏهن اهڙو اعتراض به ٻڌڻ ۾ ايندو آهي ته جيئن ته قدرت ۽ سماج جا قانون معروضي آهن، اهي سوچ کان آزاد آهن ۽ انهن کي تبديل ڪري نه ٿو سگهجي، ان ڪري اهو نتيجو نڪري ٿو ته ماڻهو انهن جي آڏو بيوس آهن. اهو به هڪ غير سائنسي خيال آهي ۽ ماڻهن کي نقصان ڏئي ٿو، ڇو ته ”نظريو“ حقيقت ۾ بي عمل ٿيڻ ۽ ويهي رهڻ جي پرچار ڪري ٿو ۽ انقلابي جدوجهد جي ڪارائتي هجڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ اهڙيءَ طرح استحصالِي طبقن جي زبردست حمايت ڪري ٿو. اهو پورهيت ماڻهن جي پنهنجي قوت ۽ سوڀ ۾ يقين کي لوڏڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، مظلوم قومن ۽ پورهيت آزادي ماڻڻ ۾ ”بيوس“ آهن، واري خيال کي تڪ ڏئي ٿو، ڦورو طبقا ۽ انهن جا دلال هن خيال جي پروڀيگندا ڪن ٿا. پاڻي ڦوڪڻ ڏيڻ ۽ خواهش رکڻ ڪري گرم ڪونه ٿيندو، انقلاب ڳالهين ڪرڻ ۽ نعرن وسيلي ڪونه ايندو، جيڪڏهن ڪو پاڻي گرم ڪرڻ چاهي ٿو ته اول پاڻيءَ کي ڪنهن تانوَ ۾ ڪٽڻو پوندو، ڪانيون گڏ ڪرڻيون پونديون، باهه ٻارڻي پوندي ۽ اها باهه به پاڻيءَ جي تانوَ هيٺان ٻارڻي پوندي، ڪجهه وقت لڳندو ۽ ان کانپوءِ ئي پاڻي گرم ٿيندو، جيڪڏهن ڪو انقلاب آڻڻ چاهي ٿو ته کيس انقلابي نظريو اختيار ڪرڻو پوندو، ٻڌي ۽ تنظيم ڪري هڪ جهنڊي هيٺ گڏ ٿيڻو پوندو، لاهه ڇاڙها ڪرڻا پوندا، صحيح جاءِ تي ڌڪ هڻڻو پوندو، ڪجهه عرصو لاڳيتي جدوجهد ۽ ويڙهه ڪرڻي پوندي ۽ ان کانپوءِ ئي سوڀ ماڻبي.

ڪيترين صدين جو تجربو سيڪاري ٿو ته ماڻهو قدرت جي قوتن آڏو بيوس

ڪونهي. ماڻهن قدرت خلاف لڙاين ۾ لاڳيتو ويڙهه ڪري، سوڀ حاصل ڪئي آهي. گهڻو عرصو اڳ ماڻهن پاڻيءَ جي قوت کي پنهنجي قبضي ۾ آندو ۽ اڄ سوڌو ان کي پنهنجي فائدي ۾ ڪتب آڻي رهيا آهن. هوا جي قوت کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي ان کي هوا جي زور تي هلندڙ ملن هلائڻ ۽ ٻيڙين تارڻ لاءِ ڪتب آندو آهي. ٻاڦ، گرمي، بجلي ۽ نيوکلائي شڪتيءَ کي نه رڳو تسخير ڪيو آهي پر انهيءَ کي پنهنجي فائدي لاءِ ڪتب پڻ آڻي رهيا آهن. انهيءَ مان ثابت ٿو ٿئي ته ماڻهو

بيوس نه آهي، ماڻهو قدرتي قانونن جو "رانديڪو" نه آهي، هو قدرتي قانونن تي سوچ ماڻي، انهن کي پنهنجن مفادن ۾ استعمال ڪري سگهي ٿو. ماڻهو پاڻ ڪنهن حد تائين قدرت تي حڪمراني ڪري ٿو پر ڇا اهو سڀ ڪجهه ماڻهوءَ رڳو پنهنجي ارادي، پنهنجي سوچ وسيلي ڪيو آهي؟ نه، ماڻهوءَ اهو سڀ ڪجهه رڳو پنهنجيءَ سوچ وسيلي نه ڪيو آهي، پر قدرتي قانونن جو هنر ڀريو استعمال ڪندي، پنهنجي سرگرميءَ وسيلي اهو سڀ ڪجهه حاصل ڪيو آهي.

ماڻهوءَ جي مقصد پري سرگرميءَ قدرت ۽ سندس پنهنجي سماج کي تبديل ڪري ٿي، پر خواهش ڪيل ماڳ تائين پهچڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته معروضي قانون پٽاندر عمل ڪيو وڃي. جيڪو قانونن جي اُبتڙ ۽ مخالفت ۾ وڃڻ جي ڪوشش ڪري ٿو اهو نيٺ ناڪاميءَ جو منهن ڏسي ٿو.

سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي سڄي تاريخ ان واٽ جي لڪيل تصديق آهي ته ماڻهن پنهنجي عملي ڪم دوران ڳوليل قانونن جو استعمال ڪيئن ڪيو آهي. اڄ ڪلهه مارڪسي-لينني واٽ جو سائنسي نظريو هڪ سگهاري قوت بڻجي ويو آهي، جيڪو ڌرتيءَ جي گولي تي هزارين لک ماڻهن جي مدد ڪري رهيو آهي ته پراڻي دنيا کي ڪيئن نئين واٽن موجب شاندار بنايو وڃي.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو معروضي قانونن ۽ سماجي واڌاري ۾ معروضي اقتصادي حالتن جي فيصلي گڻ ڪردار کيڏڻ کان ناڪار ڪري، اڪيون پوري، ڌڪي بازيءَ ۾ پنهنجي غير حقيقي عقيدتي موجب انساني سماج جي ڪنهن به لقاءَ کي پهچڻ يا حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو يا ڪنهن ماڻهوءَ جي خواهشن تي بنياد رکي سماجي حالتن کي بدلائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته اهڙيءَ قورم کي خواهش بازي (والنٽزم) چئجي ٿو ۽ اهڙن ماڻهن کي خواهش باز چئجي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ڪي پاڻ کي انقلابي سڏائيندڙ ماڻهو يا ٽولا باقائدي قانونن، سببن ۽ اقتصادي سياسي حالتن جو صحيح تجزيو نه ڪري سگهندا آهن ۽ پوءِ هو پنهنجي انقلابي مشنريءَ کي پنهنجي ٺلهي خواهش پٽاندر ويڙهائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. خواهش بازن جون اهڙيون حرڪتون ڪيئن مهمم بازي (ايڊونچرزم) طرف ڌڪي وينديون آهن ۽ هو نيٺ وڃي سرمايتدار جاگيردارن جي جهوليءَ ۾ ڪرندا آهن.

اهي قانون جيڪي شعور سميت قدرت ۽ سماج جي شين ۽ لغاتن جي وچ ۾ وڌيڪ بنيادي لاڳاپن جي مقرر ڪندڙ قانون آهن، اهي خاص اهميت جا مالڪ آهن. انهن قانونن کي وڌيڪ عام قانون سڏيو وڃي ٿو ۽ مارڪسي جدليات اهڙن ئي قانونن جو اڀياس ڪري ٿي. اهي قانون آهن: مقدار جو خاصيت ۾ بدلجڻ جو قانون، ٻن مخالف پاسن جي پاڻ ۾ هيڪڙائي ۽ ٽڪر جو قانون- ۽ نفي جي نفيءَ جو قانون.

مقداري تبديلين جو خاصيتي تبديلين ۾ بدلجڻ جو قانون:

خاصيت، مقدار ۽ ماپ:

اچو ته پنهنجي دنيا تي هڪ نظر وجهون. اسان کي ڪيتريون ئي شيون نظر اچن ٿيون: پٿر، وڻ، گهر، ماڻهو پاڻي، چنڊ، سج وغيره. هر هڪ شيءِ کي ڪونه

ڪو مهانڊو ڪوڏيڪ آهي، ڪي بيان ڪرڻ جهڙا نشان آهن، جنهن ڪري اسين ڪنهن به شيءِ جي سڃاڻپ ڪري سگهون ٿا.

جيڪڏهن مڪمل طرح هڪ جهڙا، منهن مهانڊي ۾، ڏيڪ ويڪ ۾، لٽي ڪپڙي ۾، قدبت ۾، ڳالهائڻ ٻولائڻ ۾، عادتن ۾ ۽ سمجهه ۾، مڪمل طرح هڪ جهڙا به ماڻهوي يا به گل اسان آڏو آندا وڃن، ته انهن کي ڪيئن سڃاڻي سگهنداسون. هر هڪ شيءِ کي پنهنجو جوهر آهي، ان جا ڪي خاص گڻ آهن، جنهن وسيلي ان کي سڃاڻون ٿا. آخر ائين چوڻو ڇو انهن تي هيءَ پينسل آهي، هي وڻ آهي، هي گل آهي وغيره. پينسل ان ڪري چوان ٿو جو منهنجي هٿ ۾ هڪ سنهي، گول، اڌ فوت ڪن ڪائي آهي، جنهن جي وچ ۾ گورو پيل آهي ۽ اها پني تي لکي سگهي ٿي. آئون چوان ٿو ته هي وڻ آهي، اهو وڻ ان ڪري آهي جو هوزمين ۾ ڪٺل آهي، ٿڌو ڌار ۽ تاريون اٿس ۽ ساوا ساوا پن اٿس. گل ان ڪري آهي جو جيڪي مهانڊا گل جا آهن اهي اسان کي گل ۾ ئي نظر اچن ٿا. ساڳيءَ طرح هيءَ سنڌي قوم آهي ۽ هوءَ پنجابي قوم آهي، هيءَ پناڻ آهي ۽ هوءَ بلوچ، هيءَ هينڊون طبقو آهي ۽ هو مٿيون طبقو، مظلوم آهي ۽ ظالم آهي وغيره. اهي وڏا گڻ، مهانڊا، نشانيون، ڏيڪ جن وسيلي ڪنهن شيءِ کي ٻيءَ شيءِ جي پيٽ/مقابلي ۾ سڃاڻي سگهون، ان کي خاصيت چئجي ٿو. **اهي ضروري بنيادي مهانڊا جن وسيلي ڪنهن شيءِ جي بنيادي طرت کي سڃاڻي سگهجي، ان کي خاصيت چئجي ٿو.**

پر شيون ۽ لڦاءُ نه رڳو پنهنجن خاصيتي گڻن وسيلي سڃاتا وڃن ٿا، پر پنهنجي مقداري مهانڊن ڪري پڻ سڃاتا وڃن ٿا. اسين نه رڳو شين جي خاصيتن بابت ڄاڻڻ جي خواهش رکون ٿا (ته اهي ڪيئن آهن) پر اها خواهش پڻ رکون ٿا ته اهي ڪيتريون آهن، ڪيڏيون آهن وغيره. هر هڪ شيءِ کي نه رڳو مقرر خاصيت آهي پر ان کي مقرر ڳڻپ پڻ آهي. مثال طور، هر هڪ پنيءَ کي پنهنجي مقرر پڪيٽ آهي، جنهن کي هٿن، فوتن، والن، ميٽرن، ويسن، جريبن ۽ ايڪٽرن جي حساب سان ڪچي سگهجي ٿو. هر هڪ ايتم کي پنهنجو مخصوص ايتمي وزن آهي ۽ ان کي پنهنجن اليڪٽرانن، پروٽانن وغيره جو مقرر تعداد آهي.

مقداري گڻ ڪيترائي آهن ۽ انهن کي ڪيترن ئي نمونن سان ظاهر ڪري سگهجي ٿو. مثال طور، جيڪڏهن ڪو پچي ته باغ ۾ ڪيترن قسمن جا گل آهن يا ڪيترا گل آهن، يا سنڌو نديءَ تي بند ٻڌڻ مهل ڪيترين مشينن ڪم ڪيو، تڏهن جواب کي ڳڻپ ۾ ٻڌائي سگهجي ٿو. مثال طور 5، 10، 50، 100 وغيره. يا وري مثال طور پچيو وڃي ته هن سال ڪٿڪ ڪيتري لٽي؟ تڏهن چيو ويندو ته ويهه گاڏيون يا هزار تن يا ڪل فصل جو ويهه سيڪڙو وغيره. مطلب ته انگ، ماپا ۽ ماپا مقدار کي ظاهر ڪن ٿا.

مقدار شين ۽ لقائن کي انهن جي ڳڻپ، قدبت، پڪيٽ ۽ شين جي والاريل جاءِ

وغيره وسيلي ظاهر ڪري ٿو.

اسين اهو ڄاڻون ٿا ته جڏهن ڪنهن به شيءِ جون خاصيتون تبديل ٿين ٿيون ته اها شيءِ به تبديل ٿي وڃي ٿي. مثال طور، ٻار جون ٻارڙي خاصيتون بدلجن ٿيون ته ان کي جوان چئون ٿا ۽ جڏهن جوانيءَ جون خاصيتون بدلجن ٿيون

ته ان کي ٻيو چئون ٿا. ساڳيءَ طرح جڏهن حياتيءَ جون خاصيتون بدلجن ٿيون تڏهن مُردو چئون ٿا، پر هاڻي اچو ته اهو ڏسون ته مقدار ۾ تبديلي آڻڻ ڪري شيءِ ۾ به ڪا تبديلي اچي ٿي ڇا؟

جن ماڻهن سنڌو نديءَ تي بند ٺهڻ جو نظارو ڏٺو هوندو اهي اسان کي پڪ سان ٻڌائي سگهن ٿا ته جڏهن پهريائين پٿرن ۽ ڇين جا ڍير آڻي نديءَ جي پيٽ ۾ اڇلايا ويا، تڏهن ڪو بند ٺهي ڪونه پيو، پر انهن جو ته نالو نشان به ظاهر ڪونه هو. پاڻي وهندو رهيو. اهڙيءَ طرح ڇين جي ٻئي ڍير ۽ ٽئين ڍير وغيره وجهڻ کانپوءِ به بند نه ٺهيو. جڏهن پٿرن ۽ ڇين جا ڪيترائي ڍير ڪنهن مخصوص ترتيب سان اڇلايا ويا تنهن کانپوءِ نيٺ اها گهڙي به آڻي جڏهن هوري هوري پاڻيءَ جي وهڪ تي بنيادي اثر پوڻ شروع ٿيو ۽ پوءِ بهرحال، بند جڙي راس ٿيو. بند ڌار ڌار ڇين ۽ پٿرن جي ڍير مان ٺهيو. ڌار ڌار ڇين جي خاصيت ۽ بند جي خاصيت ۾ وڏو فرق آهي.

اچو ته اهو ڏسون ته هتي ڇا ٿيو. جڏهن اڃا مقداري تبديليون ٿي رهيون هيون تڏهن ڪنهن حد تائين (مٿين مثال ۾ بند جي ظاهر ٿيڻ واري حد تائين) ڪا به نئين خاصيت واري شيءِ ڪانه ٺهي هئي، پر جيئن ئي اهي مقداري شيون ڪنهن مقرر مقداري حد تائين پهتيون تڏهن مقداري تبديلين ظاهر ظهور خاصيتي اثر ڏيکارڻ شروع ڪيا. اهو ڏاڪو يا حد جنهن تي مقداري تبديلين ڪري خاصيتي تبديليون ظاهر ٿيڻ لڳن انهن کي ماپ چئجي ٿو.

فلسفي جي هڪ درجي جي حيثيت ۾ ماپ ڇا آهي؟ سمورين شين ۽ لقائن کي ڪي نه ڪي خاص خاصيتون آهن ۽ انهيءَ سان گڏ ڪونه ڪو مقدار به آهي. هر هڪ قدم جي ايٽمن کي اليڪٽرانن، پروٽانن وغيره جو مقرر نمبر آهي، جنهن ڪري ان ايٽم جون مخصوص خاصيتون ٺهن ٿيون. هٽڊروجن جي ايٽم وٽ اليڪٽران آهي، نائٽروجن ۾ ست، آڪسيجن ۾ اٺ ۽ يورينيم جي ايٽم ۾ بيانوي اليڪٽران آهن. اها ئي انهن عنصرن جي مخصوص خاصيتن جي حد آهي، ماپ آهي. جيڪڏهن ڪنهن ايٽم ۾ اليڪٽرانن ۽ پروٽانن وغيره جو گهڻو واڌو ٿي پئي ته ايٽم جون خاصيتون بدلجي وينديون. مثال طور آڪسيجن جي ايٽم ۾ رڳو هڪ اليڪٽران جي واڌاري ٿيڻ ڪري اوزون ٺهي پوندي ۽ اوزون ۽ آڪسيجن جي خاصيتن ۾ وڏو فرق آهي. ساڳيءَ طرح هٽڊروجن گئس جا ٻه ايٽم ۽ آڪسيجن گئس جو هڪ ايٽم پاڻ ۾ ملي پاڻيءَ جو ذرو ٺاهن ٿا ۽ هڪ نئين ٺهيل شيءِ جون خاصيتون اڳوڻين شين کان نرالي قسم جون آهن. اها جهت، اها گهڙي جنهن ۾ پراڻيون خاصيتون بدلجڻ لڳن ۽ نيون خاصيتون نروار ٿيڻ لڳن، ان کي ماپ چئجي ٿو. هر هڪ شيءِ کي پنهنجي هڪ مخصوص ماپ آهي.

ماپ اهو ڏاڪو آهي جتي شين ۽ لقائن جا خاصيتي ۽ مقداري پاسا ملي

هيڪڙائي ٺاهن ٿا. هر هڪ شيءِ کي ماپ آهي. ڪا به شيءِ تيستائين بدلجي نه ٿي سگهي جيستائين ان جي ماپ کي تبديل نه ڪيو وڃي. ايئن ئي نه ٿو سگهي ته مقدار ۾ لاڳيتيون تبديليون ڪيون وڃن پر ان شيءِ يا لقاءَ جون

خاصيتون ساڳيون ئي رهن ۽ ساڳيءَ طرح اهو به ممڪن ڪونهي ته جيڪڏهن ڪنهن شيءِ يا لقاءَ جي خاصيتن ۾ ته تبديلي اچي پر ان جو مقدار ساڳيو رهي. هر هڪ شيءِ کي ماپ انهيءَ ڪري آهي جو ان جون مخصوص خاصيتون ڪنهن حد تائين ٿين ٿيون. خاصيت ۽ مقدار هڪ ٻئي جي تصديق ڪن ٿا، ڇو ته اهي ماپ جي حدن اندر آهن.

هن بحث مان نتيجو نڪري ٿو ته **جڏهن شين ۾ ڪي به مقداري تبديليون اچن ٿيون تڏهن اهي ڪجهه وقت لاءِ ڪنهن حد تائين، ماپ جي حد تائين پنهنجون خاصيتون تبديلي نه ٿيون ڪن.** انهن حدن اندر شيءِ جون خاصيتون ساڳيون ئي رهن ٿيون، انهن تي ڪوبه اثر ڪونه ٿو پوي، پر جيئن ئي اها حد پهچي ٿي جڏهن ان شيءِ جي ماپ کي ڏوڏيو وڃي، تڏهن مقداري تبديليون شيءِ جي خاصيتي حالت ۾ مڙي، ڦري وڃن ٿيون، ان حد کان پوءِ مقدار خاصيت ۾ بدلجي وڃي ٿو.

مقدار جو خاصيت ۾ بدلجڻ:

بند ٻڌجڻ جي مٿين مثال مان هڪ ڳالهه چٽيءَ طرح واضح ٿي آئي آهي ته مقداري تبديليون هوري هوري، غير محسوس انداز ۾ پر باقائدي گڏ ٿينديون پيون وڃن ۽ شروع ۾ اهي شيءِ يا لقاءَ جي خاصيت ۾ ڪابه تبديلي ڪونه ٿيون آهن، پر هوري هوري نيٺ اهو ڏاڪو اچي ٿو جڏهن مقداري تبديليون رڇي راس ٿين ٿيون تڏهن شيءِ يا لقاءَ جي خاصيت ۾ ڦيرو آڻي ٿيون ڇڏن.

اچو ته هڪ ٻيو مثال وٺون: پاڻيءَ ۾ پيريل هڪ ڪتلي باهه تي رکي آهي ۽ ان کي اُڀرڻو آهي. پاڻيءَ کي باهه تي رکڻ سان ئي پاڻي اُڀرڻ شروع نه ڪندو پر پهريائين اهو ٿورو ڪوسو ٿيندو. هوري هوري ان جي ڪوساڻ وڌندي ويندي، پاڻي گرم ٿيندو ويندو. گرميءَ جو درجو 50، 60، 70، 80 درجا سينٽي گريڊ ٿي ويو پر پاڻي اڃا پاڻي ئي رهيو. پاڻيءَ جي پاڻيءَ واري خاصيتن ۾ ڪابه تبديلي اڃا نه آئي آهي، جيتوڻيڪ گرميءَ جو مقدار وڃون پيا وڌائيندا. اهو وسارڻ نه گهرجي ته اهڙي وقت پاڻيءَ ۾ ڪي ٿورڙا فرق آيا آهن، ڦوٽا نهن پيا، ڌارون هيٺ مٿي ڦرن پيون، پر پاڻي بنيادي طرح اڃا به پاڻي آهي. اهڙيءَ طرح گرميءَ جو درجو وڃي 99 درجي تي پهچندو پر اڃا به پاڻيءَ جون خاصيتون تبديل نه ٿيون آهن. هاڻي اسان کي هڪ درجو گرمي اڃا به وڌائڻي آهي ۽ ان کان پوءِ ڏسنداسون ته نه رڳو پاڻيءَ اُڀرڻ شروع ڪيو آهي پر باق ۾ به تبديل ٿيندو پيو وڃي. ان حد تي پهچي پاڻيءَ جون خاصيتون پاڻيءَ جي حيثيت ۾ ختم ٿي، ڦري، تبديل ٿي نئين شڪل ۽ نين خاصيتن، باق جي خاصيتن ۾ تبديل ٿي ويون. جڏهن اسان پاڻيءَ جي ماپ کي ڏوڏيو تڏهن اهو باق ۾ بدلجي ويو.

مقداري تبديلين ڪري خاصيتن ۾ تبديلي ٿيڻ واري قانون جو نت، ست، جوهر ڇا آهي؟ هن قانون جو جوهر ان حقيقت ۾ لڪل آهي ته **مقداري تبديليون هوري هوري، ڳجهي نموني، غير محسوس طريقي سان گڏ ٿيندي، باقائدي هڪ اهڙيءَ منزل ڏانهن پيون وڌن جتي شيءِ جي پراڻين خاصيتن ۾ بنيادي تبديلي اچي**

ويجي ٿي، جڏهن پرايون خاصيتون تبديل ٿي وڃن ٿيون ۽ نيون خاصيتون ظاهر ٿين ٿيون

پراهي تبديليون خاصيتي تبديلين ۾ ڪيئن ٿيون بدلجن؟ اچو ته هڪ ڀيرو وري پاڻي گرم ٿيڻ وارو عمل ياد ڪريون. جڏهن ڪنهن مهل، ڪنهن گهڙيءَ اوچتو پاڻي ٻاڦ ۾ بدلجي ويو، يا وري مثال طور، بچ ڪجهه عرصو زمين ۾ ننڍا کڙو رهي ٿو ۽ پوءِ هو وڃي ان حد کي پهچي ٿو جڏهن بچ جو پيٽ ڦاٽي پوي ٿو ۽ سلو نڪري اچي ٿو يا، قومي ۽ طبقاتي آزاديءَ لاءِ هوري هوري پورهيت ماڻهو پنهنجي سمجهه وڌائي، هڪ جهنڊي هيٺان گڏ ٿي، ٻڌي ڪري، لاڳيتي ڊگهي جدوجهد هلائي، نيٺ وڃي اهو زورائتو ڌڪ هڻن ٿا جنهن جي ڪري سامراجي ۽ سرماڻيدار - جاگيردار نظام پنهنجي ڦورو رياست سميت ڊهي اچي پٽ تي ڏيري ٿين ٿا ۽ پورهيت عوام نئون، نرالو ۽ سدريل نظام جوڙن ٿا، جيڪو ترقيءَ جو غير سرماڻيدارڪو رستو وٺي وڃي سوشلزم ۾ داخل ٿئي ٿو، جيڪو اڳتي هلي ڪميونزم ۾ بدلجي ويندو.

اها گهڙي جڏهن پاڻي ٻاڦ ۾ تبديل ٿئي ٿو، جڏهن بچ جو پيٽ ڦاٽي سلو نڪري اچي ٿو، جڏهن ڦورو نظام تباھ برباد ٿئي ٿو ۽ نئون سماج اُسري ٿو، جڏهن هڪ خاصيت ٻيءَ خاصيت ۾ بدلجي ٿي، ان گهڙيءَ کي چئجي ٿو چال.

قدرت يا سماج ۾ جڏهن به هڪ خاصيت مان ٻي خاصيت ڦٽي نڪري ٿي تڏهن اها چال کائي ظاهر ٿئي ٿي. چال ئي نئين خاصيت جو نياپو آهي. جانورن جي دنيا ۽ وڻن جي دنيا جي سڄي ارتقا، جانورن جو هڪ جنس مان ٻيءَ جنس ۾ تبديل ٿيڻ به چالن وسيلي ئي ٿيو آهي. اهڙيون تبديليون يا چال سماج ۾ پڻ آيا آهن. شروعاتي رعيتي راڄ مان غلاميءَ جو سماج، غلاميءَ مان جاگيرداري سماج، جاگيرداريءَ مان سرماڻيداري سماج به ايئن چالن وسيلي ظاهر ٿيا آهن ۽ اڄ جو ڌرتيءَ تي ڪيتريون ئي عوام دوست ۽ محب وطن رياستون نڪري نروار ٿيون آهن ته اهي به سرماڻيداريءَ ۽ جاگيرداري - سرماڻيداري - سامراجي سماج مان چال کائي ظاهر ٿيون آهن.

اچو ته ڏسون ته ويٽنام ۾ ڇا ٿيو. ويٽنامين هڪ جاگيرداري - سرماڻيداري سماج ۾ گذاريو پئي ۽ انهن تي فرانسين، پوءِ جپانين ۽ ان کانپوءِ آمريڪين پنهنجو غلام بڻائيندڙ سامراجي نظام مڙهي کين جاگيرداري - سرماڻيداري - سامراجي چڪيءَ ۾ پيهڻ شروع ڪري ڏنو. هن قومي ۽ طبقاتي ظلم خلاف ويٽنامين قومي ۽ طبقاتي جدوجهد شروع ڪري ڏني. هنن جو نظريو ويٽنامي پورهيتن سميت سڄي ڌرتيءَ جي پورهيتن جو نظريو هو. هنن هڪ پارٽيءَ جي رهنمائيءَ ۾ ڪيتريون ئي تنظيمون قائم ڪيون ۽ انهن جو نه رڳو ملڪي عوامي پر سڄيءَ ڌرتيءَ جي حق پرست عوام سان اتحاد قائم ڪيو. عوام جي تنظيمي، سياسي ۽ انقلابي شعور کي ساندهه وڌايو. 45 سال لاڳيتي، پريڇ ۽ ڊگهي جنگ ڪري، نيٺ هڻي وڃي هنڌ ڪيو. سامراجين ۽ ڦورن جي سماج کي تڙي ڪڍيو. انهن جي ڦورو رياست کي ڊاهي پورهيتن جي نئين پورهيت رياست قائم ڪئي، ملڪ ملائي متحد ڪيو ۽ ويٽنامي عوام ترقيءَ جي راهن تي تيزيءَ سان وڌڻ لڳو.

ويتنام ۾ ڇا ٿيو؟ جاگيرداري۔ سرماڻيداري۔ سامراجي جي خاصيتن يعني انهن جي پيداوار جي طريقي، انهن پاران غلامي وڌائڻ جي طريقي ۽ انهن جي مڙهيل ڦورو نظام هيٺان باهه ٻاري وئي، جدوجهد هلائي وئي، پاڻي گرم ٿيندو ويو، انقلابي جدوجهد تيز ٿيندي وئي تان جو نيٺ اهو ڏاڪو اها گهڙي اچي پهتي جڏهن ڦورو نظام ۾ هڪ چال آيو ۽ پوءِ جيڪو نئون سماج ظاهر ٿيو ان جون خاصيتون به نيون هيون، يعني پيداوار جو سائنسي طريقو عوام جو آزاد ۽ سڌريل شعور، ڦرلٽ ۽ ظلم کان آزاد انسان، اڳتي وڌي ترقي ڪرڻ جو ارادو وغيره.

جڏهن به هڪ خاصيت کان پوءِ نئين خاصيت ظاهر ٿئي ٿي، اها چال کان پوءِ ئي اچي ٿي. ڪنهن به شيءِ جي حد، ماپ کي ڏوڏڻ معنيٰ چال شروع ڪرڻ، نيون خاصيتون ڦٽڻ.

واڌاري جون ٻه صورتون:

مٿين مثالن مان اهو چئو ٿي آيو آهي ته قدرت يا سماج ۾ جيڪا به شيءِ هڪڙين خاصيتن مان ٻيون خاصيتون حاصل ڪري ٿي اها ٻن دورن مان گذري ٿي. پهريون ڏاڪو يا دور نسبتاً ڊگهو ورن وڪڙن ۽ لاهن چاڙهن وارو، ڏکيو ۽ آهستي آهستي عمل ۾ ايندڙ آهي ۽ ٻيو ڏاڪو يا دور نسبتاً تڪڙ ۾ ٿي وڃي ٿو. پاڻي گرم ته هوري هوري ٿيو پر باق ۾ تبديل ٿيڻ وارو عمل هڪدم نسبتاً تڪڙ ۾ ٿيو. هوري هوري، غير محسوس طريقي سان ٿيندڙ مقداري تبديليون هميشه پراڻين خاصيتن ۽ ماپ جي دائري اندر ٿين ٿيون، ان ڪري ان کي ارتقائي ڏاڪو يا دور چئون ٿا. ارتقا، سنئين سڌي، سادي نموني، هوري هوري پر باقائدي لاڳيتو ٿيندڙ واڌارو آهي، جنهن ۾ ڪي به چال ڪونه آهن، جنهن ۾ ڪي به نيون خاصيتون ظاهر ڪونه ٿيون ٿين.

واڌاري جو اهو ڏاڪو جنهن ۾ باقائدي چال اچي ٿو، مثال طور، جنهن ۾ جاگيرداري۔ سرماڻيداري۔ سامراجي نظام جا سماجي رشتا، ”ترقيءَ“ جا پراڻا سائنسي ۽ ٽيڪنيڪي ترقيءَ جا نوان رستا تباهه ٿين ٿا ۽ نوان، سڌريل سماجي رشتا، سائنسي ۽ ٽيڪنيڪي ترقيءَ جا نوان رستا ظاهر ٿين ٿا، جنهن ۾ پراڻي جي بنيادي تباهي ٿئي ٿي ۽ نئون نظام ظاهر ٿئي ٿو، ان دور کي انقلابي دور چئون ٿا.

پراڻي خاصيت ۾ لاڳيتي مقداري تبديلي اچي ٿي ۽ هوري هوري، غير محسوس طريقي سان پر باقائدي وڌندي نيٺ وڃي ان جي حد، ماپ کي ڏوڏي ٿي، هڪ چال اچي ٿو ۽ نيون خاصيتون ظاهر ٿيڻ لڳن ٿيون. لاڳيتي مقداري تبديليءَ وارو ڏاڪو ارتقائي دور آهي ۽ چال وارو ڏاڪو انقلابي دور آهي. پراڻين خاصيتن واري سماج ۾ لاڳيتيون مقداري تبديليون اينديون رهن ٿيون. هلي هلي نيٺ ان جي ماپ جي حد پهچي ٿي، چال اچي ٿو، انقلاب اچي ٿو ۽ نين خاصيتن وارو نئون سماج شروع ٿي وڃي ٿو.

دنيا جي هر شيءِ ۽ هر لقاءِ پوءِ ان جي ڄمار ڪيتري به ثابت ٿئي، ان ۾ لاڳيتيون مقداري تبديليون اينديون رهن ٿيون ۽ اهو نيٺ چال کائي، نيون خاصيتون اختيار ڪري ٿو.

سڌارا پسنديءَ واري نالائقي:

ڪي ميٽا فزڪس واري سوچ رکندڙ وري چون ٿا، هن ڪائنات جي شين ۽ سماج ۾ رڳو ارتقائي تبديلي ئي ممڪن آهي، يعني هوري هوري وڌڻ واري عمل ۾ ڪي به ڇال، ڪي به انقلاب ڪونه ٿا اچن. دنيا ۾ رڳو مقداري تبديليون ئي اچن ٿيون ۽ ان ڪري قدرت ۾ ڪابه شيءِ خاصيتي طرح نئين نه آهي. هي ماڻهوءَ ارتقائي پيشڪش ڪي توڙي مروڙي بيڪار ارتقائي نموني پيش ڪن ٿا، انهن کي بيڪار ارتقا پسند ۽ ترميم پسند چيو ويندو آهي.

بيڪار ارتقا پسندن جو نُڪتہ نظر خاص طرح سماجي زندگيءَ سان لاڳو ڪيو ويندو آهي. هنن جو چوڻ آهي ته سماجي تبديليون سماجي سرشتي جي بنيادن تي اثر وجهڻ کان سواءِ ئي سنئين سڏي، آهستي، ارتقائي نموني پيون ٿين. سڌارا پسند ڦرلٽ واري نظام کي بچائڻ لاءِ ان قسم جو ميٽا فزڪس وارو طريقو استعمال ڪندا آهن. هو پورهيت طبقي جي انقلابي جدوجهد کان لٽائڻ ۽ ان کي رد ڪن ٿا ۽ ان جي بدران چون ٿا ته معمولي سڌارن ۽ پتڪڙين رعايتن وسيلي سماج سڌري پوندو. پراڻا سڌارا پسند نظريا توڙي مروڙي، انهن کي نيون چٽيون هڻي، نوان نظريا ڪري پيش ڪيا وڃن ٿا. هنن موجوده وقت اهڙو ئي سڌارا پسنديءَ وارو ”نئون نظريو“ ڏنو آهي، جنهن کي ”صنعتي سماج“ جو نظريو سڏيو وڃي ٿو. هنن جو چوڻ آهي ته جديد صنعتي طرح ترقي ڪيل قومن ۾ پيداوار جو طريقو صنعتي ٿيندو پيو وڃي. اهو هوري هوري، ڏاڪي به ڏاڪي نئين طرز جي ”صنعتي سماج“ اڏجڻ جي نشاني آهي. پنهي، سوشلسٽ ۽ سرماڻيدار ملڪن ۾ صنعتي ترقي نيٺ وڃي هڪ ”صنعتي سماج“ ۾ پهچندي ۽ هڪ نئون سماج ٺهي پوندو. ان ڪري پورهيتن کي ذاتي ملڪيت واري (ڦورو) سماج خلاف ۽ ان جي خاتمي لاءِ ڪنهن به انقلابي جدوجهد هلائڻ جي ضرورت ڪانهي. سڌارن ۽ سماج جي هوري هوري ”نئين ٿيڻ“ ڪري سڀ شيون نيڪ ٺاهڻ ٿي وينديون.

اهو ئي سبب آهي جو مارڪسي تعليم تي هلندڙ اهڙي طرز جي سڌارن جا مخالف آهن. هو سڌارن جا قائل ضرور آهن پر اهڙن انقلابي سڌارن جا قائل آهن جن جي ڪري پورهيتن کي فائدو پهچي، مثال طور، ”جو ڪيڙي سو ڪائي“ وارا زرعي سڌارا ۽ ”جو اُڀائي سو مالڪ“ وارا صنعتي سڌارا يعني اهي سڌارا جن وسيلي ڦورو ۽ ذاتي ملڪيت واري سماج جا بنياد اُڀيڙي تختا ڪڍي سگهجن. ڪميونسٽ اهڙن سڌارن جا مخالف آهن، جيڪي ڦورو سماج کي سگهارو ڪن ٿا يا پورهيتن کي انقلابي جدوجهد کان پاسيرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

سڌارا پسندي ميٽا فزڪس واري سوچ آهي. ڇو ته اها سماجي واڌاري واري

عمل جو رڳو هڪڙو پاسو يعني مقداري ڦير ڦار يا ارتقا وارو پاسو قبول ڪري ٿي. موجوده وقت پاڻ کي سوشلسٽ سڏائيندڙ ڪيترائي ڌڙا ترميم پسنديءَ جي راهن تي هلي پيا آهن. هو مارڪسي تعليم جي روح يعني سماج ۾ جدوجهد وسيلي انقلابي تبديلي آڻڻ واري پاسي ۾ ڦير ڦار ڪري، ان کي بگاڙي، ايئن ڪري پيش ڪن ٿا ته هر ڀيرو انقلاب جي ضرورت ڪانه آهي، ڇو ته پورهيتن جي حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ مزدور يونين وسيلي ”زبردست سڌارا“ ڪرائڻ، اليڪشن

۾ ڪٽڻ ۽ آهستي آهستي سرمائيدار رياست تي قبضو ڪرڻ ئي ڪوڙ آهي. هو پورهيتن کي معاشي جدوجهد تائين محدود رکڻ گهرن ٿا ۽ معاشي جدوجهد کي سياسي جدوجهد جي تابع رکي هلائڻ ۽ انقلاب برپا ڪرڻ واري پاسي کان انڪار ڪن ٿا. اهڙن ٽولن سان جڏهن زبردست بحث مباحثو ڪيو وڃي ٿو تڏهن ڪنڊ پاسي ويهي، ڪنن ۾ سڙبات ڪندي چون ٿا، ”ڪامريڊ! اسين انقلاب ئي برپا ڪرڻ چاهيون ٿا پر جيڪڏهن انقلاب ”پرامن“ نموني اچي وڃي ته هرو پرو هٿياربند جدوجهد جي ڪهڙي ضرورت آهي.“

رياست جي باري ۾ مارڪسي تعليم تي بحث ڪندي (خاص طرح) ”رياست ۽ انقلاب“ ڪتاب ۾) لينن ان ڳالهه تي سخت زور ڏنو ته پورهيتن جي فائدي واري حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ اهو بيحد ضروري آهي ته ڦرلٽ ڪرڻ واري رياستي مشنريءَ کي ڊاهي، پرزا پرزا ڪري، تباھ ۽ برباد ڪيو وڃي.

خود ”پيرس ڪميون“ جي ناڪاميءَ مان انقلابي استادن جيڪو وڏي ۾ وڏو نُڪتو ڳولي ڪڍيو آهي هو ئي اهو ته پيرس جي پورهيتن سرمائيدار رياستي مشنريءَ کي ڊاهي پرزا پرزا نه ڪيو. ٻئي طرف وري چليءَ جي ”سوشلسٽ“ حڪومت جي ناڪامي سبق ڏئي ٿي ته اليڪشن بازيءَ وسيلي ڪڏهن به پورهيت حڪومت قائم ڪري نه ٿي سگهجي.

اهو ئي سبب آهي جو صحيح ۽ سچا انقلابي ”پرامن انقلاب“ واري ترميم پسند تعليم ۽ اليڪشن بازيءَ وسيلي پورهيت حڪومت قائم ڪرڻ وارن خيالن جي پُر زور مخالفت ڪن ٿا. انقلابي نه رڳو سماج جي سڌاري لاءِ ارتقائي پاسي تي زور ڏين ٿا پر سماج ۾ نئين خاصيتن يعني پورهيت خاصيتن پيدا ڪرڻ لاءِ انقلاب واري پاسي تي به اوترو ئي زور ڏين ٿا.

مهم پسنديءَ واري نالائقي:

ڪجهه ٽولن ۾ وري هڪ ٻيو لاڙو به پيدا ٿيل آهي ته اهي ڪڏهن ڪڏهن ارتقائي پاسي يعني هوري هوري انقلابي قوتن گڏ ڪرڻ ۽ مناسب تياري ڪرڻ کان سواءِ ئي رڳو چالن آڻڻ، انقلاب برپا ڪرڻ واري پاسي تي زور ڏين ٿا. هي لاڙو به ساڳيءَ طرح ميٽا فزڪس واري سوچ تي ٻڌل آهي ۽ انقلاب لاءِ سخت نقصانڪار لاڙو آهي. هن لاڙي کي انارڪزم به سڏبو آهي.

عام طرح هيٺين وچولي طبقي جا ماڻهو سياسي اُٿل پٿل ۽ حڪومتي ڊڪٽيٽري، دٻاءُ ۽ ظلم کان بيزار ٿي، اڀرائي ڪري، ٿڌي تي ئي ان خلاف ويڙهه ڪرڻ جو سوچيندا آهن. اهڙي وقت ۾ هو ننڍڙا ننڍڙا ٽولا ٺاهي دهشت پسنديءَ وارا ڪم ڪرڻ لڳندا آهن. اهڙن ٽولن جون دهشت پسند ڪارروايون ۽ ”انقلابي قدم“ عام طرح سچن انقلابين لاءِ سخت هاجيڪار ثابت ٿيندا آهن.

هر انقلاب برپا ڪرڻ لاءِ اهو بيحد ضروري آهي ته اول انقلابي حالتون تيار ڪيون وڃن يعني ارتقائي ڏاڪوٽي ڪيو وڃي ۽ پوءِ انقلاب برپا ڪيو وڃي.

جڏهن سوويت يونين ۾ انقلاب ڪامياب ٿي چڪو تڏهن لينن ۽ ٽراٽسڪيءَ جي وچ ۾ ڪجهه ڳالهين تي سخت اختلاف پيدا ٿي پيو. ٽراٽسڪيءَ جو خيال هو ته جيئن ته روس ۾ انقلابي ڪامياب ٿي چڪو آهي ۽ پورهيت انقلابي فوج به ٺهي

چڪي آهي، تنهن ڪري هيٺ انقلاب کي ٻين ملڪن ۾ برآمد ڪيو وڃي، يعني روسي انقلابي فوج کي گهرجي ته ٻين سرماييدار ملڪن ۾ ڪاهي پئي ۽ اتي پورهيتن جون حڪومتون قائم ڪري لينن انهيءَ ڳالهه جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي ۽ هن زور ڏنو ته هر سماج ۾ رڳو اهو انقلاب ڪامياب ٿي سگهي ٿو جيڪو انهيءَ سماج مان ڦٽي نڪتو هجي يعني جتي پورهيتن پاڻ ۾ ٻڌي ڪري پاڻ کي انقلابي نظريي تحت منظم ڪيو هجي، هن انقلابي حالتون پيدا ڪيون هجن ۽ اهڙين حالتن ۾ پاڻ وڏي انقلاب برپا ڪن. ها، باقي هر انقلابي حڪومت جو فرض آهي ته هو اهڙين پورهيت جدوجهدن ۽ انقلابن جي پنهنجي پڄنديءَ آهر مدد ڪري.

لينن انارڪزم انارڪو- سنڊيڪلز، سڌارا پسنديءَ، مهڻا پسنديءَ ۽ دهشت پسنديءَ کي سخت لفظن ۾ ننديو ۽ اهڙن لاڙن کي دنيا جي باري ۾ ڦورن جي نُڪتہ نظر وارا لاڙا سڏيو. اهڙا ماڻهو سماج ۾ ارتقا ۽ انقلاب جي پاڻ ۾ رشتي کان انڪار ڪن ٿا.

ارتقا ۽ انقلاب ۾ هيڪڙائيءَ جي جدليات:

ميٽا فزڪس واري اهڙي هڪ طرفي سوچ جي مقابلي ۾ ماديت پسندي ان حقيقت کان شروعات ڪري ٿي ته واڌاري جي هر عمل ۾ ارتقائي ۽ انقلابي پاسا پاڻ ۾ چٽيءَ طرح ۽ اڻٽ نموني ڳنڍيل آهن. ”جيئن قدرت ۾ حياتي (ساهوارا) ۽ واڌارو پاڻ وٽ ٻئي پاسا رکي ٿو، يعني هوري هوري ارتقا ۽ تڪڙو ڇال، بلڪل ساڳيءَ طرح حقيقي زندگي، حقيقي تاريخ به اهڙيون مختلف لياقتون (ارتقا ۽ انقلاب) پاڻ وٽ ضرور رکي ٿي.“ (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 16، ص 349).

هوري هوري، باقائدي، ڳجهي نموني ٿيندڙ تبديلي واڌاري لاءِ ڏاڍو اهم ڪردار ادا ڪري ٿي پر ان جي ڪري موجود خاصيتن ۾ ڪابه ڦير ڦار ڪانه ٿي اچي. پراڻي خاصيت کي بنيادي طرح تبديل ڪري نئين خاصيت جي اچڻ لاءِ ڇال، انقلاب بيحد ضروري آهي.

مٿين مثالن مان اهو چٽو ٿي آيو آهي ته بنيادي خاصيتي تبديليون آڻڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته عملي زندگيءَ ۾ انقلاب کي تيارين واري دؤر سان ڳنڍيون. تياريءَ کان سواءِ ڪوبه انقلاب اچي نه ٿو سگهي. انقلاب رڳو انقلابي لفاظي، پٽاڪن ۽ سڀني نوڪي دعويٰ ڪرڻ وسيلي ڪونه ايندو. سوپ ماڻڻ لاءِ پائدار بنياد مهيا ڪرڻ لاءِ اهو بيحد ضروري آهي ته انقلابي تيارين (ارتقا) کان پوءِ ئي انقلاب برپا ڪيو وڃي.

ٻن اُبتڙن جي وچ ۾ هيڪڙائيءَ ۽ ٽڪر جو قانون:

ڳالهائڻ ۾ تضاد:

مٿين عنوان مان ئي اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته هيٺ تضاد بابت بحث ڪنداسون، پر ڪهڙي قسم جا تضاد؟ پهريائين ان ڳالهه جي وضاحت ڪنداسون ته جيئن جنهن تصور ”تضاد“ جي ڳالهه ڪريون پيا اهو سمجهي سگهون، ڇو ته تضاد لفظ مان ڪيترائي ماڻهو ڌار ڌار مطلب وٺن ٿا.

ڪيترائي ماڻهو ڳالهين ڪندي ۽ بحث ڪندي محسوس ڪري وٺندا آهن ته هنن جيڪا اول ڳالهه ڪئي ۽ دليل ڏنو، پوئين ڳالهه يا دليل ان سان ٺهڪي نه ٿو. يعني هنن کي پنهنجين ڳالهين ۽ بحث ۾ تضاد محسوس ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح ٻڌندڙ به ڳالهائيندڙ جي ڳالهين ۽ دليلن ۾ تضاد محسوس ڪري وٺندا آهن. ان جو مطلب اهو ٿيو ته اوهان ڳالهائڻ ۾ هڪ قسم جي نالائقي يا ڪوت پڪڙي ورتي. مثال طور، بائيبل کي، ان تي ايمان رکندڙ ”پاڪ ڪتاب“ چوندا آهن ۽ اهو اهڙين ڪوتن ۽ چئن تضادن سان ڀريل آهي. مثال طور، پادري ليوڪ جو چوڻ آهي ته عيسيٰ پنهنجي ٻاراڻي زندگي جليلي ۾ گذاري، پر پادري جان جو چوڻ آهي ته اها يروشلم ۾ گذاري، ڇا اهو ٿي سگهي ٿو ته هن ساڳئي وقت ٻنهي جاين تي وجود پئي رکيو؟ اهو به چيو ويندو آهي، کيس فيض (بپتسمو) جان (بپتسمي) ڏنو، پر ٻين جو چوڻ آهي ته جان بپتسمي جيل ۾ هو ۽ هو بپتسمو ڏئي نه پئي سگهيو. پادرين جي ڳالهين ۾ اهڙا ڪيترائي تضاد آهن.

اسان جي سوچ تڏهن درست ٿي سگهي ٿي جڏهن ان ۾ تضاد نه هجن. مثال طور، هڪڙو فلاسافر چئي ٿو، ”منهنجي خيال ۾ هر هڪ شاگرد مسئلي کي چڱيءَ طرح سمجهي ويو آهي.“ ۽ اڳتي بيان ڪري وري چئي ٿو، ”پر منهنجي خيال ۾ ڪجهه شاگردن مسئلو نه سمجهيو آهي.“ اهڙي وقت ڪوبه ماڻهو اعتراض ڪري سگهي ٿو ته هن جيڪا پهرين ڳالهه ڪئي اها بيءَ سان ٺهڪي نه ٿي. پهرين بيان صحيح ته ٻيو غلط ۽ ٻيو صحيح آهي ته پهرين غلط. اهو هڪ قسم جو تضاد آهي، پر ان قسم جا تضاد، ڳالهائڻ جا تضاد آهن يعني عام منطقي تضاد آهن. اهڙا تضاد منجهيل ذهن، بي ڌياني ۽ اڻ ڄاڻائيءَ جون نشان آهن، انهن کي صحيح سوچڻ جي علم يعني منطق وسيلي درست ڪري سگهجي ٿو.

پر مثال طور چوان ته ايتن ۾ ڪاتو چارج ڌڙو اليڪٽران به موجود آهي ته واڌو چارج ڌڙو پروٽان به موجود آهي، يعني ڪاتو ۽ واڌو هڪ ئي شيءِ ۾ موجود آهن ته ڇا اهو منهنجي ڳالهائڻ جو تضاد آهي؟ نه، اهو منهنجي ڳالهائڻ جو تضاد نه آهي پر هڪ حقيقت آهي. اهو هڪ شيءِ، هڪ لفظ جو تضاد آهي.

تضادن تي سوچ ويچار ڪيتري ئي عرصي کان ٿيندو آيو آهي. مثال طور يونان ۾ جدليات جو وجود ئي تڏهن پيو جڏهن هن ڏٺو ۽ سمجهيو ته تضادن کي سمجهي ڪري ئي حقيقت کي سمجهي سگهجي ٿو. ٻئي طرف به وري ان جي اُبتڙ لڳ ڀڳ 500 سال ق. م ۾ هڪ يوناني فلاسافر زينان ٿي گذريو آهي، جنهن جو چوڻ آهي ته ڪٿي ڪهڙي به قسم جا تضاد هجن پر اهي بيڪار بي معنيٰ ۽ ڪوڙا آهن. هيءَ ساڳي ڳالهه وري خيال پرست پڻ ورجائن ٿا ته ڳالهين، بيانن، لکڻين ۽ بحثن ۾ ته تضاد ٿي سگهن ٿا پر شين ۽ لفظن ۾ ڪي به تضاد ڪونه آهن.

ڇا اهو ٺڪتو نظر صحيح آهي؟ ڇا اهو صحيح آهي ته تضاد رڳو منطقي ئي ٿي سگهن ٿا ۽ ان ڪري سڀني تضادن کي رد ڪري ڇڏڻ گهرجي؟ جڏهن ان جو جواب ڏينداسون تڏهن ئي ان لائق ٿي سگهنداسون ته جيڪي تضاد بحث هيٺ آڻڻ چاهيون ٿا اهي منطقي تضادن کان مڪمل طرح ڌار قسم جا آهن.

ايتم جي مثال مان اها ڳالهه پڌري آهي ته شين ۾ لقائن ۾ قدرت ۾ مادي ۾، ڪائنات ۾ تضاد، اُبتڙ پاسا، تڪر ڪائيندڙ ڏيک موجود آهن. اچو ته ماڻهوءَ ۽ ٻين ساهوارن تي هڪ نظر وجهون. ساهوارن جي جسم ۾ ساڳئي ئي وقت ٻه اُبتڙ عمل ٿين پيا. جيو گهرڙا ڄمن به پيا ته مرن به پيا. جيڪڏهن انهن مان هڪڙو به عمل بيهجي وڃي ته ساهوارو مري ويندو. قدرت ۾ جتي ڪٿي اهي عمل ٿيندا پيا رهن ۽ ايندڙ بحث ۾ انهن کي وري وري مثال طور ڪتب آڻينداسون. اهي قدرت جا يعني مادي جا تضاد آهن. ڪوبه وجود انهن تضادن جي دائري کان ٻاهر ڪونهي. اهي منطقي تضاد ڪونهن پر اهي تضاد حقيقتن سان واسطو رکندڙ جدلي تضاد آهن. مارڪسي فلسفو جدلي تضادن کي ئي بيان ڪري ٿو ۽ مارڪسي قانونن مان وڌيڪ بنيادي قانون آهن اُبتڙن جي ميلاپ ۽ جدوجهد جو قانون.

مطلب ته، اهڙا تضاد به وجود رکن ٿا جيڪي ذهن ۾، سوچن ۾ اُڀرن ٿا ۽ اهي اسان جي سوچ، اسان جي بيان ۽ اسان جي عملن ۾ ظاهر ٿين ٿا. اهي اسان جي اڻ ڄاڻائيءَ جي ڪري ظاهر ٿين ٿا ۽ انهن کي اسين رد ڪري، ختم ڪري سگهون ٿا. پر انهن کان پوريءَ طرح نرالي قسم جا تضاد به وجود رکن ٿا. اهي تضاد حقيقت جا، قدرت جا، مادي جا تضاد آهن، انهن کي جدلي تضاد سڏجي ٿو.

اُبتڙون ڇا آهن ۽ تضاد ڇا آهن؟

اچو ته هڪ ڀيرو وري روزاني زندگيءَ کي تفصيلي نموني جاچيون. ”اُبتڙون“، ”مخالف پاسا“ ڇا آهن؟ اسين ڏسون ٿا ته ڪابه هت آهي ۽ ساڄو هت به آهي. سنا ماڻهو آهن ۽ خراب ماڻهو به آهن، اُتر قطب آهي ته ڏکڻ قطب به آهي، محڪوم طبقا آهن ۽ حاڪم طبقا به آهن، مظلوم آهن ۽ ظالم به آهن، سچ آهي ۽ ڪوڙ به آهي. ڇا انهن کي اُبتڙون چئي سگهون ٿا؟ ڇو ته انهن مان هڪ ٻئي جي تصديق به ڪري ٿو ته ٻئي کي ڌڪاري به ٿو. اُبتڙون لقائن جا اهي پاسا، اهي ڏيک آهن، جيڪي هڪ ٻئي جو وجود به ثابت ڪن ته هڪ ٻئي کي رد به ڪن ٿا.

ڪوبه ماڻهو ايئن چئي سگهي ٿو ته جيئن ته اهي اُبتڙ آهن تنهن ڪري انهن جو هڪ ٻئي سان ڪوبه واسطو ڪونهي. هڪ چئي سگهي ٿو ته گورو ڪارو ناهي، اُتر ڏکڻ ناهي، سچ ڪوڙ ناهي، وغيره. اهو صحيح ته آهي، پر اها هڪ مٿاڇري نظر آهي. جيڪڏهن ڪوان کي گهري نظر سان ڏسندو ته ان کي اهو چٽيءَ طرح ڏسڻ ۾ ايندو ته قدرت ۽ حياتيءَ ۾ وجود رکندڙ اُبتڙون ڪنهن چيني پٽ وسيلي ڌار ڪيل ڪونهن. هڪ پاسي کي ٻئي پاسي جي حوالي سان ئي سڃاڻي سگهجي ٿو. عمل ۽ ردعمل هڪ ٻئي سان ڳانڍاپو رکن ٿا. بال جييترو زور سان پٽ سان لڳي ٿو، اوترو ئي زور سان موٽي اچي ٿو. توت قوت ۽ جوڙجڪ هڪ ٻئي کان ڌار ڪري نه ٿا سگهجن. جتي به پراڻو تباھ ٿيندو هوندو اتي نئون اڏبو هوندو.

هڪ ٻئي جي حوالي وسيلي سڃاڻيندڙ اُبتڙن جي وچ ۾ هڪ ڳانڍاپو هڪ ناتو هڪ رشتو آهي. ان مان اسان کي خبر پوي ٿي ته اُبتڙون نه رڳو هڪ ٻئي جي مخالف آهن پر اهي ڪونه ڪورشتو به رکن ٿيون. اهورشتو ئي آهي جيڪو انهن اُبتڙن جي وچ ۾ تضاد کي جنم ڏئي ٿو، ڇو ته اُبتڙ لياقتون، لاڙا، قوتون هڪ ٻئي جي

مخالفت ۾ وڃن ٿيون، ان ڪري ايئن چئڻي سگهجي ٿو ته ٻن اُبتڙن جي وچ ۾ رشتو تضاد آهي ۽ اُبتڙون هڪ تضاد جا ٻه پاسا آهن.

جيڪڏهن اسين ڪنهن به شيءِ يا لقاءَ کي سمجهڻ چاهيون ٿا ته اول اسان کي ان جا سڀئي پاسا جاچڻا پوندا. سماج جو مثال وٺو. رڳو مظلوم قوم کي سمجهڻ ۽ سامراج کي نه سمجهڻ، رڳو وطن دوستيءَ کي سمجهڻ ۽ بين الاقواميت کي نه سمجهڻ، رڳو پنهنجي تنظيم کي سمجهڻ ۽ ٻين تنظيمن کي نه سمجهڻ، رڳو پورهيت کي سمجهڻ ۽ سڀني کي نه سمجهڻ، رڳو هارين کي سمجهڻ ۽ جاگيردارن کي نه سمجهڻ، رڳو ماضيءَ کي سمجهڻ ۽ مستقبل کي نه سمجهڻ، رڳو جُز کي سمجهڻ ۽ گُل کي نه سمجهڻ، رڳو خامين کي سمجهڻ ۽ خوبين کي نه سمجهڻ، رڳو گجھي انقلابي ڪم کي سمجهڻ ۽ کليل انقلابي ڪم کي نه سمجهڻ، رڳو مظلوم کي سمجهڻ ۽ ظالم کي نه سمجهڻ، رڳو فُريل کي سمجهڻ ۽ قورويي نه سمجهڻ، رڳو انقلابي فوج کي سمجهڻ ۽ انقلاب دشمن فوج کي نه سمجهڻ وغيره، مسئلي جي رڳو ڪنهن به هڪ پاسي کي سمجهڻ ۽ ان کي هر طرفو نه سمجهڻ وڏي ناداني آهي. جيڪڏهن ڪو چاهي ته هو عملي حصو وٺندڙ ٿي رهي ته هن کي نه رڳو مسئلي کي سڀ طرفو سمجهڻو پوندو پر ان کي سماجي تضادن کي حل ڪرڻو به پوندو. جيڪڏهن ڪو جُز کي ڏسي ٿو ۽ گُل کي نه ٿو ڏسي، شاگرد کي ڏسي ٿو ۽ اسڪول کي نه ٿو ڏسي، ماڻهوءَ کي ڏسي ٿو ۽ سماج کي نه ٿو ڏسي، وڻ کي ڏسي ٿو ۽ ٻيلي کي نه ٿو ڏسي ته ان لاءِ ڪنهن تضاد کي حل ڪرڻ ڏکيو (اڃا به) ناممڪن ٿي پوندو. هوانقلابي فرض پورا ڪري نه ٿو سگهي. اهو ئي سبب آهي جو لينن چيو ته ڪنهن به شيءِ کي حقيقي طرح ڄاڻڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته ان جي سڀني پاسن، سڀني لاڳاپن ۽ ”واسطن“ جو گهيرو ۽ اڀياس ڪرڻ گهرجي. اهڙيءَ طرح ئي اسين غلطين ۽ ڪٽرپڻي کان بچي سگهنداسون.

اُبتڙن جي هيڪڙائي:

جيڪو ڪجهه مٿي بيان ڪيو ويو آهي ان مان هر هڪ سمجهي سگهي ٿو ته اُبتڙون هڪ ٻئي سان ڳانڍاپي ۾ آهن. اهو ڳانڍاپو ايترو ته مضبوط اٿڻ ٿو آهي جو ڪا به اُبتڙاڪيلي سر وجود رکي نه ٿي سگهي. اسين ان ڳانڍاپي کي ئي اُبتڙن جو ميلاپ، اُبتڙن جي ٻڌي يا اُبتڙن جي هيڪڙائي چئون ٿا. ميتا فزڪس واري سوچ رکندڙان هيڪڙائيءَ کان انڪار ڪن ٿا. اهي چون ٿا ته هڪ اُبتڙاڪيلي سر به وجود رکي سگهي ٿي، پر حقيقت ۾ اهي غلط آهن.

موجوده وقت جا ترميمر پسند ۽ ساڄڙيا اها دعويٰ ڪن ٿا ته سرماڻيداريءَ جا ”سنا“ ۽ ”خراب“ پاسا آهن. ”خراب“ جو علاج ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته سٺي کي وڌايو وڃي، تان جو نيٺ اهو ”خراب“ تي حاوي پئجي وڃي ۽ اهڙيءَ طرح ”عالمي پلائي“ وارو سماج وجود ۾ اچي ويندو. ٻين لفظن ۾ اهي ايئن چون ٿا ته جسم ۾ رڳو نون جيو گهرڙن کي وڌايو وڃي ۽ ڪنهن به طريقي سان پراڻن کي مرڻ کان بچايو وڃي. جيئن ته اها سوچ قدرتي قانونن جي خلاف آهي. تنهن ڪري ان کي ڪوبه بنياد نه آهي.

اُبتڙون رڳو سادي نموني هڪ ٻئي جي پاسي ۾ رکيل نه آهن پر اهي پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. اهو ممڪن ئي ڪونهي ته هڪ کي ٻئي کان ڌار ڪري سگهجي. جيڪڏهن ڪنهن کي برايون ختم ڪرڻيون آهن ته اهڙيون برايون ڇڏيندڙ سماجي ڍانچي کي ختم ڪرڻو پوندو. ان کان سواءِ ٻيو ڪو طريقو ڪونهي. اُبتڙن جي هيڪڙائي انهن جي اڻٽو ڳانڍاپي ۾ لڪل آهي. پاڻ ۾ گڏجي اهي هڪ تضاد ڀريو عمل تخليق ڪن ٿيون. اُبتڙيون هڪ ٻئي جي وجود جي مقرري ڪن ٿيون يعني هڪ اُبتڙ ان ڪري وجود رکي ٿي جو ٻي به وجود رکي ٿي. اهو اڳ ۾ ئي چئي آيا آهيون ته اُبتڙون هڪ ٻئي جي مخالفت ڪن ٿيون. هڪ ٻئي سان تڪر ۾ آهن. جهيڙي ۾ آهن. اچو ته ان نُڪتي کي وڌيڪ تفصيل سان بيان ڪريون.

اُبتڙن جو تڪر واداري جو وسيلو آهي:

اُبتڙن جي وچ ۾ تڪر جو سبب انهيءَ ۾ لڪل آهي ته اهي نه رڳو پاڻ ۾ ڳنڍيل، هيڪڙائي رکندڙ آهن پر ساڳئي وقت اهي هڪ ٻئي کي رد به ڪن ٿا. ان ڪري جتي به پاڻ ۾ لاڳاپيل اُبتڙون آهن اتي انهن جي وچ ۾ جدوجهد به هلي پئي.

ڪنهن به لقاء يا عمل ۾ اُبتڙن جي وچ ۾ تڪر ان جي نشاندهي ڪري ٿو ته

اهي اُبتڙون هڪٻئي تي حاوي بڻجي وڃن جي ڪوشش به ڪن ٿيون.

اهو ڏسي آيا آهيون ته اُبتڙن جي وچ ۾ نه رڳو هيڪڙائي آهي پر جدوجهد به آهي. پر ڪنهن به لقاء يا عمل جي واداري ۾ وڌيڪ فيصلي ڪن ڪير آهي؟ هيگل دعويٰ ڪئي ته اُبتڙن جي وچ ۾ واڌارو آڻيندڙ انهن جي هيڪڙائي يا انهن جي پاڻ ۾ بنيادي سڃاڻپ آهي. انهيءَ ڪري سڌارا پسند ۽ خيال پرست هيگل جي خيال کي ڪٿي مخالف طبقن جي وچ ۾ ٻڏي ڪرائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا يعني اهي طبقاتي سماج ۾ هڪ ٻئي جي مخالف طبقن جي وچ ۾ وجود رکندڙ تضادن تي پردو وجهڻ جي خواهش رکن ٿا. پر اهي انهيءَ ۾ ناڪام ٿيا آهن.

اها اُبتڙن جي ٻڏي يا هيڪڙائي نه، پر انهن جي وچ ۾ جدوجهد ئي آهي جيڪا واداري لاءِ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. اها جدوجهد لاڳيتو رهي ٿي، ڇو ته اُبتڙن ۾ رشتو لاڳيتو رهي ٿو. اها جدوجهد تيستائين رهي ٿي جيستائين اُبتڙون رهن ٿيون. جيئن ته اهي هڪ ٻئي کي رد ڪن ٿيون، تنهن ڪري اهي جهيڙي ۽ تڪر ۾ آهن. اهو ئي سبب آهي جو اُبتڙن جي هيڪڙائي، سڃاڻپ جي حيثيت نسبتي، عارضي، گذري ويندڙ هوندي آهي. جڏهن ته انهن جي جدوجهد، جهيڙو، تڪر بنيادي، اهم، دائمي آهي. اهو ئي سبب آهي جو چئون ٿا ته اُبتڙن جو تڪر، چرپر واداري جو وسيلو آهي. جيئن لينن لکيو ته وادارو اُبتڙن جي جدوجهد آهي.

يورپ جي گندي ۽ پوٽي پيل جاگيرداري سرشتي خلاف سرمائيداريءَ جو اُسرِي اچڻ ۽ قومي ۽ طبقاتي ظلم جي ڏهڻ ۾ قاتل ملڪن روس، ويٽنام وغيره ۾ آيل حيرت انگيز ترقي انهيءَ جو چٽو مثال آهي ته اهو اُبتڙن جو تڪر ئي آهي، جيڪو نسبتاً وڌيڪ عمدو، سٺو، ترقي ڪيل ۽ وادارو ڪندڙ فطرت جو مالڪ آهي.

ڪنهن به قسم جي تضاد کي پنهنجي هڪ مخصوص تاريخ هوندي آهي، يعني ان جو ظاهر ٿيڻ، وڌڻ (تيز ٿيڻ) ۽ ان جو حل ٿيڻ ۽ نين خاصيتن جو پيدا

ٽيڻ. تضاد تڏهن حل ٿئي ٿو جڏهن ان کي جوڙيندڙ اُبتڙون ايتريون ته تيز ٿي وڃن جو انهن جو وڌيڪ وجود ناممڪن ٿي پوي.

سرمائيدار سماج سان واسطو رکندڙ تضاد سوشلسٽ انقلاب ڏانهن وٺي هلن ٿا. اُبتڙن جي جدوجهد ۽ تضاد جو حل (طبقاتي حيثيت جو ٽٽڻ) جيڪو نتيجو ظاهر ڪري ٿو اهو هيءَ ته سماج هڪ وڌيڪ مٿين، سٺي ڏاڪي ۾ پهچي وڃي ٿو. پراڻو، مدي خارج سرمائيدار سماج هڪ نئين سوشلسٽ سماج ۾ تبديل ٿئي ٿو. اُبتڙن جو تڪر ۽ انهن جو حل سماجي واڌاري جو وسيلو آهي.

اُبتڙن جي هيڪڙائي ۽ تڪر جي قانون جو جوهر انهيءَ حقيقت ۾ لڪل آهي ته اندروني متضاد پاسا، تڪر کائيندڙ پاسا - اٽٽ نموني ڳنڍيل ٻن ساڳئي وقت هڪ لاڳيتي تڪر ۾ رهندڙ اُبتڙون - هر هڪ شيءِ ۽ عمل منجهه لڪل آهن. اهو اُبتڙن جو جهيڙو ٿي آهي جيڪو اندروني وسيلو آهي ۽ ترقيءَ کي اڳتي وڌائيندڙ قوت آهي.

تضاد جي هم گيري:

تضاد جي هم گيري، عالمگيري، سڀ طرفائي يا ڪائناتپوڄا آهي؟ تضاد جي هم گيري ٻيو مفهوم رکي ٿي. پهريون هيءَ ته تضاد سمورين شين جي وڌڻ ويجهڻ جي عمل دوران موجود رهي ٿو ۽ ٻيو هيءَ ته، هر شيءِ جي وڌڻ ويجهڻ دوران اُبتڙن جي چرپر، جدوجهد شروع ڪا وٺي آخر تائين موجود رهي ٿي.

سمورين شين ۾ موجود اُبتڙ پاسن جو هڪ ٻئي تي دارومدار ۽ ساڳئي وقت انهن جي وچ ۾ تڪر ٿي سمورين شين جي زندگيءَ جي مقرري ڪري ٿو ۽ انهن جي ترقيءَ کي اڳتي وڌائي ٿو. ڪابه شيءِ اهڙي نه آهي جنهن ۾ تضاد نه هجي. تضاد کان سواءِ ڪابه شيءِ وجود رکي نه ٿي سگهي.

اينجلس جو چوڻ آهي ته چرپر بذات خود تضاد آهي. تضاد نه رڳو چرپر جي سادين شڪلين ۾ موجود رهي ٿو، پر چرپر جي بي انتها ڳٽيل، پيچيده شڪلين ۾ پڻ موجود رهي ٿو.

لينن تضاد جي هم گيريءَ جي وضاحت هيئن ڪئي آهي:

رياضيءَ ۾: واڌو ۽ ڪاٽو (ضرب ۽ ونڊ)

مڪينڪس ۾: عمل ۽ رد عمل (چڪڙ ۽ ڌڪ)

فزڪس ۾: واڌو يا ڪاٽو بجلي (ٿڌو ۽ ڪوسو چقمقي چڪ ۽ ڌڪ)

ڪيميا ۾: ايٽمن جو ٽٽڻ ۽ جڙڻ.

سماجي علمن ۾: طبقاتي جدوجهد (قومي جدوجهد، جمهوري جدوجهد).

جنگ ۾ حملو ۽ بچاءُ، اڳتي وڌڻ ۽ پوئتي هٽڻ، سوڀ ۽ هار، سڀ پاڻ ۾ تڪر کائيندڙ آهن. انهن مان هڪ جو وجود ٻئي کان سواءِ ناممڪن آهي.

انسان جي تصورن ۾ هر اختلاف معروضي تضاد جو عڪس سمجهڻ گهرجي. معروضي تضاد موضوعي فڪر ۾ ظاهر ٿين ٿا. هيءَ عمل تصورن جي تڪر کائيندڙ چرپر جي جوڙجڪ ڪري ٿو ۽ وري اها تڪر کائيندڙ چرپر فڪر کي وڌائي ٿي ۽ انساني فڪر جي مسئلن کي لاڳيتو حل ڪري ٿي.

پارٽيءَ اندر به مختلف خيالن جي وچ ۾ مخالفت ۽ چڪتاڻ لاڳيتي پيدا ٿيندي رهي ٿي. اها ڳالهه پارٽيءَ اندر انهن تضادن جو عڪس هوندي آهي، جيڪي طبقن جي وچ ۾ ۽ نئين ۽ پراڻي جي وچ ۾ موجود هوندا آهن. جيڪڏهن پارٽيءَ اندر تضاد نه هجن ۽ انهن تضادن کي حل ڪرڻ لاءِ نظرياتي جدوجهد نه هجي ته جيڪر پارٽيءَ جي زندگي ئي ختم ٿي وڃي.

اها ڳالهه هاڻي چئي ٿي وئي آهي ته تضاد جتي ڪٿي، هم ڳير نموني، سڀني عملن ۾ موجود هوندو آهي، پوءِ اها چرپر جي سادي شڪل هجي يا ڳٽيل هجي، معروضي لقاءَ هجن يا نظرياتي لقاءَ، پر ڇا تضاد هر عمل جي شروعاتي ڌاڪي تي به موجود هوندو آهي؟ ڇا هر هڪ شيءِ جي عمل دوران منڍ کان پيچاڙيءَ تائين اُبتڙن جي جدوجهد موجود هوندي آهي؟

تضاد جي خصوصيت:

اسين ان ڳالهه تي بحث ڪري آيا آهيون ته تضاد سڄي ڪائنات ۾ موجود آهي، پر ڇا تضاد هر هڪ شيءِ، هر هڪ لقاءَ ۾ به موجود هوندو آهي؟ هن عنوان هيٺ ان سوال تي بحث ڪنداسون.

مادي جي چرپر جي هر شڪل ۾ موجود تضاد پنهنجي خصوصيت رکندو آهي. مادي جي باري ۾ انساني علم مادي جي چرپر جي شڪلين جو علم هوندو آهي. اهو ان ڪري چئون ٿا جو دنيا ۾ چرپر ۾ رهندڙ مادي کانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي ۽ مادي جي چرپر لازمي طرح ڪانه ڪا شڪل اختيار ڪندي آهي. مادي جي چرپر جي هر شڪل تي غور ڪندي اسان کي انهن شين جو به مشاهدو ڪرڻ گهرجي جيڪي ان ۾ ۽ چرپر جي ٻين شڪلين ۾ گڏيل آهي. ڪنهن به شيءِ بابت اسان جي علم جو بنياد بٽجڻ لاءِ اهم ڳالهه اها آهي ته هيءُ مشاهدو ڪيو وڃي ته ڪيفيت جي لحاظ کان چرپر جي ان شڪل ۽ ٻين شڪلين ۾ فرق ڪهڙو آهي. ان ڳالهه جو مشاهدو ڪرڻ کانپوءِ ئي اسان شين جي وچ ۾ فرق ڪري سگهنداسون. چرپر جي هر شڪل پنهنجي اندر پنهنجو هڪ مخصوص تضاد رکي ٿي. اهو مخصوص تضاد ئي ان مخصوص ماهيت جي اڏاوت ڪري ٿو، جيڪا هڪ شيءِ کي ٻي شيءِ کان ڌار، فرق وارو ڪري بيهاري ٿي. اها مخصوص ماهيت ئي هن دنيا ۾ شين جي بي شمار صورتن جو اندروني سبب آهي. ان کي مختلف شڪلين جو بنياد به چئي سگهجي ٿو. قدرت ۾ چرپر جون ڪيتريون ئي شڪليون آهن، مثال طور، مڪينيڪل شڪل، فزيڪل شڪل، ڪيميائي شڪل، بائلاجيڪل شڪل، سماجي شڪل، آواز، روشني، گرمي، بجلي، نيوکليائي شڪل وغيره. اهي سموريون شڪليون هڪ ٻئي تي دارومدار به رکن ٿيون ۽ ماهيت جي لحاظ کان هر شڪل ٻي شڪل کان مختلف به هوندي آهي. مادي جي هر شڪل جي مخصوص ماهيت جي مقرر ڪرڻ ان جو پنهنجو مخصوص تضاد ڪندو آهي. اها ڳالهه نه رڳو قدرت يعني مادي ڪائنات لاءِ درست آهي پر سماجي ۽ نظرياتي لحاظن لاءِ به درست آهي. سماج جي هر شڪل ۽ نظريي جي هر شڪل پنهنجي مخصوص تضاد ۾ پنهنجي مخصوص ماهيت رکندڙ هوندي آهي.

سائنس جي هر شاخ پنهنجي مخصوص شعبي جي تضادن جو اڀياس ڪري ٿي ۽ ان ڪري ئي هر شاخ کي ٻي شاخ کان فرق آهي. مثال طور، رياضيءَ ۾ واڌو ۽ ڪاتو، مڪينڪس ۾ عمل ۽ ردعمل، ڪيميا ۾ جڙڻ ۽ ٽٽڻ، سماجي علمن ۾ پيداواري قوتون ۽ پيداواري رشتا، حاڪم طبقن ۽ محڪوم طبقن جي چڪتاڻ، ملٽري سائنس ۾ حملو ۽ بچاءُ، فلسفي ۾ خيال پرستي ۽ ماديت، ميٿا فزڪس وارو نظريو ۽ جدلي نظريو وغيره.

جيڪڏهن اسين تضاد جي هم گيريءَ کي نه ٿا سمجهون ته اسان وٽ ڪائنات کي سمجهڻ جو هم گير سبب ۽ بنياد نه هوندو ۽ جيڪڏهن اسان تضاد جي خصوصي هجڻ جو اڀياس نه ڪيو ته اسان وٽ ڪوبه اهڙو وسيلو نه هوندو، جنهن جي ڪري هڪ شيءِ کي ٻي شيءِ کان فرق ڪرائيندڙ ماهيت کي سمجهي سگهون، اسان وٽ ان ماهيت کي مقرر ڪرڻ جو طريقو نه هوندو، ڪنهن شيءِ جي چرپر، واڌ ويجهه ۽ مخصوص سبب يا مخصوص بنياد ڄاڻڻ جو ڪو طريقو نه هوندو ۽ هڪ شيءِ ۽ ٻي شيءِ جي وچ ۾ فرق ڪرڻ جو ڪو طريقو نه هوندو.

نه رڳو مادي جي چرپر جي شڪلين جي هر وڏي نظام جو مخصوص تضاد ۽ ان جي ڪري مقرر ٿيل ماهيت جو اڀياس ڪرڻ ضروري آهي پر مادي جي چرپر جي هر شڪل جي وڌڻ ويجهڻ جي ڊگهي راهه ۾ هر عمل جي مخصوص تضاد ۽ ان جي ماهيت جو اڀياس ڪرڻ به ضروري آهي. چرپر جي هر هڪ شڪل ۾ وڌڻ ويجهڻ جو هر اهو عمل جيڪو (خيالي نه پر) حقيقي آهي اهو ڪيفيت جي لحاظ کان مختلف هوندو آهي. اسان کي پنهنجي اڀياس جي شروعات ان نُڪتي کان ڪرڻ گهرجي.

ڪيفيت جي لحاظ کان مختلف تضاد رڳو ڪيفيت جي لحاظ کان مختلف طريقن سان ٿي حل ڪري سگهجن ٿا. مثال طور، پورهيت ۽ سيٺ جي وچ ۾ تضاد سوشلٽ انقلاب جي طريقي سان حل ڪيو وڃي ٿو. عوام ۽ جاگيرداري نظام جي وچ ۾ تضاد جمهوري انقلاب جي طريقي سان حل ڪري سگهجي ٿو. مظلوم قوم ۽ ظالم قوم - سامراج جي وچ ۾ تضاد قومي انقلابي جنگ جي طريقي سان حل ڪري سگهجي ٿو. پارٽيءَ اندر تضاد تنقيد ۽ خود - تنقيد جي طريقي سان حل ڪري سگهجي ٿو. سماج ۽ قدرت جي وچ ۾ تضاد پيداواري قوتن کي ترقي ڏيڻ جي طريقي سان حل ڪري سگهجي ٿو. پراڻا عمل ۽ پراڻا تضاد غائب ٿي ويندا آهن ۽ نوان عمل ۽ نوان تضاد پيدا ٿيندا رهندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح تضادن کي حل ڪرڻ جي طريقن ۾ به فرق ايندو رهي ٿو. هر هڪ تضاد کي حل ڪرڻ جو طريقو ڌار قسم جو آهي. عقيدتي پرست ان اصول جي پابندي نه ٿا ڪن. انهن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نه ٿي اچي ته مختلف قسم جي انقلابن جون حالتون مختلف هونديون آهن ۽ انهن کي ساڳيءَ طرح اها ڳالهه به سمجهه ۾ نه ٿي اچي ته مختلف قسم جي تضادن کي حل ڪرڻ جا طريقا به مختلف هوندا آهن. ان جي اڀتڙا هي هميشه اهڙا طريقا استعمال ڪرڻ چاهن ٿا، جيڪي ڪن حالتن ۾ مخصوص قسم جي تضاد کي مخصوص ماحول ۾ حل ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيا ويا هئا. اهي هڪڙين حالتن

۾ آيل انقلاب جا طريقا “مڪي ٿ مڪي ۽ ڪاپي ٿ ڪاپي” ڪري ٻين حالتن ۾ مختلف قسم جي انقلابن لاءِ ۽ هر جاءِ تي استعمال ڪرڻ چاهن ٿا. اهي ماڻهو انقلاب کي نقصان پهچائڻ کان سواءِ ٻيو ڪو ڪم ڪونه ٿا ڪن.

هر وڏي شيءِ جي وڌڻ ويجهڻ جي عمل ۾ ڪيترائي تضاد هوندا آهن. مثال طور، سمورن سماجن مان رڳو پاڪستان جي سماج جو مثال وٺو. مظلوم قومن جو ظالم قوم ۽ ظالم ٽولن سان تضاد، سڀني قومن جي پورهيتن ۽ هارين جو سڀني ۽ جاگيردارن خلاف تضاد، جمهوريت جو ڊڪٽريٽري خلاف تضاد، عوام جو عالمي سامراج ۽ ان جي چاڙتن خلاف تضاد ۽ انهن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي تضاد. انهن تضادن کي حل ڪرڻ لاءِ هڪ قسم جو رويو اختيار ڪري نه ٿو سگهجي، ڇو ته هر هڪ تضاد کي پنهنجي خصوصيت آهي. اڃا به وڌيڪ ايئن چئجي ته هڪ تضاد جي ٻن اُبتڙن جي باري ۾ به هڪ جهڙو رويو اختيار ڪري نه ٿو سگهجي، ڇو ته هر اُبتڙ جون پنهنجون خصوصيتون آهن. جيڪي به ماڻهو تضادن کي حل ڪرڻ چاهن ٿا، انهن کي گهرجي ته نه رڳو هر تضاد کي سمجهن، نه رڳو هر تضاد جي هر اُبتڙ کي سمجهن، نه رڳو سڀني تضادن جي پاڻ ۾ لاڳاپي کي سمجهن، پر انهن سڀني تضادن کي سڀ طرفو به سمجهن. جڏهن اسين سڀني تضادن ۽ انهن جي سڀني پاسن کي سمجهڻ جي ڳالهه ڪريون ٿا تڏهن ان جو مطلب اهو هوندو آهي ته هر پاسي کي ڪهڙي خاص جاءِ مليل آهي، اهو پنهنجي اُبتڙ سان هيڪڙائي ۽ ان سان تڪر جي سلسلي ۾ ڪهڙيون نوس صورتون اختيار ڪري ٿو. گڏيل طرح اهي ڪهڙي حيثيت اختيار ڪن ٿا. لينن جڏهن چيو ته مارڪسي تعليم جو روح اهو آهي ته نوس حالتن جو نوس تجزيو ڪيو وڃي، تڏهن ان جو مطلب ئي اهو هو ته هر هڪ پاسي ۽ سڀني تضادن جو گڏيل نموني نوس اڀياس ڪيو وڃي. جيڪي نوس اڀياس نه ٿا ڪن اهي مٿاڇرو ۽ سطحي اڀياس ڪن ٿا ۽ جيڪي هر پاسي جو اڀياس نه ٿا ڪن اهي هڪ پاسي گهٽجي وڃي انتها پسنديءَ جي ڌٻڻ ۾ ڪرڻ ٿا.

اهڙيءَ طرح اهو ڏسي سگهجي ٿو ته ڪنهن به قسم جي تضادن جي خصوصيت جو اڀياس ڪندي. مادي جي چرپر جي هر شڪل ۾ موجود تضاد، ان جي وڌڻ ويجهڻ جي هر عمل ۾ تضاد، هر عمل ۾ تضاد جي ٻنهي اُبتڙن، عملن جي هر ڏاڪي تي تضاد ۽ هر ڏاڪي تي تضاد جي ٻنهي اُبتڙن. انهن سڀني تضادن جي خصوصيت جو اڀياس ڪرڻ وقت اسان کي موضوعيت پسند نه ٿيڻ گهرجي، پر ان جي معروضي طرح نوس چنڊ چاڻ ۽ تجزيو ڪرڻ گهرجي. نوس تجزيي کانسواءِ ڪنهن به تضاد جي خصوصيت جو علم حاصل ڪري نه ٿو سگهجي. اسان کي لينن جي لفظن “نوس حالتن جو نوس تجزيو” کي هميشه ياد رکڻ گهرجي.

تضاد جي خصوصيت ۽ هم ڳيريءَ جو پاڻ ۾ لاڳاپو:

سنڌي قوم جي تضادن کي تيستائين نه ٿو سمجهي سگهجي جيستائين پاڪستان جا تضاد نه سمجهيا وڃن. پاڪستان جي تضادن کي سڄي ڌرتيءَ جي

سمورن تضادن کان ڌار ڪري سمجهي نه ٿو سگهجي ۽ وري انسانذات جي تضادن کي قدرتي تضادن کان ڌار ڪري سمجهڻ ممڪن ڪونهي.

جيئن ته شين جو دائرو تمام گهڻو وسيع آهي ۽ ان جي واڌ ويجهه جي ڪا حد نه آهي، ان ڪري جيڪا شيءِ هڪڙين حالتن ۾ مخصوص هوندي آهي اها ٻئي قسم جي حالتن ۾ هم ڳير هوندي آهي. ان جي ابتڙ جيڪا شيءِ هڪڙين حالتن ۾ هم ڳير هوندي آهي، اها ٻئي قسم جي حالتن ۾ مخصوص بڻجي ويندي آهي. جيئن ته مخصوص هم ڳير سان ڳنڍيل آهي ۽ جيئن ته هر شيءِ ۾ نه رڳو مخصوص تضاد هوندا آهن پر تضاد جي هم ڳيري به هوندي آهي، ان ڪري اسان کي گهرجي ته جڏهن جنهن شيءِ جو اڀياس ڪريون تڏهن ان جي هم ڳيري ۽ خصوصيت، پنهي جي وچ ۾ لاڳاپي کي به سمجهون ۽ اسين جڏهن ايئن ڪريون تڏهن ان شيءِ جو ٻين شين سان لاڳاپا ڳولڻ جي به ڪوشش ڪريون. قومي جدوجهد کي بين الاقوامي جدوجهد کان ڪٽي، اڪيلو ڪري نه سمجهي سگهجي ٿو ۽ نه ئي صحيح نموني هلائي سگهجي ٿو ۽ ساڳيءَ طرح بين الاقوامي پورهيت جدوجهد کي قومي جدوجهد کان ڪٽي، اڪيلو ڪري نه سمجهي سگهجي ٿو ۽ نه ئي ڪامياب ڪري سگهجي ٿو.

تضادن جي هم ڳيري ۽ خصوصيت جي وچ ۾ لاڳاپو تضاد جي عام نوعيت ۽ انفرادي نوعيت جي وچ ۾ لاڳاپو آهي. هم ڳيري مان اسان جي مراد اها آهي ته تضاد سمورن عملن ۾ موجود هوندو آهي ۽ سمورن عملن ۾ شروع کان آخر تائين جاري رهندو آهي. چرپر، شيون، عمل، فڪر - اهي سمورا تضاد آهن يعني ابتڙن جو ميلاپ آهن. تضاد کان انڪار ڪرڻ جو مطلب آهي هر حقيقي شيءِ کان انڪار ڪرڻ، هيءَ سڃاڻي بنا ڪنهن شڪ شڪ جي سمورن زمانن ۽ سمورن ملڪن لاءِ هڪ سڃاڻيءَ پريو قانون آهي، پر اهو به وسارڻ نه گهرجي ته عام نوعيت انفرادي نوعيت ۾ لڪل هوندي آهي. انفرادي نوعيت کان سواءِ ڪا به عام نوعيت ٿي نه ٿي سگهي ۽ عام نوعيت کانسواءِ انفرادي، خاص نوعيت ٿي نه ٿي سگهي. جيڪڏهن انفرادي نوعيت ختم ڪئي وڃي ته ڪهڙي عام نوعيت باقي بچندي. هر نوعيت تضاد جي ڪري مخصوص يا انفرادي نوعيت پيدا ٿيندي آهي. انفرادي نوعيت شرطن پريو ۽ عارضي وجود رکندي آهي، ڇو ته مخصوص نوعيت تضاد جي شروع کان آخر تائين رهندي آهي. جيئن ئي مخصوص تضاد حل ٿيو تيئن ئي مخصوص نوعيت به تبديل ٿي ويندي ۽ نئين نوعيت ۾ وري نئين قسم جو مخصوص تضاد هوندو.

بنيادي تضاد ۽ تضاد جو اصل پاسو:

تضاد کي خصوصي بڻائڻ لاءِ اڃا به ٻه ٺڪتا اهڙا آهن جن جي ڌار ڌار ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي. انهن مان پهريون ٺڪتو آهي تضاد ۽ ٻيو ٺڪتو آهي ڪنهن به تضاد جو اصل پاسو.

ڪنهن پيچيده شيءِ جي وڌڻ جي عمل بابت ڪيترائي تضاد ٿين ٿا، انهن مان هڪ لازمي طرح بنيادي تضاد هوندو آهي. **اهو تضاد جيڪو ڪنهن به لقاء ۾**

باقی لقائن جوڏس، طرف، اھمیت مقرر ڪري، ان کي بنيادي تضاد چئجي ٿو. مثال

طور سرمائيدار سماج ۾ ٻه اُبتڙ قوتون پورهيت ۽ سرمائيدار (سينٽ) بنيادي تضاد جي جوڙجڪ ڪن ٿا، پر سرمائيدار سماج ۾ رڳو اهو تضاد ڪونو ٿو ٿئي. سرمائيدار سماج جا ٻيا تضاد به آهن. يعني باقي بچيل جاگيردار طبقي ۽ سرمائيدار طبقي جي وچ ۾ تضاد، هارين ۽ باقي بچيل جاگيردارن جي وچ ۾ تضاد، کاتيوار ۽ سرمائيدار جي وچ ۾ تضاد، پورهيت ۽ کاتيوار جي وچ ۾ تضاد، هڪ هٿين سرمائيدارن ۽ غير هڪ-هٿين سرمائيدارن جي وچ ۾ تضاد، سرمائيدار جمهوريت ۽ سرمائيدار ڊڪٽيٽري جي وچ ۾ تضاد، سرمائيدار ملڪن جي وچ ۾ تضاد، سامراج ۽ غلام بڻايل ملڪن جي وچ ۾ تضاد وغيره، اهي سمورا تضاد بنيادي تضاد جي ڪري مقرر يا متاثر ٿين ٿا.

سنڌ جهڙن اڏڙ بينڪي راڄن ۾ بنيادي تضاد ۽ غير تضادن جي وچ ۾ لاڳاپو هڪ وڌيڪ پيچيدگي تصوير بيش ڪري ٿو.

جڏهن ڌاريا حملي آور ڪنهن اهڙي ملڪ خلاف چڙهائيءَ واري جنگ شروع ڪندا آهن تڏهن ڪجهه غدارن کان سواءِ باقي سمورا طبقتا (عوام) ڌارين حملي آورن خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ عارضي طرح متحد ٿي سگهن ٿا. اهڙي وقت ۾ ڌارين حملي آورن ۽ اهڙي ملڪ جي وچ ۾ تضاد بنيادي تضاد بڻجي ويندو آهي. جڏهن ته ملڪ اندر ٻيا تضاد عارضي طور ٻئي درجي جي حيثيت اختيار ڪري وٺندا آهن. سنڌ ۾ عربن، ارغونن، ترخانن، مغلن ۽ انگريزن خلاف جنگ ۾ ائين ٿيو هو.

پر ٻئي قسم جي حالتن ۾ تضادن جي حيثيت بدلجي ويندي آهي. جڏهن سامراجي (پرڏيهي ڦورو سرمائيدار) پنهنجي ظلم ۽ تشدد جي جنگ بدران نسبتاً نرم ذريعي يعني سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي ذريعا استعمال ڪندو آهي تڏهن اڏڙ بينڪي راڄ جا حاڪم طبقتا سامراج جي فرمانبرداري ۽ اطاعت قبول ڪندا آهن ۽ ٻئي پاڻ ۾ ملي، گڏ جوڙ ڪري عوام تي گڏجي ظلم ڪرڻ لڳندا آهن. اهڙي وقت ۾ عوام سامراج ۽ جاگيردار طبقن جي اتحاد خلاف عام طور گهريلو جنگ جو طريقو استعمال ڪندا آهن. پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ ائين ٿي پيو.

جڏهن ڪا انقلابي گهريلو جنگ ترقي ڪري ڪنهن اهڙي ڏاڪي تي پهچي وڃي ٿي ته سامراج ۽ انهن جي پاليل گُٺن يعني ڏيهي رجعت پسندن کي پنهنجو وجود خطري ۾ نظر ايندو آهي، اهڙي وقت ۾ سامراجي ۽ ڏيهي غدار وڃي هڪ پاسي بيهندا آهن ۽ ٻئي پاسي وري عوام هوندا آهن. اهڙي وقت ۾ حاڪم طبقتا (سامراجي، سرمائيدار، جاگيردار) ٻيا طريقا اختيار ڪندا آهن. هو پنهنجن مفادن لاءِ پنهنجي رجعت پسند فوج کي ميدان ۾ آڻيندا آهن. ڪامورا شاهي جا ظلم وڌائيندا آهن، قانون کي تنگ ڦٽو ڪندا آهن ۽ عوامي جدوجهد کي ڪچلڻ لاءِ ٻه ٻارو ۽ ٽينڪون وٺي آڻي مقابلي ۾ بيهاريندا آهن. اهڙيءَ طرح تضادن جي اڏاوت ٿيندي رهندي آهي. اهڙو تضاد ٻين تضادن جي مقرر ڪندو آهي.

سماج جي سڄي تاريخ ۾ هر ڏاڪي تي ڪونه ڪو بنيادي تضاد ٿيندو آهي ۽ باقي ٻيا تضاد ان جي حوالي سان سڃاتا ويندا آهن. جڏهن به ڪنهن به لقاء ۾

هڪ کان وڌيڪ تضاد هجن تڏهن اسان کي بنيادي تضاد ڳولي هٿ ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن بنيادي تضاد هٿ اچي ويو ته باقي تضادن کي سمجهڻ سولو ٿي پوندو. بنيادي تضاد باقي ٻين سمورن تضادن جي وڌڻ جو رخ مقرر ڪري ٿو.

جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته هن سڄي ڌرتيءَ تي، هر هڪ ملڪ ۾، هر هڪ طبقاتي سماج رکندڙ ملڪ ۾ وڏي ۾ وڏو تضاد، طبقاتي تضاد آهي. جتي پورهيتن جون حڪومتون قائم آهن اتي پورهيت راج جي خلاف سرمائيدار، جاگيرداري، سامراجي، رجعت پرست ۽ خيال پرست سوچون شدت سان لڙي رهيون آهن. جتي سامراجين سرمائيدارن، جاگيردارن، رجعت پرستن ۽ خيال پرستن ۽ انهن جي چاڙتن جون حڪومتون قائم آهن اتي انهن خلاف پورهيت، مزدور، هاري، ترقي پسند ۽ حق پرست عوام جدوجهدون ڪري رهيا آهن. ان ڪري ئي چيو ويندو آهي ته سمورن سماجن جي حساب سان سوشلزم ۽ سرمائيداريءَ جو ٽڪر وڏي ۾ وڏو ٽڪر آهي، پر جيڪڏهن سامراجي حڪومتن ۽ مظلوم قومن جو جائزو ورتو وڃي ته اتي وڏي ۾ وڏو تضاد قومي تضاد هوندو آهي ۽ جڏهن ڊڪٽيٽري راج جو جائزو ورتو وڃي ته اتي وڏي ۾ وڏو تضاد ڊڪٽيٽري خلاف جمهوري جدوجهد جو هوندو آهي. پاڪستان جهڙي ملڪ ۾ بنيادي تضادن جي سلسلي ۾ اڳ ۾ ئي چئي آيا آهيون ته هتي مظلوم قومن جو ظالم قوم ۽ ظالم ٽولن خلاف ٽڪر، پورهيت، مزدور، هاريءَ جو سرمائيداري- جاگيرداري خلاف ٽڪر، ڊڪٽيٽري خلاف جمهوري قوتن جو ٽڪر ۽ عالمي سامراج خلاف عوامي قوتن جو ٽڪر موجود آهي. ان کانسواءِ به پاڪستان ۾ ڪيترائي تضاد موجود آهن. جڏهن ڪنهن سماج ۾ ڪيترائي تضاد وڏي اهميت رکندڙ هوندا آهن تڏهن انهن مان ڪونه ڪو هڪ وڌيڪ تيز وڌيڪ نروار، وڌيڪ نمايان، وڌيڪ حاوي، وڌيڪ اهم ۽ وڌيڪ بنيادي حيثيت رکندڙ هوندو آهي. اهو تضاد ئي باقي تضادن جي سڃاڻپ جي نشاندهي ڪندو آهي. تاريخ جي مختلف ڏاڪن تي اهڙا بنيادي يا اهم تضاد هڪ ٻئي سان جڳهون تبديل ڪندا رهندا آهن. ڪڏهن طبقاتي تضاد تيزيءَ سان اُڀري بنيادي حيثيت وٺندو آهي، ڪڏهن قومي تضاد بنيادي ٿي پوندو آهي، ڪڏهن جمهوري تضاد ته ڪڏهن وري سامراج دشمن تضاد. تاريخ جي هر ڏاڪي تي وڌيڪ نمايان، وڌيڪ تيز وڌيڪ چٽي ۽ وڌيڪ بنيادي تضاد کي اهميت ڏيڻي پوندي آهي، پر ان جو مطلب اهو نه آهي ته ٻين تضادن کان اڪيون پوريون وڃن. مسئلي جو سڀ طرفو تجزيو، نوس حالتن جو نوس تجزيو ياد رکڻ گهرجي.

اهڙا ڌڙا جيڪي ڪنهن به تضاد کي ڪنهن به ڏاڪي تي ڏسي، جاچي ۽ پڪڙي نه ٿا سگهن يا شعوري يا لاشعوري طرح انهن کان انڪار ڪن ٿا، اهي ڪڏهن به صحيح انقلابي عمل ڪري نه ٿا سگهن.

تضاد تي غور ۽ فڪر ڪرڻ وقت ڪٿي به، ڪڏهن به اها ڳالهه وسارڻ نه گهرجي ته هر تضاد ٻن اُبتڙن جو ميلاپ هوندو آهي. ڪوبه تضاد، پوءِ اهو بنيادي هجي يا ٻئي درجي جو ڇا ان جي ٻنهي اُبتڙن کي هڪ جيترو سمجهڻ گهرجي؟

ڪڏهن به نه. ڪنهن به تضاد ۾ اُبتڙن جي واڌ اڻ برابر هوندي آهي. ڪنهن نه ڪنهن اُبتڙ جو پڙ ڳرو هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ايئن به محسوس ٿيندو آهي جڏهن اهي ٻئي اُبتڙون هڪ ٻئي جي برابر هجن پر اهڙي حالت عارضي هوندي آهي. جڏهن ته اڻ برابريءَ جي حيثيت بنيادي هوندي آهي. ٻنهي اُبتڙن مان هڪ اُبتڙ لازمي طرح اول ۽ ٻي پوءِ هوندي آهي. تضاد جو اصل پاسوان اُبتڙ کي چڱي توڙيڪا تضاد ۾ رهنما ڪردار ادا ڪري. ڪنهن به شيءِ جي نوعيت جي مقرري غالب پاسي يعني تضاد جي اصل پاسي جي ڪري ٿيندي آهي. مثال طور، جاگيرداري سماج ۾ تضاد جو اصل پاسو جاگيردار هوندا آهن ۽ سرمائيداري سماج ۾ تضاد جو اصل پاسو سرمائيدار هوندا آهن.

پر اها حالت ڄميل ۽ دائمي ڪانه ٿي ٿئي. تضاد جو اصل ۽ غير اصل پاسو هڪ ٻئي ۾ تبديل ٿيندا رهندا آهن ۽ انهن جي بدلجڻ ڪري شيءِ، لقاءَ جي نوعيت به بدلجي ويندي آهي. مثال طور، جاگيرداري، سرمائيداري، سامراجي (ڦورو) سماج ۾ جڏهن پورهيت عوام پاڻ ۾ ٻڏي ڪري، قومي، عوامي جهوري انقلاب وسيلي حاوي پئجي ويندا آهن تڏهن سماج جي نوعيت به بدلجي ويندي آهي. جيڪو نئون سماج ظاهر ٿيندو آهي ان کي عوامي جهوري راج چوندا آهيون. ان ۾ تضاد جو نمايان، حاوي ۽ اصل پاسو پورهيت عوام هوندا آهن ۽ غير اصل پاسو جاگيرداري، سرمائيداري، سامراجي (ڦورو) سوچ هوندي آهي. ”ڦورو سوچ“ ان ڪري چئون ٿا جو جاگيردارن سرمائيدارن کان ذاتي ملڪيت بڻايل پيداواري وسيلائي عوامي ملڪيت بڻايا ويندا آهن.

اسين گهڻو ڪري ”پراڻي جي جاءِ تي نئين جي اچڻ“ جي ڳالهه ڪندا آهيون. پراڻي جي جاءِ تي نئين جو اچڻ ڪائنات جو اٽل قانون آهي ۽ پراڻي جي جاءِ تي نئون مٿينءَ طرح (يعني اصل پاسي تي تضاد جي غير اصل پاسي جو حاوي پئجي ويل اصل پاسو بڻجڻ وسيلي) ايندو آهي. پراڻي جي جاءِ تي نئون نه رڳو سماج ۾ اچي ٿو، نه رڳو ساهوارن ۾ اچي ٿو، نه رڳو سوچ ۾ اچي ٿو پر ڪائنات جي هر شيءِ، هر لقاءَ ۾ پراڻي جي جاءِ تي نئون اوس اچڻو آهي.

ڪنهن به لقاءَ ۾ بنيادي تضاد ۽ تضاد جي اصل پاسي کي سمجهڻ کانپوءِ اڃان به اسان کي اندرين تضاد ۽ ٻاهرين تضاد، دشمنيءَ واري تضاد ۽ غير دشمنيءَ واري تضاد کي سمجهڻو آهي.

اندرين ۽ ٻاهريان تضاد:

اسين عام طرح اهو ٻڌندا رهندا آهيون ته جيئن ته اندريان تضاد اڃا پڇي راس نه ٿيا آهن، تنهن ڪري انقلاب اچي نه ٿو سگهي ۽ جتي اندريان تضاد تيز ٿي ويا اتي انقلاب اچي ويو. اچو ته هن ڳالهه کي سمجهون. ڪنهن به ملڪ ۾ ڪوبه انقلاب ٿيستنائين برپا ڪري نه ٿو سگهجي جيستنائين ان جو بڻ بنياد ۽ سبب ملڪ اندر موجود قوتن ۾ ڪونهي. سوپيارا پورهيت ڪنهن به ٻئي ملڪ ۾ انقلاب درآمد ڪري نه ٿا سگهن. ها البت ٻاهريون حالتون، ٻاهريان انقلاب، ٻاهريون پورهيت قوتون ڪنهن به ملڪ جي اندروني تضاد تي اثر وجهي، انهن کي تيز ڪري سگهن ٿيون. نه رڳو ڪري سگهن ٿيون پر ڪنديون آهن. هي جو پنهنجي

انقلابي سوچ ۾، تنظيم ڪرڻ ۾، جدوجهد ڪرڻ ۾، قوت ۾ ايڏو سارو واڌارو آيو آهي اهورڳواندرين حالتن جي عنایت ڪونهي پر ٻاهرين حالتن جو به ڏنل آهي. “تاريخ جي ڄاڻن کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته جيڪڏهن پهرين جنگ عظيم (جي پڄاڻيءَ وقت) روس جا مزدور ۽ هاري روس ۾ سامراجي راج جو تختو اونڌو ڪري، سامراجي لوڙهي جا پرگهل ڪڍي نه رکن ها، ۽ سامراج جي چيلهه پيچي نه رکن ها، ۽ ٻي جنگ عظيم ۾ روسي عوام پنهنجي انقلابي پورهيت پارٽيءَ ۽ سرڪار جي اڳواڻيءَ هيٺ لکين ڪروڙين جانيون قربان ڪري، پنهنجي وطن جي پاڙيءَ پاڙيءَ تي هٿلري ڏيو سان پکين نه پون ها، ۽ ان جي گهر تي ڪاهي نازي شيطانيت جون جڙون نه اُکوڙين ها، ۽ سڄيءَ دنيا جي سامراجين جو نشوون توڙين ها، جيڪڏهن چيني عوام لڳاتار 25 سال جپاني، آمريڪي، برطانوي سامراجين سان حياتيءَ ۽ موت جي جنگ نه لڙن ها ۽ ايشيا ۾ سندن معتبريءَ جي پڳ لاهي نه رکن ها ته جيڪر انگريز کي ڪابه ضرورت ڪانه پوي ها، جو هو هندستان جهڙيءَ سونا آنا ڏيندڙ ڪڪڙ کي هندو سيني ۽ مسلمان جاگيردارن کي اڏي پائيواريءَ تي ڏيئي، پاڻ ٽپڙ ڪڍي، ڳوٺ هليو وڃي ها. ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جا لڪ لائق، پر انهن جي ڊگهي کي به طاقت ڪانه هئي، جو رڳو نلهين تقريرن ۽ ڄاڙين بازين سان انگريزن کي ڊيڄاري، پڄاڻي ڪڍي ڇڏي ها. اها ته اسين دعا ڪريون دنيا جي دلير ۽ سروبيچ انقلابي پورهيت عوام کي، جن جي قربانين ڪري اسان کي انڌي منڊي مفت جي آزادي ملي، جي نه ته انگريز جيڪر رڳو سچ پچ اڪيون ڪڍي ها، ته به ڪانگريس ۽ ليگي سورما گهرن کان به ٻاهر ڪونه نڪرن ها.” (رسول بخش پليجو، صبح ٿيندو، ڇاپو ٻيو، ص: 140-142). هي آهي ٻاهرين تضاد جي اثرن جو هڪ مثال.

سبب جيڪي ڦورو سماج جي خاتمي طرف وٺي هلن ها، اهي هر هڪ ڦورو ملڪ ۾ اندر لڪل آهن. ۽ ڦورن ۽ ڦريلن جي وچ ۾ هڪ ڇتو ٽڪر جي صورت ۾ موجود آهن.

تنهن ڪري اسان چئون ٿا ته اندريان تضاد موجود هوندا آهن ۽ اهي لڦائن يا عملن ۾ اندر لڪل هوندا آهن. پر اهڙا به تضاد ٿيندا آهن جيڪي ٻن شين، عملن يا لڦائن جي وچ ۾ موجود هوندا آهن، جيئن مثال طور، سوشلسٽ ملڪن ۽ سرماڻيدار ملڪن جي وچ ۾ تضاد ۽ سڄيءَ دنيا جي ترقي پسند عوام جا سامراج سان تضاد. پوءِ اهي ڪهڙا تضاد آهن جيڪي واڌاري، ترقيءَ لاءِ بنيادي ڪردار ادا ڪن ٿا؟ **اهي اندروني تضاد ئي آهن جيڪي هر قسم جي واڌاري لاءِ فيصلي ڪن بنيادي ڪردار ادا ڪن ٿا.** (ان ڪري ئي لينن ٽراٽسڪيءَ جي انقلاب درآمد ڪرڻ واري خيال کي سختيءَ سان رد ڪيو). ان جو مطلب اهو نه آهي ته جدليات ٻاهرين تضادن کي ڪابه اهميت نه ٿي ڏئي. سڄي سامراجي سرشتي جو ڪمزور ٿيڻ يعني سامراجي ملڪن جا پاڻ ۾ تضاد، سامراجي سرشتي خلاف سوشلسٽ سرشتي جا تضاد ۽ سامراجي ملڪن خلاف قومي آزاديءَ جي جنگ وڙهندڙ ملڪن جا تضاد وغيره يعني ٻاهريان تضاد پڻ غلاميءَ جي چرخي مان نڪرڻ لاءِ غلام ملڪن جي قومن ۽ عوام جي جدوجهد ۾ زبردست مدد ڏين ٿا. پر اهي اندريان

تضاد ٿي آهن جيڪي سوپ ماڻڻ جي جدوجهد ۾ فيصلي ڪن ڪردار ادا ڪن ٿا.

**اندريان تضاد اهي آهن جيڪي واقعي، عمل، لقاء، شيءِ جي وڌيڪ گهرائيءَ
منجهه موجود آهن. مختلف شين، لقائن، عملن، واقعن جي وچ ۾ موجود تضاد
باهريان تضاد آهن.**

اندرين ۽ باهريين تضادن جي وچ ۾ فرق ڪرڻ کانپوءِ اسان کي دشمنيءَ وارن
۽ غير دشمنيءَ وارن تضادن جي وچ ۾ به فرق ڪرڻ گهرجي.

دشمني ۽ غير دشمنيءَ وارا تضاد:

سرمائيدار ۽ مزدور جي وچ ۾ تضاد يا جاگيردار ۽ هاريءَ جي وچ ۾ تضاد يعني
اهي تضاد جن ۾ هر هڪ کي پنهنجا پنهنجا طبقاتي مفاد آهن، اهي هڪ شيءِ
آهن ۽ اهي مفاد جيڪي ساڳئي طبقي جي مفاد ۾ آهن يعني اهي تضاد جيڪي
ٻن مزدورن، ٻن هارين يا مزدورن ۽ هارين جي وچ ۾ موجود آهن، اهي ٻي شيءِ آهن.
پهرين شيءِ ۾ جيڪي تضاد آهن اهي سخت ويڙهه وارا تضاد آهن ۽ ٻي شيءِ ۾
پورهيتن منجهه تضاد جي ڳالهه ڪيل آهي. اهي طريقا جن وسيلي هي ٻئي
مختلف قسم جا تضاد حل ڪيا وڃن ٿا اهي ٻڻ مختلف آهن. پهرين قسم جي
تضادن ۾ پورهيتن لاءِ ضروري آهي ته اهي انقلاب وسيلي سڀني جو سرمائيداري
راج ڏاهي ڦٽو ڪن. جڏهن ته ٻئي قسم جي تضادن ۾ همت ڀريو، تنقيد ۽ خود-
تنقيد وارو عمل ڪرڻ جي ضرورت آهي. پهرين قسم جا تضاد دشمنيءَ وارا تضاد
آهن جڏهن ته ٻئي قسم جا تضاد غير دشمنيءَ وارا تضاد آهن.

دشمنيءَ وارا تضاد هر ان جاءِ تي موجود هوندا آهن جتي طبقاتي مفادن جي وچ ۾
ٽڪر هوندو آهي. انساني سماج ۾ دشمنيءَ وارا، يعني پرامن طريقن جا حل نه ٿيڻ
جوڳا تضاد، سماجي قوتن ۽ طبقن جي وچ ۾ جهيڙي، ٽڪر جي صورت وٺندا آهن-
زميندارن ۽ هارين جي وچ ۾ جهيڙو، سرمائيدارن ۽ مزدورن جي وچ ۾ جهيڙو، مظلوم
قومن ۽ سامراج جي وچ ۾ جهيڙو اهو ئي سبب آهي جنهن ڪري طبقاتي سماج کي،
ان جي پنهنجن تضادن، اندرين توڙي باهريين تضادن، پنهنجي وسيلي تباهه ڪيو پيو
وڃي.

هڪ طرف سامراجي قومن ۽ ٻئي طرف انهن قومن، جن پنهنجي خود
مختياري حاصل ڪئي آهي يا اڃا به سامراج خلاف وڙهي رهيون آهن، پنهنجي
وچ ۾ چٽا دشمنيءَ وارا تضاد موجود آهن. ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا
عوام ۽ قومن سامراج خلاف چٽي جنگ ڪري رهيا آهن ته جيئن پنهنجو پاڻ کي
آزاد ڪرائي سگهن. سمورا اندريان توڙي باهريان تضاد جيڪي سامراج سان
چٽي ٽڪر ۾ آهن، اهي لاڳيتو سامراج کي ڪمزور ڪري رهيا آهن ۽ اهو وقت
اچي پهتو آهي جنهن ۾ سامراجي اڃا وڌيڪ ڪمزور ٿي وڃن ۽ فنا ٿي وڃن.
موجوده وقت جا تضاد سامراج کي موت طرف ڌڪي رهيا آهن.

دشمنيءَ وارا تضاد ڪيئن حل ڪيا ويندا آهن؟ انهن جو واڌارو باقائدي هڪ رستي تي هلندو آهي۔ وڌندا آهن، تيز ٿيندا آهن ۽ پڻ اڻڻن جيان منهن مقابل ٿيندا آهن.

دشمنيءَ وارا تضاد ٻن قوتن، ٻن مقصدن، ٻن نُڪتہ نظرن جي وچ ۾ چٽي ويڙهه ڪندڙ تضاد آهن. اهي هميشه جهيڙي ۽ ٽڪر طرف هلندا آهن ۽ انهن تي رڳو تيز سماجي جدوجهد، سماجي انقلاب، وسيلي ئي قابو پائي سگهجي ٿو. اهڙا تضاد پراڻن سماجي رشتن جي چار ڀرهي حل ڪري نه ٿا سگهجن. انهن سماجي رشتن کي انقلابي وسيلن سان ئي تڙي سگهجي ٿو. سڌارن وسيلي اهڙن تضادن کي حل ڪرڻ جي ڳالهه ترميم پسندي آهي.

غير دشمنيءَ وارا تضاد دشمنيءَ وارن تضادن کان ايئن فرق رکن ٿا جو اهي اهڙين سماجي قوتن ۽ لاڙن جا تضاد آهن جن جا بنيادي ۽ دائمي مفاد ڪنهن نه ڪنهن ڏاڪي تي ساڳيا آهن. اهڙا تضاد مزدورن جي وچ ۾، هارين جي وچ ۾، مزدورن ۽ هارين جي وچ ۾ موجود تضاد آهن. غير دشمنيءَ وارن تضادن جو ٻيو مثال تنظيم اندر به ملي ٿو. پراڻن ۽ نون ڪارڪنن جي وچ ۾، پراڻن ۽ نون خيالن جي وچ ۾، ڪنهن مسئلي تي رابن جي وچ ۾، وڌيڪ ڄاڻو ۽ گهٽ ڄاڻو جي وچ ۾، وڌيڪ ڪم ڪندڙ ۽ گهٽ ڪم ڪندڙ جي وچ ۾، هڪ طرف وڌيڪ ڄاڻو ۽ وڌيڪ ڪم ڪندڙن ۽ ٻئي طرف گهٽ ڄاڻو ۽ گهٽ ڪم ڪندڙن جي وچ ۾ وغيره.

غير دشمنيءَ وارن تضادن جي سلسلي ۾ عام طرح اهڙو ڪوبه لاڙو نه هوندو آهي جو اهي ڏاڍا تيز ۽ چٽا ٿي وڃن، پر ان جي اڻڻ، اهي عام طرح نرم ۽ ڍلا رهندا آهن، ڇو ته انهن جا ڊگهي عرصي وارا عام دائمي ۽ بنيادي مفاد ساڳيا هوندا آهن. جهيڙيءَ طرح دشمنيءَ ۽ غير دشمنيءَ وارا تضاد مختلف آهن، اهڙيءَ طرح انهن مان هر هڪ کي حل ڪرڻ جو طريقو به مختلف آهي. غير دشمنيءَ وارن تضادن کي سمجهڻ سمجهائڻ، تعليم تربيت، تنقيد خود۔ تنقيد ۽ ٻين پائپي ۽ وارن اهڙن طريقن سان حل ڪيو ويندو آهي، جيڪي حالتن موجب ٺهڪندڙ هجن، غير دشمنيءَ وارا تضاد اهڙا آهن جن کي وجود رکندڙ سماجي سرشتي اندر ئي حل ڪري سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح سوشلسٽ سماج اندر ۽ پڻ سوشلسٽ ملڪن جي وچ ۾ پيدا ٿيندڙ تضاد به غير دشمنيءَ وارا تضاد هوندا آهن. انهن کي حل ڪرڻ جو طريقو به ساڳيو هوندو آهي.

پر غير دشمنيءَ وارن تضادن جي سلسلي ۾ اها ڳالهه ڪڏهن به وسارڻ نه گهرجي ته ڪڏهن ڪڏهن، ڪن خاص حالتن ۾، تضادن کي صحيح نموني حل نه ڪرڻ جي صورت ۾ غير دشمنيءَ وارا تضاد عارضي طرح اهڙي صورت به اختيار ڪري وٺندا آهن جو اهي دشمنيءَ وارا تضاد پائجا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ته انهن ۾ جنگيون به ٿي پونديون آهن. اهڙي وقت ۾ هوش هٿان وڃائڻ نه گهرجي، همت، پڪي ارادي، مستقل مزاجي ۽ تعمير ڪرڻ جي خيال کان انهن کي سلڇڻي انداز ۾ حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهڻ گهرجي.

مطلب ته، اُبتن جي هيڪڙائي ۽ تڪر جو قانون واداري، ترقيءَ جي اندرپن وسيلن جي نشاندهي ڪري ٿو. ان ڪري ئي لئين چيو، **“جدليات دراصل ان قانون جو اڀياس آهي جيڪو خود شيءِ جي ماهيت ۾ موجود هوندو آهي.”** لئين گهڻو ڪري هن قانون کي جدليات جي ماهيت قرار ڏيندو هو ۽ هن قانون کي جدليات جو دماغ به چيو آهي.

هاڻي اسين شايد اهو سوال ڪرڻ پسند ڪريون ته ڇا وادارو هڪ سنئين سڌي رُخ ۾ ٿئي ٿو يا اهو ڪجهه وڌيڪ پيچيده ۽ ڳٽيل آهي ۽ ان جي گهر آهي ته پراڻي جو خاتمو ٿئي ۽ نئون ميدان ۾ اچي؟

نفيءَ جي نفيءَ جو قانون:

نفي ڇا آهي؟

اسين سڀ اهو ڄاڻون ٿا ته موت، تباهي، پڇڻ ۽ پوڙهڻ روزاني زندگيءَ جا عام لقاءَ آهن. اسين قدرت جو ڪوبه لقاءَ وٺون ته اهو پروڙي وٺنداسون ته هر لقاءَ کي ڪانه ڪا شروعات آهي. اهو ڪجهه عرصي دوران وڌي ويجهي ٿو، وڌو ٿئي ٿو ۽ قوت حاصل ڪري ٿو ۽ آخرڪار ڪجهه عرصي دوران پوڙهڻ وڃي ٿو، ۽ ڳري ڀري وڃي ٿو. “لڊوگ فيرٿر باخ ۽ جرمن روايتي فلسفي جي پڄاڻي” ۾ اينجلس لکيو ته جدلي فلسفي وٽ ڪابه شيءِ ختم ٿيندڙ ڄميل مجرد نه آهي. هر هڪ خاصيت کي نفي ٿيڻو آهي، غائب ٿيڻو آهي ۽ ڪابه شيءِ اهڙي نه آهي، جيڪا نڪري نروار ٿيڻ ۽ ڳري ڀري وڃڻ جي لاڳيتي عمل ۾ نه گذري، ۽ ڪابه اهڙي شيءِ نه آهي جيڪا سادي کان عمدي ڏانهن، هيٺاهينءَ کان مٿاهين ڏانهن ترقي نه ڪري.

اهو پراڻن لقائن جو مري وڃڻ ۽ نون لقائن جو نروار ٿيڻ، وري نئون ٿيڻ جو لاڳيتو عمل ئي آهي، جنهن کي هتي نفي چئون ٿا. پراڻي جي جاءِ تي نئين جي ظاهر ٿيڻ جو مطلب اهو ٿيو ته پراڻي جي نفي ٿي.

جيڪڏهن مادي کي ڪيتري به وقت ۾ فنا نه ٿيڻو آهي ته ان لاءِ اهو لازمي طرح بيحد ضروري آهي ته پراڻي جي نفي ٿيندي رهي، ۽ نئون نروار ٿيندو رهي. مادو، ڪائنات، قدرت، دنيا ايئن ڪري ئي دائمي وجود رکي سگهي ٿي، ٻيو ڪنهن به نموني نه. هميشه کان ايئن ٿيندو آيو آهي ته پراڻو مرندي آهي ۽ نئون نروار ٿيندو رهي ٿو.

نفيءَ جي نفي:

قدرت ۽ سماج ۾ جيڪو ڪجهه به نئون نروار آهي، اهو به ان فطرتي نموني هلي ٿو. هر نئون هوري هوري، ڪجهه عرصي ۾ وڌي ويجهي، طاقت وٺي، پوڙهڻ وٺي، پراڻو ٿي وڃي ٿو ۽ وري ان جي جاءِ نئون لقاءَ ۽ نيون قوتون وٺنديون رهن ٿيون. هڪ ڀيري جيڪو ڪجهه نئون آهي، اهو ڪنهن پراڻي جي نفي ڪري ظاهر ٿيو آهي ۽ هيٺ وري خود ان جي به نفي ٿيڻي آهي، ۽ وري اڃا به ڪجهه ٻيو، اڃا وڌيڪ نئون، وڌيڪ سگهارو ۽ سٺو انهيءَ مان ٿئي نڪرڻو آهي. انهيءَ عمل کي

نفيءَ جي نفي ڇڻجي ٿو. جيئن ته ڪائنات ۾ لقائن جوار ڪُت تعداد موجود آهي، ان ڪري نفيءَ جو عمل به بنا ڪنهن پڄاڻيءَ جي، لاڳيتو ٿيندو رهي ٿو. عملي زندگيءَ ۾ اهو ڪيئن ٿئي ٿو؟ اچو ته هڪ مثال وٺون. جڏهن هڪ فصل اُپائجي ٿو تڏهن اهو ڪيترن ئي ڏاڪن مان گذري ٿو. ٻجن جو ڦٽي سلو ٿيڻ، فصل جو واڌارو ۽ رچي پيچي راس ٿيڻ، اُپائجڻ جي عمل دوران ٻجن جو وجود آهستي آهستي ڳري وڃي ٿو. يعني انهن جي نفي ٿي وڃي ٿي. انهن ٻجن مان ڦٽندڙ سلا وڌي پوئن جو روپ وٺن ٿا، يعني انهن جي نفي ٿي وڃي ٿي، پر ان کان پوءِ ٻوٽا گل ڏين ٿا، انگورجن ٿا، انهن جو لڳ ٿئي ٿو ۽ آخر ڪار هُو پنهنجو ميوو جهلن ٿا، پوءِ ٻوٽو مري وڃي ٿو. اها بي نفي آهي.

بج زمين ۾ ڳري ويو پر ان جي موت ۾ اسان کي جيڪو ڪجهه مليو اهو هڪ بج جي بدلي ۾ هڪ بج نه آهي، پر هڪ جي بدلي ۾ ان جي ڏهوڻ، ويهوڻ، ٽيهوڻ آهي. هن عمل جي مشاهدي ۾ ڏاڍي اهم شيءِ اها آهي ته هڪ شيءِ جي نفي ڪري جيڪو ڪجهه اسان کي مليو اهو پهرين کان بهتر، ججهو آهي. اهڙو شاندار نتيجو ئي نفيءَ جي نفيءَ واري قانون جو لاپ بيان ڪري ٿو. اسان هن عمل جي شروعات ڇا سان ڪئي؟ ڪجهه ٻجن سان. نتيجي ۾ اسان ڇا ماڻيو؟ ڪي بج. هن عمل کي مٿاڇري نگاهه سان ڏسڻ ۾ اين ٿا معلوم ٿئي ٿو ته جڙڪ هڪ ”ڌارو“ پورو ٿيو. جڙڪ جتان اسان شروعات ڪئي، ڦري اچي اتي ئي پهتاسون. ”تاريخ پنهنجو پاڻ ورجايو.“ پر هن مثال مان چٽيءَ طرح اهو ڏسي سگهون ٿا ته ڪجهه نه ڪجهه واڌارو ضرور ٿيو آهي. اسان هن عمل جي شروعات ڪجهه ٻجن سان ڪئي ۽ عمل جي پوري ٿيڻ وقت اسان وٽ هڪ مڪمل فصل آهي، اسان وٽ جيڪي بج آهن اهي پهرين جي پيٽ ۾ گهڻا آهن. هي رڳو پهرين کي ورجائڻ ڪونهي، هن ۾ پراڻي کان ڪجهه وڌيڪ آهي. هيءُ تخليق جو عمل آهي. عمل جي واڌاري جا ڏاڪا آهن، هيٺين سطح ۽ مٿين سطح آهي. انهيءَ عمل ۾ پوئتي نه موٽيا آهيون پر ڪجهه اڳتي وڌيا آهيون. عمل ۾ بيهڪ ڪانهي پر هڪ چرپر آهي، جيڪا هيٺين کان مٿين طرف، سادي کان ڳٽيل طرف، اُچي طرف وٺي هلي ٿي.

نفيءَ جي نفيءَ جو قانون چوي ٿو ته واڌاري جي عمل دوران هر هڪ مٿيون ڏاڪو هيٺين ڏاڪي جي نفي ڪري ٿو ان کي ڪڍي ڦٽو ڪري ٿو پر پنهنجي قدر کي اڳتي وڌائڻ دوران پراڻي جون سٺيون خاصيتون کڻي پاڻ وٽ محفوظ رکي ٿو ۽ نيون خاصيتون پڻ وڌائي ٿو.

جدلي نفي:

اسين ڏسي آيا آهيون ته نفيءَ جا سمورا قسم واڌاري جو وسيلو آهن، يا واڌاري طرف وٺي هلن ٿا، پر اچو ته ايئن ڪريون جو هڪ بج کي پوکڻ ۽ ان لاءِ گهريل سموريون ضرورتون مهيا ڪرڻ کان سواءِ، ان کي سادي نموني تباهه ڪريون. مثال طور، ان کي ساڙي ڇڏيون. ڇا اها بج جي نفي نه ٿي؟ هاڻو اها برابر هڪ قسم جي نفي ٿي، پر اها جدلي نفي نه آهي. اها نفي واڌاري جي هڪ وسيلي طور ڪم نه ڪندي. اهو عمل لقاءَ کي ضايع ڪرڻ کان سواءِ ٻي ڪا به خدمت نه ٿو

ڪري. لينن اهڙي نفيءَ کي “بي مُلهه” نفي سڏيو، يعني اهڙي نفي جنهن جو اسان کي ڦل نه ملي.

زندگيءَ ۾ اهڙي نفيءَ سان واسطو پوندو رهي ٿو. ڪي ماڻهو وري هر هڪ شيءِ جي اهڙي ئي نفي ڪرڻ چاهيندا آهن. اهي ڪنهن به شيءِ ۾ ڀروسو نه ڪندا آهن. اهڙن ماڻهن کي بي ڀروسا يا بي اعتباريا (نهيلاست) سڏبو آهي. ڪي ماڻهو وري اهڙا آهن جيڪي هر شيءِ، هر لقاءَ، هر عمل ۾ شڪ ڪندا آهن. اهڙن ماڻهن کي شڪ باز شڪي طبع (اسڪيپٽڪس) سڏبو آهي. اهي به پنهنجيءَ ڀر ۾ هر شيءِ جي نفي ڪن ٿا، پر اها نفي ڀڻ “بي مُلهه” نفي آهي. انهن جي نفي “بي مُلهه”، “بي ڀروسي” ۽ “شڪ باز” نفي آهي. لينن هميشه اهڙي ڪوڪلي نفيءَ تي سختيءَ سان تنقيد ڪندو هو. **نفي، جدلي نفي تڏهن ڀڄجي ٿي جڏهن اها واڌاري جو**

وسيلو ڀڄجي، جڏهن هر نئين شيءِ پراڻيءَ جون سموريون مُلهائڻيون، ڪارائتيون، عمديون خاصيتون پاڻ وٽ محفوظ رکي. نفيءَ جو عمل ختم ٿيڻ جوڳو نه آهي. جدلي نفيءَ جي باري ۾ سڄو نُڪتو هيءُ آهي ته اها پراڻي کي مڪمل طرح رد ڪرڻ کانسواءِ، ان جون سموريون سُنڀاليون ڪڍي، ان جي واڌاري واري ڏاڪي تي “حاوي” ڀڄجي وڃي ٿي، ۽ اڳين جي نسبت وڌيڪ تيزيءَ سان واڌارو ڪري ٿي. نفي جيڪڏهن جدلي آهي ته اها پراڻيءَ جو سمورو سُٺو ۽ ڪارائتو پاڻ وٽ محفوظ رکي ٿي.

بي اعتباريا ۽ شڪ باز مختلف نموني سوچن ۽ عمل ڪن ٿا. هنن جي به اها ساڳي ئي واٽ آهي جنهن تي سرماڻيدار ۽ ڦورو هلن ٿا. مثال طور، جڏهن ڌرتيءَ جي گولي تي سوشلسٽ حڪومت نڪري نروار ٿي، تڏهن اهي ان جو وجود تسليم ڪندي پيا ڊڄندا هئا، ۽ چوندا هئا ته اها رهي سگهي اٿئي نه (شڪباز)، ۽ اهڙي حڪومت هلي نه سگهندي (بي ڀروسا). اهي اڄ به ان ڳالهه ۾ شڪ ڪن ٿا ۽ اعتبار نه ٿا ڪن ته ڪو پورهيتن وٽ سماج تبديل ڪرڻ ۽ حڪومت جو نظام هلائڻ جي لياقت آهي. اهي انهن قومن ۾ به ڀروسو نه ٿا ڪن ۽ انهن ۾ شڪ ڪن ٿا، جن قومن سامراجي چنبي کان پنهنجي جند آزاد ڪرائي آهي. ويندي کي ته اهڙا به آهن جيڪي پورهيتن جي، پنهنجي پارٽيءَ ۽ ان جي رهنمائيءَ ۾ به شڪ ڪن ٿا، ۽ انهن تي مڪمل ڀروسو نه ٿا رکن. پر هونجي ڪچهري ۾ چون ٿا ته سچ اٿئي ڇا آهي، ٿي سگهي ٿو هيئنن هجي يا هونئن هجي. اهڙن ماڻهن وٽ نظر ۽ سوچ جي ڪشادگي ڪونهي.

جڏهن سوشلسٽ رياستن ۾ ترقيءَ جا منصوبا رٿيا وڃن ٿا تڏهن اهي انهن منصوبن جي تڪميل ۾ به شڪ ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته اهي خيالي رٿائون آهن، پر اڄوڪي تاريخي حقيقت ٻڌائي ٿي ته اهي منصوبا نه رڳو ڪامياب ٿيا آهن پر اڃا به اڳي کان اڳرا آهن. اهي ڏينهن ڏينهن تيز رفتاريءَ سان ترقي ڪري رهيا آهن.

انقلابي تعليم جا دشمن عام طرح اها نقش نگاري ڪن ٿا ته ڪميونسٽ رڳو تباهي ۽ بربادي مڃائڻ چاهن ٿا، ۽ اهي ڪڏهن به تعميري ۽ تخليقي سرگرمي

ڪري نه ٿا سگهن. پر ڇا اهو سچ آهي؟ نه، اهو سچ ڪونهي. ڪميونسٽ برابر تباھ ڪرڻ چاهن ٿا، پر هو جيڪو ڪجهه تباھ ڪرڻ چاهن ٿا اهو آهي ڦرلٽ جو نظام، ظلم جو نظام، ان برابريءَ جو نظام، سامراجي نظام، سرمائيداري نظام، جاگيرداري نظام. ٻئي طرف وري هو اهڙي سماج جي تخليق ڪرڻ چاهن ٿا جنهن ۾ ڦرلٽ ۽ ظلم ڪونهي، اهڙو نظام جيڪو پائيداري، سُڪ سلامتيءَ، برابريءَ ۽ پيار ڀريو هجي. اهڙو سماج، جنهن ۾ انسان حقيقي طرح خوش ۽ آزاد هجي. ڪميونسٽن وٽ نفي هميشه تعميري تخليق سان ڳنڍيل آهي. اهي ڪميونسٽ ٿي آهن جن ڦورو سماجن کي ختم ڪري، بي انتها تيزيءَ سان اهي ترقيون ڪري ڏيکارين آهن، جن تي ڪيترائي ڊنگ رهجي ويا آهن. ڪميونسٽ هر ان شيءِ جي نفي ڪن ٿا، جيڪا رجعت پرست آهي، ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ آهي، جيڪا ناڪاره ٿي چڪي آهي، پر هُوهر نئين ۽ ملهائڻي شيءِ جي حفاظت ڪن ٿا، ان کي وڌائڻ ٿا ۽ ترقيءَ طرف وٺي هلن ٿا.

مثال طور ڪميونسٽ سڄي جو سڄي پراڻي ثقافت کي مڪمل طرح تباھ ۽ برباد ڪرڻ نه ٿا چاهن، ڇو ته هر ڦورو ثقافت ۾ هڪڙو اهڙو حصو به هوندو آهي جيڪو پورهيت ثقافت جو نمائندو هوندو آهي. تنهن ڪري ڪميونسٽ پراڻي ثقافت ۾ ڦورو ظالم، جابر، حاڪمائي ثقافتي عنصرن کي تباھ ڪن ٿا، ۽ ان جي جاءِ تي پورهيت ثقافت کي وڌائڻ ويجهائين ٿا، جيڪا پيار ۽ محبت، تخليق ۽ تعمير، انسان دوستيءَ ۽ امن جي پايي تي ٻيٺل آهي. اهو ئي سبب آهي جو چين ۾ عظيم ثقافتي انقلاب برپا ڪيو ويو. هن انقلاب ۾ نه رڳو پراڻي جي خراب کي تباھ ۽ برباد ڪيو ويو، پر پراڻي جي سُنائين کي ڪٽي پورهيت قوتن وسيلي وڌائي ويجهائي، پورهيت نئين ثقافت، نئين هاري پورهيت ثقافت سان ملائي اڳتي وڌايو ويو.

واڌاري جي ترقي ڪندڙ فطرت:

مٿي جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي ان مان اها ڳالهه پڌري ٿي اچي ٿي، ته نفيءَ جي نفي ڪري ٿيندڙ واڌارو، ترقي ڪندڙ فطرت جو مالڪ آهي. اهو قدرت ۽ سماج ٻنهي سان لاڳاپو ٿئي ٿو. قدرت ۾ اهڙو مثال ايئن ڏسي سگهون ٿا ته بي ساهه مادي مان واڌارو ۽ ترقي ڪري ساهواري شيءِ ٺهي پئي. ساڳيءَ طرح جانورن جي دنيا ۾ ارتقا ڪري، وڏي وڃي انساني هستيءَ جونهنڻ، سماجي زندگيءَ ۾ شروعاتي رعيٽي راڄ، پائپيءَ ۽ برابريءَ واري سماج کان وڌي، ترقي ڪري، وڌيڪ عمدي، پائپيءَ واري سائنسي سماج، سوشلسٽ ۽ ڪميونسٽ سماج ۾ داخل ٿيڻ، شروعاتي غير سائنسي ۽ پراڻي وهمي ڄاڻ جي ڀيٽ ۾ نئين، پرڀور سائنسي ڄاڻ، اهڙي ئي سادي کان وڌيڪ عمدي ۽ سادي کان وڌيڪ ڳڻيل طرف واڌاري جو مثال آهن.

ساڳئي ئي قانون تحت پيدا ٿيل لياقتون جتي ڪٿي ڏسي سگهجن ٿيون. **واڌارو هميشه ترقي ڪندڙ آهي، هيٺين سطح کان مٿين سطح طرف، سادي کان ڳڻيل طرف. نفيءَ جي نفيءَ واري قانون جي اها ئي معنيٰ آهي ۽ اهو قانون مارڪسي تعليم جي دنيا متعلق ڏاڍي اهم نُڪتو نظر يعني ان جي اهم جوهر،**

روشن خيال، عقل پسندي، ڏاهپ پسندي (آپٽيمزم) کي بيان ڪري ٿو. روشن

خيالي هڪ فلسفيانه نُڪتہ نظر آهي، جيڪو انساني زندگيءَ کي ان ڏاڪي طرف وڌندڙ ۽ ترقي ڪندڙ ڏسي ٿو، جتي هوءَ وڃي مڪمل طرح نيڪ ناک (پرفيڪٽ) ٿيندي. نفِيءَ جي عمل کي جدلي نموني سمجهڻ کانپوءِ ئي روشن خيالي پيدا ٿئي ٿي. هڪڙا ماڻهو اهڙا آهن جيڪي نفِيءَ کي نفِي ٿي، ختم ٿي وڃڻ واري نگاهه سان ڏسن ٿا، پر اهي جيڪي نفِيءَ کي ترقيءَ جو بنياد سمجهن ٿا انهن وٽ ئي شين جي باري ۾ عقلمنديءَ پريو، روشن خيال ذهن پيدا ٿئي ٿو، روشن خيالي پيدا ٿئي ٿي، جيڪا دنيا متعلق مارڪسي نُڪتہ نظر جو بنياد آهي.

جيڪي خيال پرستيءَ جو بورزوا نُڪتہ نظر کڻي هلن ٿا اهي تنگ نظريءَ سان پيريل آهن. انهن وٽ زندگيءَ جي باري ۾ بي مڙي، هوا جي رخ ۾ هلندڙ ۽ چڙهندڙ سج کي سلام ڪندڙ نُڪتہ نظر آهي. جڏهن اهي سرماڻيدار جاگيردار نظام جو خاتمو ٿيندي ڏسن ٿا تڏهن وٺي رڙيون ڪن ٿا ته سني جو سڄو انساني دماغ تباهيءَ طرف پيو وڌي. اهي ايندڙ ”نيوڪليائي جنگ“، ”تهذيب جي خاتمي“ ۽ ”دنيا جي خاتمي“ وغيره جي باري ۾ رڙيون ڪن ٿا. اها ڪوتاهه ۽ تنگ نظري وٽن ۽ خاص ڪري يورپ ۾ ان ڪري وڌي آهي جو اهي انساني ترقيءَ واري پاسي کان اکيون پوريو ويهو رهن. ٻئي طرف پارٽين اندر به تنگ نظر ماڻهو گهڙي ايندا آهن (يا ڪڏهن ڪڏهن ٿي ويندا آهن) ۽ اهي چوندا آهن ته منهنجي ڳالهه مڃو نه ته.... (آءُ پارٽيءَ کي بليڪ ميل ڪندس). پر سائنس ۽ عمل ٿورن جي چاڙهڻ فلاسفرن جي تنگ نظريءَ کي رد ڪن ٿا ۽ ترقي ڪندڙ واڌاري کي ثابت ڪن ٿا. سائنس ۽ عمل ثابت ڪن ٿا ته واڌاري جو قانون اٿتر، صحيح ۽ معروضي آهي.

هتي اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته ڇا سماجي زندگيءَ ۾ به واڌاري جو عمل هر حالت ۾ ٿيندو رهي ٿو؟ جواب آهي ته ها، واڌاري جو عمل هر حالت ۾ ٿيندو رهي ٿو. پر اهو به ڏسون ٿا ته ڪڏهن ڪڏهن ڪن، ڪنهن حد تائين وڌيڪ سڌريل حڪومتن تي به ڏاڍيون رجعت پرست ۽ ڪڙپيل سوچون رکندڙ ٽولا به قابض ٿي ويندا آهن. مثال طور، جرمنيءَ ۾ هٽلر جي حڪومت، يونان ۾ ”ڪارن ڪرنلن“ جي حڪومت، اتر ويتنام ۾ آگسٽ 45ع انقلاب کان پوءِ فرانسيسي سامراجين جي حڪومت ۽ ٻين ڪيترن ئي ملڪن تي رجعت پرستن، چاڙهن، جرنلن جي حڪومت وغيره

انساني تاريخ ۾ سماجي واڌاري ۾ ايئن ٿيندو رهندو آهي، ڪٿي ڪٿي ترقيءَ ۾ رُخنو پوندو رهندو آهي، ڪي رجعت پرست قوتون سماجي ترقيءَ کي روڪڻ ۽ پوتتي ڏڪڻ جون ڪوششون ڪنديون رهنديون آهن. انساني سماج جي تاريخ هميشه يڪي سڌي ليڪ ۾ ڪونه ٿي هلي، ان ۾ هزارين ور وڪڙ ۽ لاهيون چاڙهيون اچن ٿيون. هيٺ مٿاهيون اينديون رهن ٿيون. ڪڏهن ڪڏهن هڪ وڪ اڳتي وڌائڻ ته به وڪون پوتتي هٽائڻ تي مجبور به ٿي سگهجي ٿو. پر پوءِ به مجموعي طرح انساني سماج اڳتي وڌي ٿو. اهڙيون حرڪتون مجموعي طرح سڄي انساني سماج تي، انساني تاريخ تي هميشه لاءِ، لاڳيتو اثرانداز ٿي نه ٿيون

سگهن. هتله هارائي وينو. فرانسيسي سامراج ويتنام ۾ شڪست کاڌي. رجعت پرستن، چاڙتن ۽ جرنلن جون حڪومتون ڏهن پيون. سماجي تاريخ بدلائيندڙ به ور وڪڙ ۽ لاهيون چاڙهيون ڪندا، پوتتي هٿندا ۽ اڳتي وڌندا رهيا آهن پر اهي نيٺ سوپ ماڻيندا آهن. سماج ۾ ترقي پسند قوتن جي هوري هوري پر لاڳيتي سوپ، سماجي ترقيءَ جو رخ مقرر ڪندڙ سماجي واڌاري واري قانون هيٺ ٿئي پئي. اهو ناممڪن آهي جو تاريخ ۾ نئين ۽ ترقي ڪندڙ کي مڪمل طرح دٻائي سگهجي. جيئن هر اونداهي رات کانپوءِ لازمي ۽ اٽل نموني صبح ٿيو آهي، اهڙيءَ طرح نئين ۽ ترقي ڪندڙ جي سوپ به اٽل ۽ لازمي آهي.

اسين جدلي ماديت جي ٽن ڏاڍن اهم قانونن تي بحث ڪري آيا آهيون. مٿين بحثن مان اها ڳالهه به چٽي ٿي آئي آهي ته هن وقت تائين ڪيل سمورو بحث هڪٻئي سان واسطو رکي ٿو پر قانونن جو پاڻ ۾ لاڳاپو خاص طرح ظاهر آهي. ايندڙ بحثن ۾ به اهڙيون ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن. ايئن چئجي ته سموريون ڳالهيون هن وقت تائين ڪيل بحث سان گهڻو واسطو رکن ٿيون، ۽ پاڻ ۾ به گهڻو واسطو رکن ٿيون. هر هڪ شيءِ، هر هڪ بحث، هر هڪ نُڪتو جتي پنهنجو پاڻ مڪمل آهي اتي ٻين سمورين ڳالهين سان به ڳنڍيل آهي. پر هتي ڪجهه اهڙو مثال بيان ڪرڻ چاهيون ٿا جنهن جو واسطو خاص طرح تنهنجي قانونن سان هجي. (هن مثال جو واسطو اڳ ۾ بيان ڪيل ۽ پوءِ بيان ۾ ايندڙ سمورين ڳالهين سان پڻ آهي). هن ڌرتيءَ تي حياتيءَ جو مثال وٺو.

بنيادي طرح سمورن ساهوارن (وڻن توڙي جانورن) جي ته ڇا پر بي جان شين جي بناوت به اليڪٽرانن، ايٽمن جي ٿيل آهي. جيڪڏهن هن ڌرتيءَ تي موجود سڀني شين کي وڻيندا ورهائيندا وينداسون ته اسان کي لڳ ڀڳ 103 قسمن جا نچ ايتم ملندا: هٽڙو، آڪسيجن، نائٽروجن، لوھ، سون، پارو، يورينيم وغيره اهڙيون ئي نچ شيون يعني عنصر آهن. هر ساهواري ۾ ڏهه ٻارهن مختلف قسمن جا ايتم ٿين ۽ انهن ڏهن ٻارهن ايٽمن جي مختلف تعدادن جي مختلف صورت تي هر ساهواري کي جوڙي ٿي. لوھ، چونو، سلفر، فاسفورس، ڪلورين، آيوڊين وغيره معمولي تعداد/مقدار ۾ موجود آهن، پر سڀ کان وڌيڪ بنيادي آهن هٽڙو، آڪسيجن، نائٽروجن ۽ خاص طرح اهم آهي ڪاربن. اهي هر ساهوارو جوڙيندڙ عنصر. هن ڌرتيءَ تي ايڏي ته وڏي مقدار ۾ موجود آهن، جيڏي وڏي ڌرتي.

جڏهن ڌرتي ٻرندڙ گولي مان ٺرندي ٺرندي نيٺ وڃي انهيءَ ڏاڪي تي پهتي، جو هتي ڪيتريون ئي شيون وجود ۾ آيون، مثال طور، هٽڙو ۽ آڪسيجن گئسون پاڻ ۾ مليون، مقداري تبديليون ٿيون، ارتقائي ڏاڪو طئي ٿيو. ڇال آيو انقلاب آيو. پراڻي جي نفي ٿي ۽ نئون ظاهر ٿيو. اهو آهي پاڻي. انهيءَ اندر تضاد جا اُبتڙ پاسا چرپر جي ڪيميائي شڪل ۾ موجود هئا ۽ هيٺ ڇرپر جي طبعي (فيزيڪل) شڪل به وڌي. اهڙيءَ طرح ڪروڙين اربن جي تعداد ۾ پاڻيءَ جا مرڪب ٺهيا. اهو ئي عمل ڪيترن ئي عنصرن جي وچ ۾ ٿيو ۽ سوپن هزار قسمن جا مرڪب ٺهيا. هر هڪ مرڪب ڪروڙين اربن جي تعداد ۾ ٺهيو. هڪڙي قسم

جي مرڪب جو نالو آهي ”امائينو ايسڊ“ جنهن مان وڌي وڃي ٻئي قسم جو مرڪب پروٽين ٺهيو. پروٽين جا ٻه لکين مرڪب ٺهيا. انهن مرڪبن مان ڪجهه مرڪبن ۾ اُبتڙن جو ٽڪر، مقداري تبديليون ۽ نفيءَ جو عمل، هوري هوري ارتقائي تبديليءَ جي ڌاڪي مان گذري، چال واري حد کي پهچي، چال کائي، انقلابي دؤر مان لنگهيو. نيون خاصيتون نئين صورت ۾ ظاهر ٿيون، ۽ ان نئين صورت کي چئون ٿا جيئري، زندهه، حياتيءَ پري.

اهڙيون ساهواريون شيون به ڳولي لڌيون ويون آهن جيڪي عام ماحول ۾ ته چٽڪ بي جان مرڪب آهن، پر جڏهن اهي پنهنجي ڪنهن مخصوص ماحول ۾ اچن ٿا تڏهن اهي زندگيءَ جون نشانيون ڏيکارن ٿا. ڊاڪٽريءَ جي علم ۾ اهڙن ننڍڙن جاندارن مان ڪجهه جو نالو آهي ”وائرس“.

وائرس ايترا ته ننڍڙا آهن جو انهن کي ڏاڍي طاقتور خوردبيني وسيلي به ڏاڍي ڏکيائي سان ڏسي سگهجي ٿو. مختلف قسم جي وائرسن جي قدبت ۾ فرق آهي ۽ هر هڪ قسم لکين ڪروڙن جي تعداد ۾ موجود آهي. مثال طور، چٽي ڪتي جي گگ ۾ موجود وائرس جو نالو آهي ”رئبيز وائرس“. اهي چٽي ڪتي جي چڪ وسيلي انساني بدن ۾ پهچي ”پاڻيءَ کان پوءِ“ واري بيماري پيدا ڪن ٿا. زئبيز وائرس رڳو چٽي ڪتي ۽ انساني بدن ۾ حياتيءَ واريون نشانيون ڏيکارن ٿا، نه ته اهي چٽڪ بي جان مرڪب آهن. اهڙيءَ طرح سوين قسم جا وائرس پنهنجي پنهنجي مخصوص ماحول ۾ حياتيءَ جون نشانيون ڏيکارن ٿا، نه ته اهي چٽڪ بي جان مرڪب آهن. ”ماتا“ ۽ ”ارڙي“ بيماريون به ڪن مخصوص قسم جي وائرسن ڪري ٿين ٿيون.

وائرس کان مٿيون، عمدو، سنو ۽ وڌيڪ پريور حياتيءَ پريو ڌاڪو ”بيڪٽيريا“ ڏيکارن ٿا. اهي وائرس کان وڌيڪ ڳٽيل مرڪب آهي ۽ انهن کي طاقتور خوردبيني / ٽيچ ويڪ وسيلي ڏسي سگهجي ٿو. هڪڙا بيڪٽيريا ٽپڪڙن جيان ٿين ٿا ته ٻيا پتڪڙين لئين وانگر. انهن جا ڪجهه قسم انساني ۽ وڻن جي حياتيءَ لاءِ فائديمند به آهن ۽ نقصانڪار به. انهن جا به ڪيترائي قسم آهن ۽ هر هڪ قسم جو بيڪٽيريا لکن جي تعداد ۾ موجود آهي. تي بي بيڪٽيريا تي بي بيماري پيدا ڪن ٿا، ۽ جيڪڏهن اسين پنهنجي منهن تي هٿ مهتيون ته سوين هزار بيڪٽيريا هٿ تي چنبڙي لهي ايندا.

بيڪٽيريا کان مٿيون، وڌيڪ سنو، وڌيڪ ڳٽيل جاندار آهي هڪ جيو. گهرڙي وارو ساهوارو ۽ انهن مان وڌيڪ مشهور آهي ايميبا. هونئن ته جنهن جيتامڙي وسيلي مليريا ٿئي ٿي، اهو ايميبا کان ننڍو پر بيڪٽيريا کان وڏو آهي. ايميبا کي عام خوردبينيءَ وسيلي ته ڏسي سگهجي ٿو پر عام نظر سان ڏسي نه ٿو سگهجي. ايميبا اُڀرندڙ پاڻيءَ کانسواءِ لڳ ڀڳ هر ماحول ۾ زندهه رهڻ جي خاصيت رکي ٿو. پنهنجي خوراڪ جي ڌڙڙن ۽ دشمنن جي وچ ۾ فرق ڪري سگهي ٿو. دشمن کان بچاءُ ڪري ٿو ۽ پنهنجي شڪار تي حملو ڪري ٿو ۽ پنهنجو نسل به وڌائي ٿو وغيره.

گهڻن جيو گهرڙن (سيلن) وارا ساهوارا اڃا به عمديون، ڳٽيل، پيچيده ۽ وڌيڪ شاندار خاصيتون ڏيکارن ٿا. هر اهو ساهوارو جيڪو اکين سان ڏسي سگهون ٿا انهيءَ ۾ سوڀن جيو گهرڙا ٿين ٿا. مثال طور، انسان ۾ لکين ڪروڙ جيو گهرڙا آهن. پراڻين جنسن مان نيون جنسون ٺهن ٿيون، هڪ جنس مان مختلف قسم جون جنسون ٺهن ٿيون. انهن سڀني مان وڌيڪ شاندار ڀلي، وڌيڪ ڳٽيل عملن واري ۽ وڌيڪ پرڀور جنس آهي انسان، جنهن وٽ شعور به آهي.

هيٺين سطح کان مٿين ڏانهن، سادي کان عمدي ڏانهن، هڪ خاصيت کان ٻيءَ خاصيت ڏانهن، هڪڙين خاصيتن کان ٻين خاصيتن ڏانهن، پراڻي کان نئين ڏانهن لاڳيتي تبديلي ٿيندي رهي ٿي.

ايٽم، عنصر، مرڪب، ٻي ساه سادو مرڪب، ساهوارو سادو مرڪب، ساهوارو ڳٽيل مرڪب، ساهوارو وڌيڪ عمدو مرڪب، واٽرس ۽ ان جا ڪيترائي قسم، بيڪٽيريا ۽ ان جا ڪيترائي قسم، هڪ جيو گهرڙي وارا جيتامڙا ۽ انهن جا ڪيترائي قسم، گهڻن جيو گهرڙن وارا ساهوارا ۽ انهن جا ننڍا وڏا، سادا عمدا ڪيترائي قسم، مختلف جنسون، جنسن جون جنسون ۽ پراڻين جنسن منجهان نيون جنسون... ۽ ائين ئي پراڻي سماج مان نئون سماج ۽ نئين سماج جي پوڙهي ٿيڻ ڪري ان مان اڃا وڌيڪ نئون سماج - نه رڳو مقداري تبديلين جي خاصيتي تبديلين ۾ بدلجڻ جي قانون، ٻن اُبتڙ پاسن جي پاڻ ۾ هيڪڙائيءَ ۽ ٽڪر واري قانون، پر نفيءَ جي نفيءَ واري قانون جي تصديق ڪن ٿا. سڄي ڪائنات، سڄي حياتي، سڄو سماج، سڄو شعور، سمورا لقاءَ، هر هڪ عمل انهن قانونن جي دائري کان ٻاهر ڪونه آهن. هي قانون سڄي ڪائنات ۽ ان جي هر هڪ لقاءَ سان لاڳو ٿيندڙ وڌيڪ عام قانون آهي.

مارڪسي جدليات جا بنيادي درجا:

فلسفيان درجا ڇا آهن؟

ماڻهو ”عام تصور جي موجودگي“ کان سواءِ ڪجهه به ڪري نه ٿو سگهي. مثال طور، حياتيءَ جي علم جا ماهر جڏهن ڪنهن به ساهواري جو اڀياس ڪن ٿا تڏهن انهن کي جيو گهرڙي جي باري ۾ ضرور ڄاڻڻو پوندو، ڇو ته هر هڪ ساهوارو جيو گهرڙن جو ٺهيل آهي. انهن کي لازمي طرح اهڙن سوالن سان منهن ڏيڻو پوندو: سمورن جيو گهرڙن جون مجموعي خاصيتون ڪهڙيون آهن، انهن ۾ وڌيڪ عام ڇا آهي؟ حياتيءَ جي علم جي ماهرن کي، ان ڪري، جيو گهرڙي جو وڌيڪ عام ۽ سائنسي تصور تخليق ڪرڻو پوندو. گهڻن جيو گهرڙن واري ساهواري ۾ ڪيترن ئي قسمن جا جيو گهرڙا ٿين ٿا - دل جي گوشت جا جيو گهرڙا، عام گوشت جا جيو گهرڙا، ڦٽڙن جا جيو گهرڙا، دماغ جا جيو گهرڙا، آڻڊن جا جيو گهرڙا، هڏين جا جيو گهرڙا وغيره. هر هڪ مخصوص قسم جي جيو گهرڙن جي بناوت، شڪل ۽ ڪجهه خاصيتون مختلف ٿين ٿيون. هاڻي جڏهن ”جيو گهرڙي“ جي عام تصور جي ڳالهه ڪريون ٿا تڏهن جيو گهرڙي جون اهي خاصيتون بيان ڪرڻيون

پونديون جيڪي هر جسم جي سڀني جيو گهرڻن ۽ ساهواري جي سمورن جيو گهرڻن جو بنيادي ۽ وڌيڪ عام تصور ڏين. جڏهن چئون ٿا ته جيو گهرڻو وڌي ويجهي ٿو ۽ کاڌ خوراڪ حاصل ڪري ٿو، هر جيو گهرڻو جيئري وجود جون خاصيتون رکي ٿو. تڏهن اهڙي تشريح رڳو هڏين يا گوشت جي جيو گهرڻن جي خاصيت بيان نه ٿي ڪري، پر هر ساهواري (وڻن توڙي جانورن) جي هر هڪ جيو گهرڻ جي بنيادي خاصيت بيان ڪري ٿي. لفظ جيو گهرڻو ساهوارن جي دنيا ۾ هڪ وڏو ۽ وڌيڪ عام تصور آهي.

اهو ئي سڀ ڪجهه فزڪس جي علم سان به ٿئي ٿو. مثال طور، فزڪس جو ماهر شڪتيءَ جي مختلف قسمن جو اڀياس ڪري ٿو ۽ پوءِ شڪتيءَ جي باري ۾ وڌيڪ عام تصور ڏئي ٿو.

اهڙا وڌيڪ عام تصور جيڪي لقائن ۽ شين جو وڌيڪ عام منهن مهانڊو يا

ڏيک ظاهر ڪن، انهن کي درجو چئجي ٿو. هر هڪ سائنس پنهنجا وڌيڪ عام تصور يا درجا تخليق ڪري ٿي.

پر ڇا سائنس جي مخصوص شاخن طرفان مهيا ڪيل وڌيڪ عام تصور يا درجا اسان جي لاءِ ڪافي آهن؟ هر هڪ سائنس پنهنجي مخصوص دائري اندر وڌيڪ عام تصورن جو اڀياس ڪري ٿي. پر اسين اڳواٽ ئي ڄاڻي آيا آهيون ته ڪيتريون ئي وڌيڪ عام شيون يا درجا آهن، جيڪي ڪنهن هڪ سائنس يا گڏيل طرح سمورين سائنسن جي دائري کان ٻاهر آهن. مادو، چرپر وغيره وڌيڪ عام تصور آهن. ڇا سائنس اهڙن وڌيڪ عام تصورن جي ڳولا ڪري ٿي؟ نه، ڪا به سائنس اهڙن وڌيڪ عام تصورن سان بحث ڪونڌ ٿي ڪري. فزڪس، ڪيميا، حياتيءَ جو علم (بائلاجي) وغيره رڳو پنهنجي مخصوص دائرن ۾ حقيقت جو اڀياس ڪن ٿا.

شين جون وڌيڪ عام خاصيتون فلسفيانه درجن وسيلي ئي ظاهر ڪري سگهجن ٿيون. مثال طور، ”مادو“، ”چرپر“، ”خلا“، ”وقت“، ”خاصيت“، ”مقدار“، ”تضاد“ وغيره فلسفيانه درجا آهن.

فلسفيانه درجا سڀ کان وڌيڪ عام تصور آهن. اسين اهو چئيءَ طرح ڏسي

سگهون ٿا ته اسين پاڻ کي فزڪس، ڪيميا وغيره يا گڏيل طرح سڀني سائنسن وسيلي اڀياس ڪيل درجن تائين محدود ڪري نه ٿا سگهون. فلسفيانه درجا ۽ تصور رڳو لقائن جي وڌيڪ عام خاصيتن کي ظاهر ڪن ٿا. هاڻي اهڙن درجن تي بحث ڪنداسون.

سبب ۽ نتيجو:

اسان پنهنجي روزاني زندگي ۽ عمل ۾ اهو مڙيو ئي پيا پڇندا رهندا آهيون ته هن يا هن لاءِ يا عمل جو سبب ڪهڙو آهي. هي انهن سوالن مان هڪ سوال آهي جيڪو اسان جي چوڌاري موجود شين يا لقائن جي بنيادي فطرت کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو. قديم يوناني فلاسافر دمقراط ڪنهن سبب ڪري اهو لکيو: ”آئون

پرشيا جي بادشاهه ٿيڻ کان وڌيڪ بهتر ٿو سمجهان ته گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن هڪ شيءِ جو حقيقي سبب ڳولي لھان.

ته پوءِ فلسفي جي درجي جي حيثيت ۾ ”سبب“ ۽ ”نتيجو“ ڇا آهن؟ اسين پنهنجي تجربي مان اها ڳالهه ڄاڻون ٿا ته ڪجهه به نه مان ڪجهه به نه ٿي حاصل ٿيندو. هر هڪ لڦاءُ کي پنهنجو وسيلو آهي، جنهن جي ڪري لڦاءُ جڙي ٿو ۽ اهو ئي آهي جنهن کي ”سبب“ چئجي ٿو. **سبب اهو آهي جيڪو واقعي کي وجود ۾ آڻي ٿو يا ڪنهن به شيءِ يا لڦاءُ جي ظاهر ٿيڻ لاءِ ميدان تيار ڪري ٿو ۽ سبب جي ڪري جيڪو ڪجهه ظاهر ٿئي ٿو ان کي سبب جو اثر، نتيجو يا عمل سڏجي ٿو.**

جڏهن به اسان جي آڏو ڪوبه لڦاءُ ٿئي ٿو تڏهن هر هڪ ماڻهو پهريون سوال ٿي اهو پڇي ٿو ته ايئن ڇو ٿيو؟ ڇو! لفظ، سوال ٿي آهي جيڪو اسان کي ڪنهن به لڦاءُ يا عمل جي بنياد، سبب ڏانهن وٺي هلي ٿو. بجلي ڇو هلي وئي، پاڻي ڇو اُٻريو، پٿر پٽ ٿي ڇو ڪريو، حادثو ڇو ٿيو، سماج ڇو تبديل ٿيو، طبقات ڇو ٺهيا، مٿيان طبقاتي ظلم، ڦرلٽ، ٺڳيون، چالاڪيون، بي ايمانين ڇو ٿا ڪن ۽ پنهنجي ظلم کي لڪائڻ لاءِ ڪوڙ ڇو ٿا ڳالهائڻ ۽ مذهب جي آڙ ڇو ٿا وٺن، سامراج جي چوڙ تي حڪومتون ڇو ٿيون تبديل ٿين، جنرل اقتدار ڇو ٿا اچن، بنگلاديش آزادي ڇو ورتي، آزادي ڇني ڇو وٺي آهي، پاڪستان ڇو ٺهيو، وطن دوست ماڻهن کي ملڪ جو غدار سڏي جيلن ۾ بند ڇو ٿو ڪيو وڃي، ڪوڙا، ڦٽڪا، ڏنڊا ۽ ٻيون غير انساني سزائون ڇو ٿيون ڏنيون وڃن، سنڌي، بلوچي، پنجابي، پشتو ٻولين جي ترقيءَ کان اردودان ڇو ٿا ڊڄن، ارغون سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڇو ڪئي، يوناني، ايراني، عرب، ارغون، ترخان، مغل ۽ انگريز سنڌ تي ڪاهه ڪري ڇو آيا، انگريزن پنهنجو اقتدار ڇو مڙهيو انگريزن خلاف جنگ ڇو وڙهي وئي، انگريز سامراج خلاف جنگ جاتز آهي ته موجوده سامراج ۽ ان جي چاڙتن جي خلاف جنگ جاتز ڇو ”نه“ آهي، ڊڪٽيٽر هنر خلاف جنگ جاتز آهي ته هاڻوڪن ڊڪٽيٽرن خلاف جنگ جاتز ڇو ”نه“ آهي، سامراج خلاف جنگ ڇو ٿي ڪجي، جاگيرداري- سرمائيداريءَ خلاف جنگ ڇو ٿي ڪجي، ويتنامين فرانسيسي سامراج، جپاني سامراج ۽ آمريڪي سامراج سان گڏوگڏ جاگيرداري- سرمائيداري سماج خلاف جدوجهد ڇو ڪئي، قومي ۽ طبقاتي ويڙهه ڇو ڪجي آهي، انقلاب برپا ڪرڻ ڇو ضروري آهي، سٺو پائپي ۽ برابريءَ وارو، پيار ۽ امن ڀريو سماج تخليق ڇو ڪجي، وغيره وغيره. ساڳيءَ طرح ”ڇا ٿيو“ سوال وري اسان کي سبب جي نتيجي ڏانهن وٺي هلي ٿو ۽ ”ڪيئن ٿيو“ سوال وري سبب ۽ نتيجي جي طريقيڪار کي بيان ڪري ٿو.

ڇو ڇا، ڪيئن- اهي ئي لفظ، ٿي سوال ٿي موجوده وقت تائين ڪيل ڪوجنائن ۽ حاصل ڪيل علم جو سبب آهن. جيڪڏهن اهي ٿي سوال وجود ۾ نه اچن ها ته جيڪر هن ڌرتيءَ تي ڪوبه اهڙو انسان نه هجي ها جنهن کي عقل وارو

ذهبن، ڏاهو چئي سگهون ها، هن وقت تائين انسان ڪنهن به شيءِ يا لقاءَ کي سمجهي نه سگهيو هجي ها.

هر هڪ کي گهرجي ته هُو سبب ۽ بهاني ۾ فرق ڪري. بهانو ڇا آهي؟ اچو ته ان کي ڪجهه تاريخي مثالن سان سمجهون. لڳ ڀڳ 140 سال اڳ ڪنهن فرانسيسي وزير الجيريا ۾ اهڙو دليل رويو اختيار ڪيو جو الجيري گورنر پنهنجو پاڻ کي روڪي نه سگهيو، هن کي سخت ڪاوڙ اچي وئي ۽ هن پنهنجي هٿ ۾ جهليل پڪو فرانسيسي وزير جي مُنهن تي وهائي ڪڍيو. جيتوڻيڪ اهو عمل عام اخلاقن جي خلاف هو پر پوءِ به ڪو ايڏو وڏو سبب ڪونه هو جو پنهنجي ملڪن جي وچ ۾ جنگ چيڙهي وڃي. پر فرانسيسي ته اهڙي موقعي جي تاڙ ۾ هئا، هو ڄاڻي ڀڄي ڏليل حرڪتون ڪندا هئا ته جيئن الجيريا کي غلام بڻائڻ لاءِ پنهنجون فوجون ڇاڙهي موڪلن. ان ڪري هڪ اهڙو واقعو جيڪو حقيقت ۾ غير اهم هو (۽ هڪ ڏليل حرڪت جو ردعمل هو)، الجيرين جي حياتيءَ لاءِ ڏاڍو اهم ٿي پيو. اهو صاف ظاهر آهي ته اهو هڪ بهانو هو. فرانسيسي مداخلت جو حقيقي سبب ڪو ٻيو هو. فرانسيسي غلام بڻائيندڙن جون بڪيون نظرون ڪيتري ئي عرصي کان الجيريا جي دولت تي ڪٽل هيون ۽ هوانهيءَ تاڙ ۾ هئا ته ان دولت کي ڪيئن حاصل ڪجي. جيڪڏهن پڪي هٿن وارو واقعو نه ٿئي ها ته هُو ڪو نه ڪو ٻيو بهانو گهڙي يا پيدا ڪري وٺن ها، ڇو ته انهن کي “قيمتي موتي” بهرحال ڦهلائڻو هو (“قيمتي موتي” انهن ڏينهن ۾ الجيريا کي سڏيو ويندو هو).

ويتنام ۾ جڏهن آمريڪين مداخلت ڪئي تڏهن هنن جو چوڻ هو ته هُو اتي ڏکڻ ويتنام ۾ “ماريو” ويندڙ “حقن” جا “محافظ” بڻجي آيا آهن. سندن چوڻ هو ته اتي هڪ انسان – دوست جمهوري حڪومت قائم ڪرڻي هئي، پر اڄوڪو ٻار ٻار ڄاڻي ٿو ته ويتنام ۾ آمريڪين جي مداخلت جو حقيقي سبب اتي جي عوام کي تحفظ ڏيڻ نه، پر انهن کي پنهنجو غلام بڻائڻ، اتي پنهنجا فوجي اڏا قائم ڪرڻ ۽ روس ۽ چين خلاف پٺڀري ٻارڻ هو.

ساڳيءَ طرح هن ننڍي کنڊ ۾ نئين ملڪ گهڙڻ لاءِ بيان ڪئي ويندڙ بهاني ۽ حقيقي سبب ۾ وڏو فرق آهي. مطلب ته بهانو سبب کان چٽو فرق رکي ٿو. ڪوبه واقعو لقاءَ يا شيءِ ٿيڻ جو بنياد، سبب هوندو آهي. **بهانو هڪ ڍڪ آهي، هڪ ڀڙڪو آهي، هڪ هٿ ٺوڪي ڳالهه آهي، جيڪا ڪنهن عمل ڪرڻ لاءِ گهڙي وئي هجي.** بهانو حقيقت کان لنوائڻ ۽ حقيقت کي لڪائڻ لاءِ گهڙيو ۽ استعمال ڪيو ويندو آهي. جيڪي حقيقت کي لڪائي ڪو مفاد حاصل ڪرڻ چاهيندا آهن، اهي پنهنجي گهڙيل بهاني کي سبب ڪري پيش ڪندا آهن.

فلسفي جا ٻه درجا “سبب” ۽ “نتيجو” ٻن شين يا لقائن جي وچ ۾ موجود ڳانڍاپي کي ظاهر ڪن ٿا. سبب جي ڪري جيڪو ڪجهه ظاهر ٿئي ٿو، اهو آهي نتيجو ۽ اهڙي ڳانڍاپي يا ناتِي کي سببي رشتو يا سبب پڻو چئجي ٿو.

سبب پڻو:

سببي رشتو حقيقي وجود رکندڙ شين ۾ موجود آهي. جهڙيءَ طرح دنيا جي هر هڪ شيءِ ۽ لقاءِ انساني سوچ سمجھه کان آزاد يعني معروضي وجود رکي ٿو. اهڙيءَ طرح شين يا لقائن جو سبب به معروضي طرح وجود رکي ٿو. (بھانو ذهني طرح گهڙيل ۽ موضوعي هوندو آهي). سبب ۽ نتيجي جي وچ ۾ ڳانڍاپي جو سڀ کان وڌيڪ اهم نُڪتو ڪهڙو آهي؟ **سبب ۽ نتيجي جي وچ ۾ ڳانڍاپي جو سڀ کان وڌيڪ اهم نُڪتو هيءُ آهي ته اهي معروضي طرح وجود رکن ٿا.** خيال پرست بهر حال، سبب ۽ نتيجي جي معروضي هجڻ کان لنوائن ٿا. هو اهو چون ٿا ته سبب پئي جو تصور ماڻهوءَ جو ايجاد ڪيل آهي ۽ اهو ان ڪري ايجاد ڪيو ويو آهي ته جيئن ”قدرتي لقائن جي بگڙيل صورت“ ۾ هڪ ترتيب پيدا ڪري سگهجي ۽ پنهنجي سوچ کي وڌيڪ ”بچت ڪندڙ“ ۽ ”آرامده“ بڻائي سگهجي. موضوعي خيال پرست برڪلي اها پئي ڪوشش ڪئي ته سبب پئي کي مڪمل طرح رد ڪري، ان کان ڪنڌ ڪڍائي وڃي. هيومر ۽ ڪانت به ساڳيءَ طرح سبب پئي جي معروضي نوعيت کي رد ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون. پر سوال هيءُ آهي ته ڦورن جا نمائندا فلاسافر سبب پئي جي ماديتي اصول تي حملا ڇو ٿا ڪن؟ ان ڪري جو اسين ڦورو سماجن جي چنڊچاڻ ڪرڻ کان پوءِ ان نتيجي تي پهچون ٿا ته حاڪم طبقا هيٺين طبقن تي ظلم ڪن ٿا ۽ انهن جي پورهئي کي هٽڻ ڪن ٿا، ان ڪري اسان لاءِ اهو لازمي ٿيو پوي ته **ڦورو سماج کي ڊاهڻ لاءِ سبب ڳوليو وڃي.** جيئن ته ڦورو ۽ وهمي ماحول ۾ مٿين طبقن جي ڪيل ڦرلٽ مان خيال پرستن کي به حصا پتيون ملن ٿا، ان ڪري هو نه ٿا چاهن ته اهڙي سماج کي ڊانڊو وڃي جنهن مان کين مفت جون تڪيون پيون ملن.

سبب پئي جو ٻيو اهم نُڪتو هيءُ آهي ته سببي رشتا دنيا جو عام ڏيک آهن.
سببي رشتن جو قانون مادي دنيا جو وڌيڪ عام قانون آهي. دنيا ۾ ڪوبه اهڙو لقاءِ ڪونهي جيڪو هن قانون تحت نه هجي. دنيا جي هر لقاءِ جو بڻ بنياد مادي ۾ لڪل آهي. هر هڪ ماڻهوءَ جو پنهنجو تجربو ئي ٻڌائي سگهندو ته سبب پئي واري قانون کان ٻاهر ڪا به شيءِ ڪانهي. جڏهن به دنيا ۾ ڪجهه به ٿئي ٿو تڏهن اسين سڀ کان پهريائين ان جو سبب ڄاڻيون ٿا.

هن قانون جي باري ۾ ٽيون اهم نُڪتو اهو آهي ته سببي ڳانڍاپو عمل ڀريو يعني سرگرم آهي. هر هڪ سبب چٽيءَ طرح ڪونه ڪو نتيجو ظاهر ڪري ٿو. ڪجهه ظاهر ڪرڻ ئي سبب رشتي جي سرگرمي آهي. ڪنهن به سبب جي ڪري ظاهر ٿيل نتيجي کي وري ڪجهه نه ڪجهه پنهنجا اثر به آهن. جيڪڏهن سڄ جا ڪرڻا هڪ آلي ڪپڙي تي پون ٿا ته ان کي سُڪائڻ جو اثر ظاهر ڪن ٿا، پر جيڪڏهن اهي ميڙ يا ڌامر تي پون ٿا ته انهن کي رجايو ڇڏن. جيڪڏهن سڄ جي شڪستي ڪنهن ٻوٽي تي پوي ٿي ته اڃا به ٽيون اثر ڏيکاري ٿي، يعني ان جي اثر ڪري ٻوٽيءَ جي حياتيءَ جا اهم بنيادي عمل شروع ٿي وڃن ٿا. اها ڳالهه اسان کي سيکاري ٿي ته سبب جيڪو به نتيجو پيدا ڪري ٿو، ان کي ٻين شين يا لقائن سان

ڪونه ڪورشتو ضرور آهي. ان ڪري ئي سبب ۽ نتيجي جي رشتي تي ڳالهائون ٿا.

مٿي ڪيل بحث مان اهو نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته سببي ڳانڍاپا معروضي،
عام ۽ سرگرم رشتا آهن.

سبب ۽ نتيجي جو پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي عمل:

سبب ۽ ان جو نتيجو هڪ ٻئي تي به عمل ڪن ٿا. مثال طور مادو شعور پيدا ڪري ٿو، پر موت ۾ شعور پڻ مادي جي مدد سان هڪ سرگرم حصو وٺي مادي تي اثر انداز ٿئي ٿو. سبب ۽ نتيجي جو پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي عمل سبب ۽ نتيجي جو هڪ ٻئي تي دارومدار ۽ هڪ ٻئي تي اثر ظاهر ڪري ٿو.

پر ان جو مطلب اهو نه آهي ته سبب ۽ نتيجو هڪ ٻئي تي هڪ جيترو اثر انداز ٿين ٿا. اها ڳالهه قطعي نه وسارڻ گهرجي ته ڪنهن به سببي ناتِي ۾ اهو سبب ئي آهي جيڪو اول، بنيادي ۽ فيصلي ڪن ڪردار ادا ڪري ٿو نتيجو به جيتوڻيڪ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. پر اهو ثانوي آهي. هيءَ ڳالهه سمجهڻ ڏاڍي ضروري آهي. جڏهن ڪوبه اهڙو لقاءُ ڪنڊو وڃي. سببي ڳانڍاپي ۾ سبب ۽ نتيجو ڳولڻو هجي. تڏهن اوليت بهرحال سبب کي حاصل آهي. اهو سبب ئي آهي جيڪو نتيجو پيدا ڪري ٿو. جيتوڻيڪ موت ۾ نتيجي کي به ڪجهه اثر آهي. اهو مادو ئي آهي جيڪو شعور پيدا ڪري ٿو. جيتوڻيڪ موت ۾ (مادي جي مدد سان) شعور کي به ڪجهه اثر آهي.

ڪنهن به سبب ۽ نتيجي جو ڳانڍاپو ماحول کان ڪٿي، اڪيلو ڪري، ڌار رکي پرکي نه ٿو سگهجي. اچو ته ٻن بسن جي حادثي جو مثال وٺون. جيڪڏهن اسين ان حادثي جي سبب ۽ نتيجي کي ڄاڻڻ چاهيون ٿا ته انهن کي ماحول کان ڪٿي، اڪيلو ڪري سمجهي نه سگهنداسون. ٿي سگهي ٿو ته ٻنهي ڊرائيورن مان ڪو هڪ يا ٻئي نشي ۾ هجن، ٿي سگهي ٿو ته روڊ، سوڙهو ۽ ڪٽڪٽ هجي، ٿي سگهي ٿو ته هڪ يا ٻنهي بسن جون بربڪون ۽ هيٺل ڪم نه ڪندا هجن ٿي سگهي ٿو ته اڳيان ڪو ماڻهو، جانور يا ڪا ٻي رکاوٽ اچي وئي هجي ۽ بس کي تيزيءَ سان لاٽيو ويو هجي، ٿي سگهي ٿو ته اوچتو اڳيان ٽائرفاتي پيا هجن. ڪهڙو به هڪ يا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا ۽ ان جو نتيجو به وري ايئن ئي ماحول کي ڄاڻڻ کان سواءِ پرکي نه سگهنداسون. هر هڪ سببي رشتي کي سبب ۽ نتيجي ۾ ڳولڻ گهرجي. ڇا سنڌ جي مسئلن جي سبب کي پاڪستان جي ماحول کان ڪٿي، ايشيا کان ڪٿي، ڌرتيءَ کان ڪٿي سمجهي سگهجي ٿو؟ سنڌ جا مسئلا ڪن سببن جو نتيجو آهن، پارٽيون ٺهڻ ڪن سببن جو نتيجو آهن. جيستائين اسين سبب ۽ نتيجي کي نه ٿا سمجهون تيستائين سببي رشتو سمجهه ۾ نه ايندو. جتي به ڪو به سبب هوندو اتي ان جو ڪونه ڪو نتيجو هوندو ۽ جتي ڪو به نتيجو هوندو اتي ان جو ڪونه ڪو سبب ضرور هوندو. سبب ۽ نتيجو هڪ ٻئي کان جدا ٿيل، اڪيلا اڪيلا، ٻن ڇيڙن تي بيٺل ڪونه آهن. سبب ۽ نتيجو هڪ ٻئي تي اثر انداز

ٽيندڙ شين ۽ لقاتن جي ڳانڍاپي جون ڳتيل ڪٽيون آهن. ماڻهن کي تعليم يافته بنائڻ لاءِ اسڪولن جي ضرورت پوي ٿي ۽ اهي پڙهيل ۽ تعليم يافته ماڻهو ئي آهن جيڪي ان پڙهيل ماڻهن کي پڙهائي سگهن. سبب ۽ نتيجي جو هڪ ٻئي تي اثر، هڪٻئي تي دارومدار، هڪ ٻئي تي عمل مٿين مثال مان چٽيءَ طرح سمجهي سگهجي ٿو.

هڪٻئي تي اثر واري تصور جو هڪ ٻيو مفهوم به آهي. هيٺيون مثال انهيءَ ڳالهه کي واضح ڪندو. هڪ پٺي، جنهن کي هر سني نموني ڏنو ويو هجي اها وڌيڪ سٺو ۽ ججهو فصل ڏيندي ۽ فصل جيترو ججهو هوندو اتر وٺي وڌيڪ ماڻهن کي کاڌو مهيا ڪري سگهيو. ان جو مطلب اهو ٿيو ته سني نموني کيڙيل پٺيءَ کي هر ڏيڻ سان هڪ رشتو آهي ۽ موت ۾ وري ججهي فصل کي وڏي آباديءَ کي کاڌو مهيا ڪرڻ سان هڪ رشتو آهي. هتي اسان کي سبب ۽ نتيجي جي رشتي جي هڪ زنجير ملي ٿي، يعني هڪ سبب جو نتيجو ٻئي هنڌ وري سبب طور ڪم ڪري ٿو. ساڳئي لاڳاپي متعلق اينجلس جيان چئي سگهجي ٿو ته **دنيا ۾ هڪ ٻئي تي عمل ڪرڻ جو هڪ عالمگير سلسلو آهي، جيڪو سبب جو نتيجو ۽ وري نتيجي جي سبب بڻجڻ وسيلي لاڳيتو ظاهر ٿيندو رهي ٿو. هڪ جاءِ تي هڪ سبب جو نتيجو ٻئي هنڌ خود پاڻ به سبب ٿي سگهي ٿو.**

سبب ۽ نتيجي جي رشتي جي هن زنجير ۾ اهم شيءِ اها آهي ته بنيادي، اهم ۽ وڏي ڪٽي ڳولي هٿ ڪئي وڃي. مثال طور عوام جو مثال وٺو، عوام ان ڪري جدوجهد ڪن ٿا جو هنن جي پيداوار جا وسيلا جاگيردارن، سرماڻيدارن، سامراجين جي هٿ ۾ آهي، هنن جي پورهيو کي ڦهليو وڃي پيو هنن جي اولاد لاءِ پڙهڻ جا سٺا وسيلا ڪونه آهن، هنن تي ظلم ٿئي ٿو، هنن جي زندگيءَ ۾ زهر ڀريو وڃي ٿو، هنن کي آزادي مليل ڪانهي، کين جسماني توڙي روحاني غلاميءَ ۾ ڦاسايو وڃي پيو هو زندگيءَ جي نعمتن کان محروم ڊڪٽيٽري راڄ جي گهاٽي ۾ پيهجي رهيا آهن ۽ قومي طرح به غلام آهن وغيره. ڇا آئون اهي مصيبتون ان ڪري سهان جو پورهيت آهيان، مظلوم قوم جو فرد آهيان؟

سببن ۽ نتيجي جي ڊگهي ڏاڪڻ ۾ بنيادي ڏاڪو هٿ ڪرڻ ان ڪري ضروري آهي، جيئن ان بنياد کي سمجهي سگهجي ۽ ان جي گهرج مطابق قدم کنيو وڃي.

ٻئي طرف جلدِي ماديت جي تعليم جو اهو سبب پڻي وارو اصول ئي آهي جيڪو وهمن، وسوسن، خيالي من گهٽت عقيدن ۽ ديوي ديوتائن جي تصور کي اڏيڻي ڦٽو ڪري ٿو. انسان ديوتائن کان ڊڄندا هئا پر هنن کي جڏهن ديوتا جي تصور ٺهڻ جو اصل سبب معلوم ٿي ويو تڏهن انهن ديوتا کان ڊڄڻ ڇڏي ڏنو. اڄ به جيڪي ماڻهو ديوتا جي اصلي سبب کي ڳولي لهن ٿا اهي سمجهي وڃن ٿا ته ڪائنات ۾ ڪوبه ديوتا ڪونهي.

آفريڪا جي صحرائن ۾ گهمندي ڪجهه ماڻهن موتي اچي ٻڌايو ته کين “آسمان” ۾ هڪ وسيع ترين “بهشتي باغ” نظر آيو. هنن اهو به چيو ته ڪنهن ڪنهن مهل کين هڪ “راڪاس” جيڏو پيڙو نظر آيو. جنهن تي جبل کان به وڏو سڙه چڙهيل هو. ڪجهه دير ايئن رهيو ۽ پوءِ اهو ڏيک غائب ٿي ويو. اهو ڇا ٿي سگهي ٿو؟ جيستائين ان ڳالهه جو حقيقي سبب ڳولي نه لڌو ويو تيستائين انهن نظارن بابت ماڻهو پنهنجي پنهنجي عقيددي موجب تشريح ڪندا رهيا ۽ ڊگهيون ڊگهيون ڏند ڪٿائون ۽ من گهڙت ڳالهيون ٻڌائيندا رهيا. پر سائنسدانن نيٺ انهيءَ اسرار تان پردو لاهي رکيو. اهو ڳولي لڌو ويو ته گرم ملڪن جي هوا نرم ۽ گهميل موسم جي ڪري گهاتي ٿي وڃي ٿي ۽ اها هڪ بي انتها وڏي آئيني جهڙو ڪم ڏئي ٿي. اهو آئينو ڏوراهين شين جو عڪس وٺي موٽائي ٿو ۽ اهو عڪس ئي ماڻهن کي نظر ٿي آيو. مٿين بيان ۾ جن باغن يا پيڙن کي ان آئيني ظاهر پئي ڪيو اهي ماڻهن کي “آسمان” ۾ نظر ٿي آيا. جيڪو ڪجهه ڏٺو ويو اهي “بهشتي باغ” يا “آسماني پيڙا” ڪونه هئا پر ڪنهن ڏوراهين پنڌ تي موجود باغ ۽ پيڙن جو عڪس هو. جڏهن سبب ڳولي لڌو ويو تڏهن من گهڙت ڳالهيون ۽ عقيدا خاڪ ٿي ويا ۽ ديوي ديوتائن جو گهڙيل پوڙهي ويو.

ساڳيءَ طرح جنن پوتن، ديوين ديوتائن، ديون ۽ راڪاسن وغيره جي من گهڙت تصورن جو حقيقي نموني سبب سمجهڻ کانپوءِ انهن جو پوڙهي وڃي ٿو. مثال طور (يونان جي اپولو) ديوتا جي نڪرڻ کان پوءِ جتي ڪٿي ڏينهن ٿي پئي ويو، ديوتا زمين ۽ آسمان جي روشني هو، پر جڏهن حقيقت معلوم ٿي ته اهو ديوتا ته سج يعني باهه جو گولو آهي، تڏهن ديوتا جي زمين - آسمان جي روشنيءَ وارو تصور لڏندو لمندو هليو ويو.

سمورن غير حقيقي تصورن، ذهني تخليقن جو بڻ بنياد پوءِ بي سمجهي، اڻڄاڻائي ۽ جهالت تي بيٺل آهي. ڪوبه اهڙو مثال وٺو جنهن کان ماڻهو ڊڄندا هجن. اوهين ڏسندا ته ماڻهو جنهن شيءِ کان ڊڄي ٿو ان جي حقيقي سبب جي ڪيس خبر ئي ڪونهي، ماڻهن کي ان شيءِ تي سوچڻ کان منع ڪئي وڃي ٿي ۽ ان پاسي تي پڙهڻ کان جهليو وڃي ٿو. جيستائين ماڻهو “پواتتي وجود” جي باري ۾ نه پڙهندو، ان تي نه سوچيندو، ان جي باري ۾ نه ڄاڻندو تيستائين هو ان “پواتتي وجود” کان ڊڄندو رهندو ۽ ان بابت جهالت ڀريون ڳالهيون ڪندو رهندو، پر جيئن جيئن ان جي باري ۾ پڙهندو، ڄاڻيندو، سوچيندو ۽ تحقيق ڪندو، تيئن تيئن هو حقيقي سبب جي ويجهو پوندو ويندو ۽ هن تان پوڙهي وٺندو ويندو. ان ڪري ئي چئون ٿا ته سببن جي ڄاڻ ماڻهوءَ کي وهمن ۽ بيڪار عقيدن کان آزاد ڪري ٿي ۽ حقيقت کي سمجهڻ ۾ بنيادي مدد ڪري ٿي.

لازم ۽ اتفاق:

لازم ۽ اتفاق ڇا آهن؟ ان ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ اچو ته هڪ ڀيرو وري ساڳئي من - موهيندڙ شخصيت جا لفظ ورجايون:

پيارا ساٿيه سڄڻو ۽ جنگ جوانو!

اسان جي آڏو اڃا به ڪيتريون ئي ڏکيائون ۽ اڃا به اسان کي قربانيون ڏيڻيون آهن پر اسان جا عوام قومي بقا لاءِ آمريڪي حملي آورن خلاف روڪ جي جنگ ۾، سوپ جي روشن راهن تي لاڳيتو وڌي رهيا آهن. اباڻي ڌرتيءَ جو سڌ اسان کي لاڳيتو اڳتي وڌائي رهيو آهي ته جيئن اسين آمريڪي حملي آورن کي پوريءَ طرح چيٽاڙي ڇڏيون!

آمريڪي سامراجي يقينن شڪست کائيندا!

اسان جا عوام بهر حال سوپ ماڻيندا.

(3 نومبر 1968ع تي هوچي منهن جي اپيل مان ورتل تڪرو)

ويتنامي عوام جي رهنما جون هي جذبي ڀريون سٽون، جيڪو ڪجهه لازمي ٿيو آهي يعني آمريڪي سامراج جي شڪست ۽ ويتنامي عوام جي سوپ جي باري ۾ هڪ شاندار خيال ظاهر ڪن ٿيون. هن اعتماد، هن پروسي جو ذريعو ڪهڙو آهي؟ هن اعتماد جو ذريعو آهي قانون جي ڄاڻ، سامراجين ۽ ڦورن جي شڪست ۾ اسان کي ڪو به شڪ ڪونهي. اسين اهو يقين سان چئي سگهون ٿا ته رات جي اونداهي کڻي ڪيتري به گهاتي ٿئي پر ان کانپوءِ پر ه ڦٽندي، صبح ٿيندو. هر سياري کان پوءِ بهار ايندو. اسان جو اهو پروسو عملي سرگرميءَ تي، صدين جي تجربي تي، قدرت ۽ سماج جي قانون جي ڄاڻ تي بنياد رکي ٿو. اها ڌرتيءَ جي پنهنجي محور چوڌاري گردش ٿي آهي جنهن ڪري موسمون بدلجن ٿيون، ۽ اهي سماج جا قانون ٿي آهن جيڪي يقين پيدا ڪن ٿا ته طبقاتي، ڦورو ۽ ظالم سماج ختم ٿيندو، ۽ پائيداري وارو سماج قائم ٿيندو. اهو سماج ترقيءَ جو معروضي قانون آهي، جنهن کي سامراجي روڪي نه ٿا سگهن.

لازم فلسفي جي درجي جي حيثيت ۾ لفظن جي وچ ۾ ظاهر ٿيندڙ لازمي ڳانڍاپو آهي. لازم اهو عمل نه آهي جيڪو ٿئي لاءِ نه، پر اهو جيڪو ضرور ٿيڻو آهي، جيڪو شين جي اونهن سببن، **شين جي اندروني فطرت مان ٿئي ٿو**. جي دنيا ۾ ٿيندڙ هر عمل لازم جي شاهدي ڏئي ٿو ته پوءِ ڇا اتفاق جي لاءِ ڪا جڳهه آهي؟ ڇا حادثو ٿي سگهي ٿو؟ هڪ بس جو حادثو ٿي سگهي ٿو ۽ ان ۾ ماڻهو زخمي ٿي يا مري به سگهن ٿا. اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جنهن ڪري ان کي حادثو چئون ٿا؟ بس جي حادثي کي مٿي بيان ڪيل مثالن سان پيٽي ڏسو. جنهن کي اسان لازمي چيو آهي. لازم اهو آهي جيڪو اثر هجي، جيڪو ڪنهن به حالت ۾ ٿئي، جيڪو ضرور ٿئي، ان جي پيٽ ۾ حادثو اهو آهي جيڪو ٿئي لاءِ نه، جيڪو ٿي به سگهي ٿو ۽ نه به ٿي سگهي ٿو.

بس جو تڪر ٿي به سگهي ٿو ۽ نه به ٿي سگهي ٿو. ٻنهي بسن کي شديد نقصان پهچي به سگهي ٿو ۽ نه به پهچي سگهي ٿو. سمورا ماڻهو مري به سگهن ٿا ۽ مري نه به سگهن ٿا، اهڙيءَ طرح ٻيا ڪيترائي مثال ڏئي سگهن ٿا، جيڪي ٽين لاءِ نه ٿين. مثال طور ڪنهن گهر کي باهه لڳي به سگهي ٿي ۽ لڳي نه به سگهي

ٽي، بجلي بند ٿي به سگهي ٿي ۽ ٽي نه به سگهي ٿي. جهاز تباهه ٿي به سگهي ٿو ۽ ٽي نه به سگهي ٿو. ماڻهو ٿڌو کائي به سگهي ٿو ۽ نه به کائي سگهي ٿو. ٿڌو کائي ڪري به سگهي ٿو ۽ ڪري نه به سگهي ٿو وغيره. ڪوبه عقلمند ماڻهو اهڙن واقعن کي لازمي چئي نه سگهندو پر اهي اتفاق، حادثا آهن.

ان ڪري، اهو جائز لاءِ ته ڪابه شيءِ يا ڪوبه واقعو اتفاقي آهي يا لازمي، اسان کي ڏسڻو پوندو ته ان واقعي جا سبب شين يا لقائن جي اندروني فطرت مان ٿئي نڪرن ٿا يا ٻاهريان آهن. اچو ته هڪ طوفان جو مثال وٺون. ڇا اهو لازمي آهي ته مثال طور ڪوبه طوفان هڪ باغ کي تباهه ڪري ڇڏيندو. ڪوبه طوفان سبب کان سواءِ ٿي نه ٿو سگهي پر اهو ضروري نه آهي ته اهو هرو ڀرو مثال طور ورتل باغ کي تباهه ڪري ڇڏي. طوفان باغ کي تباهه ڪري به سگهي ٿو ۽ باغ تباهه نه به ٿي سگهي ٿو. باغ جي تباهي لازمي نه آهي پر جيڪڏهن باغ تباهه ٿيو ته اهو هڪ حادثو هوندو. هر هڪ اهو ڏسي سگهي ٿو ته لازم ۽ اتفاق به اڻپتڙ شيون آهن. پر ڇا ڪو ائين چئي سگهي ٿو ته لازم ۽ اتفاق وٽ ڪجهه به عام ڪونهي؟

لازم ۽ اتفاق جي وچ ۾ عام ڇا آهي؟

ميٽا فزڪس واري سوچ رکندڙ چون ٿا ته جيڪو ڪجهه لازمي آهي اهو اتفاقي ٿي نه ٿو سگهي ۽ جيڪو ڪجهه اتفاقي آهي اهو لازمي ٿي نه ٿو سگهي. مٿاڇري جا ٻڌڻا ان خيال کي صحيح سمجهندي، پر ڇا اهو خيال صحيح آهي؟ جواب آهي ته، نه. هي خيال صحيح ڪونهي. **لازم ۽ اتفاق جي وچ ۾ گهڻو ڪجهه عام آهي. حقيقت ۾ اهي ٻئي پاڻ ۾ گهڻا واسطو رکن ٿا.** ڪوبه ماڻهو هڪ کي ٻئي کان ڌار ڪري نه ٿو سگهي. اچو ته هڪ مثال کڻون. يارهن سال اڳ هڪ خبر سڄي ڌرتيءَ جي گولي تي پڪڙجي وئي ته آمريڪي بمبار جهاز کي باهه لڳڻ ڪري ان مان هٽڊروجن بم وڃي اسپين جي سامونڊي ڪناري تي ڪريا آهن. هن “حادثي” اسپين جي ڏاکڻي حصي ۾ رهندڙ ميربحرن ۽ هارين ۾ هڪ بيچيني پکيڙي ڇڏي. جيڪڏهن اسپين هن واقعي کي گهري نگاهه سان ڏسنداسون ته اهو ڪنهن سادي نموني حادثي کان ڪجهه وڌيڪ لڳندو. سڄي ڌرتيءَ تي 24 ٽي ڪلاڪ ايتمي هٿيارن سان پربل بمبار جهازن جي اُڏام اها ڳالهه يقيني بڻائي ٿي ته اهڙي بيچيني ڪنهن به وقت پڪڙجي سگهي ٿي. ۽ اهو ڪو حادثو نه آهي ته اهڙا واقعا بار بار ٿيندا رهن ۽ اهڙي بيچيني هر هر پڪڙي رهبي. اهڙيءَ طرح اُڏايا ويندڙ ايتمي هٿيار ڪنهن به وقت انساني زندگيءَ کي موت طرف ڏڪي سگهن ٿا، يا وري سگريٽ ڏڪائڻ کانپوءِ ٻرندڙ تيليءَ کي ڦٽو ڪرڻ ڪڏهن به باهه لڳڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿو.

قدرت ۽ سماج ۾ ڪوبه اهڙو حادثو نه آهي، جنهن ۾ ڪجهه نه ڪجهه لڪل لازمي عنصر، قانوني اثر، ڪونه ڪو سبب نه هجي. اهو ئي سبب آهي جو اينجلس چيو ته **حادثو ڪنهن نه ڪنهن طرح لازم جي تعميل يا پٿرائي آهي.** لازم جي

ڪري ٿي شين ۾ واڌاري جا لاڙا هوندا آهن، پر حادثو ڪنهن نه ڪنهن لازمي سبب جي تڪميل يا پڌرائي ڪري ٿو.

سائنسي تحقيقات دوران، ڪنهن به لفاءَ ۾ واڌاري جي لاڙن ۾ سائنس پنهنجو ڌيان لازم تي رکي ٿي. قانوني حڪمرانيءَ هيٺ ٿيندڙ باقائديگيءَ تي رکي ٿي. سائنس پنهنجو بنياد رڳو اتفاقي ڪوجنائن تي نه ٿي رکي. مثال طور، زمين جي علم جو ماهر جيڪڏهن ڪٿان به تيل جي ڳولا ڪرڻ چاهي ٿو ته هن کي انهن قانونن جو اڀياس ڪرڻو پوندو جن جي ڪري تيل پيدا ٿئي ٿو. زمين جي جاچ لاءِ اهو ضروري آهي ته انهن قانونن جو اڀياس ڪيو وڃي جن جي ڪري تهه ۽ پرت ٺهن ٿا.

نقصان رسائيندڙ حادثن خلاف جدوجهد:

ڪيترائي اتفاقي واقعا ماڻهوءَ کي فائدو ڏين ٿا، پر ڪجهه اهڙا به آهن جيڪي بيچيني ۽ پريشانيءَ ۾ ڦاسائي ڇڏن ٿا. مثال طور، ڏڪر، سوڪ، ٻوڏ، طوفان وغيره جهڙيون قدرتي آفتون. سائنس لازم جي بنياد تي اڀياس ڪندي اهڙن اثرن کان بچڻ جون ڪوششون ڪندي رهي ٿي، پر ڇا اهو ممڪن آهي ته حادثن کي ختم ڪري سگهجي؟ اتفاق هڪ معروضي فلسفيانه درجو آهي، پوءِ چوان تي قابو پائي سگهجي ٿو؟ بهر حال نه، پر اهڙا اڀاءَ ضرور وٺي سگهون ٿا جن وسيلي انهن جي خراب اثرن کان بچي سگهون. طوفان ۽ ٻوڏن جي ڪري ڪيتريون ئي جهوپڙيون ۽ ڪچا گهر ڊهي پون ٿا. اسين طوفان کي ته روڪي نه ٿا سگهون پر پڪا گهر ضرور ٺاهي سگهون ٿا ۽ ٻوڏ کان بچڻ لاءِ بند ٻڌي سگهون ٿا. ايتري هٿيارن تي بندش به اسان کي گهربل حادثن کان بچائي سگهي ٿي.

ماڻهو نقصان رسائيندڙ حادثن آڏو ڪافي حد تائين هيٺو آهي پر هن وٽ ايتري قوت ضرور آهي جو هو انهن جي تباهه ڪندڙ اثرن تي قابو رکي سگهي يا انهن کي گهٽ ڪري سگهي.

امڪان ۽ حقيقت:

اسان وٽ عام طرح اهو سوال اٿندو آهي ته هن يا هن ڪم، رٿا، منصوبي، مقصد جو پورو ٿيڻ ممڪن آهي يا نه. جڏهن چنڊ تي لهڻ وارو پهريون راکيٽ ٺاهيو ويو تڏهن به اهو ئي سوال اٿيو هو ته چنڊ تي لهڻ ممڪن آهي يا نه.

جيڪا شيءِ اڃا حقيقي نه بڻي هجي پر جنهن لاءِ هر ممڪن سبب موجود هجي ته اها حقيقت بڻبي، ان کي چئجي ٿو امڪان. حقيقت اها آهي ته جنهن کي تسليم ڪريو يا مڃيو ويو هجي ته اها قدرتي طرح لازمي ۽ معروضي قانونن ڪري وجود رکي پئي.

هي جو ڦورن جا پرچارڪ ڪڏهن ڪڏهن ٻٽاڪون هڻندا آهن ته قسمت سڌارڻ جا هر هڪ وٽ “هڪ جيترا موقعا” آهن، جيڪو به اچي سو ترقي ڪري. ڇا اهو صحيح آهي؟ سماجي زندگيءَ جو تجربو ٻڌائي ٿو ته اهو صحيح نه آهي، پر ڏينهن ڏينهن امير وڌيڪ امير ۽ غريب وڌيڪ غريب پيا ٿيندا وڃن. طبقاتي

سماج جهڙي حقيقت جا قانون ٻڌائن ٿا ته طبقاتي سماج ۾ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ٿي به نه ٿو سگهي. ”برابر موقعن“ مان فائدو ورتو ڏولتمند ٿي وٺي سگهن ٿا. هڪ ٻيو مختلف نموني جو مثال وٺو: ”جادو“، ”ڪرامت“ وغيره ڇا آهي؟ جادو اهو آهي جيڪو قدرتي قانونن وسيلي سمجهي نه سگهجي يعني اهو قدرتي قانونن سان تضاد کائيندڙ هوندو آهي، پر اسين ڄاڻون ٿا ته ڪوبه هڪ واقعو يا لقاءِ قدرتي ۽ سماجي قانونن جي خلاف وڃي نه ٿو سگهي. تنهن ڪري ”جادو“ ۽ اهڙي قسم جي ٻين شين ۾ يقين رکڻ معيبن ناممڪن يعني غير حقيقي ۾ يقين رکڻ.

جيڪا شيءِ قدرتي ۽ سماجي قانونن سان ٽڪر نه ٿي کائي اها ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، ان جو ئي امڪان ٿي سگهي ٿو ۽ امڪان جڏهن حقيقت بڻجي ٿو. تڏهن اهو قدرتي ۽ سماجي قانونن مطابق ٿي ٿئي ٿو، ٻئي ڪنهن به نموني نه. امڪان ۽ حقيقت، ٻئي معروضي فلسفيانه درجا آهن، چو ته اهي انساني سوچ کان آزاد وجود رکندڙ شين ۽ لقائن جون خاصيتون ظاهر ڪن ٿا.

پر امڪان کي حقيقت سان وچڙائي نه ڇڏجي. جيڪا شيءِ ممڪن هجي ان کي امڪان ۾ ئي رهڻ ڏجي، چو ته اها اڃا حقيقت نه بڻي آهي. هڪ ڊاڪٽريءَ جي شاگرد لاءِ اهو ممڪن آهي ته هو ڊاڪٽر بڻجي وڃي، پر جيڪڏهن هو گهر وڃي ويهي، ويٺو اهو سوچي ته هو ڊاڪٽر بڻجي ويندو ته اها هڪ بيڪار ۽ بي مقصد حرڪت چئبي. جيڪڏهن هو حقيقي طرح ڊاڪٽر ٿيڻ چاهي ٿو ته هن کي نه رڳو ڄاڻ حاصل ڪرڻي پوندي پر عملي مهارت به حاصل ڪرڻي پوندي. امڪان کي حقيقت ۾ بدلائڻ لاءِ رڳو خواهش رکڻ، خيالي پلاءِ کائڻ برابر آهي.

امڪان کي حقيقت ۾ بدلائڻ:

هڪ امڪان کي حقيقت ۾ بدلائڻ لاءِ ضروري آهي ته (1) معروضي حالتون تيار ڪيون وڃن، (2) اندروني حالتون تيار هجن ۽ (3) شاندار قسم جي منظم انساني سرگرمي هجي. جڏهن اهڙيون حالتون رچي پڄي راس ٿين تڏهن پنهنجين ٻنهي ٻانهن جي مڪمل قوت لڳائي امڪان کي حقيقت ۾ بدلايو وڃي. روس ۾ عظيم آڪٽوبر انقلاب جي موقعي تي لينن جا پڙڪندڙ لفظ ڪير وساري سگهي ٿو. جڏهن هن چيو ته هڪ گهڙي ترسڻ جي اجازت ناهي، عملي قدم کڻڻ جو وقت اچي ويو آهي. ”دير معنيٰ موت!“

”ٿر جي گڏي سو چوڻون کائي، ۽“ لڪو ٻڏي لٺ هڻڻ“ شايد اهڙين ئي گهڙين، موقعن ۽ وقتن لاءِ چيل آهي. جيڪي به ماڻهو شاندار ڪم ڪرڻ چاهن ٿا، سماج کي بدلائڻ چاهن ٿا، معروضي حالتن تي گهري نظر رکڻ ٿا، اندروني حالتن ۽ منظم قوتن تي نگاهه رکڻ ٿا ۽ پوءِ جڏهن حالتون رچي پڄي راس ٿين تڏهن هڪ گهڙيءَ جي دير سالن ۾ طئي ڪيل مفاصلن تي پوئتي ڏڪي ڇڏيندي آهي. قومن جون تقديرون بدلائڻ لاءِ اهڙيون گهڙيون ڏاڍيون اهم ٿينديون آهن. قومن جيڪي پنهنجون تقديرون بدلائڻ جون جدوجهدون ڪنديون آهن انهن لاءِ اهڙيون گهڙيون

سالن کان پوءِ ٿي اينديون آهن. اهي ئي گهڙيون هونديون آهن جڏهن امڪان کي حقيقت ۾ بدلايو ويندو آهي، جڏهن ليڪو ٻڌي لٺ هڻي آهي، جڏهن صدين جي غلاميءَ کي آزاديءَ ۾ بدلايو ويندو آهي.

هيئت ۽ مواد:

ڪوبه لقاءِ عمل يا ڪابه شيءِ مثال طور وٺو. اوهين ڏسندا ته ان کي ڪي نه ڪي مخصوص، ان جي جوهر جي اڏاوت ڪندڙ شيون، حصا هوندا ۽ انهن کي مواد چئجي ٿو. هاڻوڪي دؤر جو اهم مواد اهو آهي ته ٿورو سماج کي برابريءَ ۽ انسان دوستيءَ واري سماج ۾ تبديل ڪيو وڃي. اهو مواد ئي آهي جيڪو هاڻوڪي دؤر جي جوهر جي اڏاوت ڪري ٿو. يا مثال طور هڪ تصوير وٺو، تصوير جو مواد اهو ئي آهي جيڪو ان ۾ ڏيکاريل بنيادي جذبي کي ظاهر ڪري.

ڇا مواد پنهنجو پاڻ وجود رکي سگهي ٿو؟ اچو ته ان ڳالهه تي سوچ ڪريون. هڪ گهر جي اڏاوت جو مثال وٺو. گهر ٺاهڻ لاءِ جيڪو به ”مواد“ گهرجي يعني گارو، سرون، سيمينٽ، شهتير وغيره سڀ ڪجهه موجود آهي، پر ڇا ڪو ايئن چئي سگهندو ته هن جي آڏو گهر موجود آهي؟ يقيناً نه. گهر تڏهن چئي سگهجي ٿو جڏهن ان جي مواد کي پنهنجي گهريل ۽ مخصوص جاين تي ترتيب سان رکيو وڃي. مواد کي ڪنهن نه ڪنهن ترتيب ۾ جمائڻو ٿي پوندو، يعني ان کي ڪنهن نه ڪنهن صورت، ڏيکاءِ، شڪل، هيئت ۾ آڻڻو پوندو. مواد هيئت کانسواءِ وجود رکي نه ٿو سگهي، يعني هر مواد کي ڪانه ڪا مخصوص صورت يا هيئت ضرور هوندي.

ڪنهن به شيءِ، لقاءِ جي هيئت ان جي اندروني جسر يا مواد جي اڏاوت

کانسواءِ ممڪن ڪانهي. اهو وري مواد ئي آهي جيڪو هيئت جي وجود کي

ممڪن بڻائي ٿو.

مواد ۽ هيئت پاڻ ۾ هڪ گهاتو ڳانڍاپو رکن ٿا. مواد ۽ هيئت ۾ ٻڌي يا هيڪڙائي آهي.

اهو سمجهڻ ڏکيو نه آهي ته ڪنهن به شيءِ يا لقاءِ جي هيئت ان جي مواد تي دارومدار رکي ٿي. اها ڳالهه هيٺين مثال مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿي. انقلابي جدوجهد وسيلي آزاد ٿيل ملڪن ۾ زرعي واڌاري ۽ ترقيءَ جا تازا مسئلا هارين جي سهڪاري تنظيمن، هڪٻئي جي مدد وارن ادارن جي جوڙڪ ڪرڻ وسيلي ڪيا وڃن ٿا، پر ان لاءِ اهو ضروري آهي ته اهي سهڪاري ادارا ملڪ جي مخصوص معروضي حالتن مطابق ٺاهيا وڃن. جيڪڏهن ماديتي جدليات جي ان گهرج کان انڪار ڪيو ويو ته وڏيون غلطيون ٿينديون ۽ آخري نتيجو ناڪامي ئي هوندو. اهو ئي سبب آهي جو چين ۾ زرعي ترقيءَ لاءِ ڪميون سرشتي واري تنظيمي هيئت جوڙي وئي يا روس ۾ سهاري انجمنون ٺاهيون ويون.

مواد جو فيصلي ڪن ڪردار ان حقيقت ۾ لڪل آهي ته مواد ۽ هيئت جي پاڻ ۾ ٻڌي، هيڪڙائي هجي يا وري ايئن چئجي ته مواد جي حصن ۾ ٻڌي هئڻ گهرجي. هر هڪ چئي سگهي ٿو ته مواد ئي هيئت کي جنم ڏئي ٿو، مواد کان سواءِ

هيئت جي باري ۾ سوچي ٿي نه ٿو سگهجي. مثال طور، سمورين غير مادي ذهني تخليقن کي وٺو. جن، پوت، ديواراڪاس، ديوي، ديوتا وغيره، انهن جو مواد ڪهڙو آهي ۽ هيئت يا صورت ڪهڙي آهي؟

هيئت مواد سان رشتي جي لحاظ کان ڪا ٻاهرين شيءِ نه آهي پر اهو مواد ٿي آهي، جيڪو هيئت جو اندروني ڍانچو جوڙي ٿو.

هيئت ۽ مواد ۾ تضاد:

هاڻي جيڪڏهن هيئت جو دارومدار مواد تي آهي ۽ اهي ٻئي پاڻ ۾ هيڪڙائي ناهي رهن ٿا ته پوءِ ايئن چوڻو ٿئي جو ڪڏهن ڪڏهن هيئت مواد جي اڳتي وڌاري ۽ ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهي ٿي. هر هڪ کي اهو ياد ڪرڻ گهرجي ته جيئن ته هر شيءِ ڇرپر ۽ وڌاري واري حالت ۾ آهي، تنهن ڪري مواد به ڪڏهن به آرام واري حالت ۾ نه ٿو اچي، اهو ڪڏهن به جميل نه ٿو رهي، اهو جهڙو هن گهڙيءَ آهي تهڙو ٻئي وقت تي نه هوندو. هيئت مواد تي دارومدار رکي ٿي پر اها مواد جي پيٽ ۾ وڌيڪ نوس، گهٽ لڄڪيدار، گهٽ رفتار سان چرندڙ ڦرندڙ آهي. هيئت مواد جي پٺيان هلي ٿي، ان ڪري ئي چئجي ٿو ته مواد ۽ هيئت جي وچ ۾ تضاد آهي. اهي به اُبتڙون آهن. جڏهن هيئت مواد جي تبديليءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ بڻجي پوي، تڏهن هڪ تضاد جنم وٺي ٿو. ان تضاد کي حل ڪندي هيئت به ڦري وڃي ٿي.

پراڻين هيئتن جي هوندي ئي نيون ايجاديون ٿينديون آهن. پهرين ٺهيل ڪار گهڙي-بگيءَ جي ڪاپي هئي. پهرين سلائي مشين کي “مشيني هٿ” هئا، پر نيٺ وقت اچي ٿو جڏهن پراڻي هيئت بيهجي وڃي ٿي يا وڌيڪ خاصيتن واري ترقي ڪرڻ ۾ رڪاوٽ وجهي ٿي. ڪارن جي پراڻن ماڊل ۽ “مشيني هٿن” رفتار ۾ رڪاوٽ پئي وڌي.

سماجي زندگيءَ ۾ پڻ هيئت ۽ مواد جي وچ ۾ تضادن کي حل ڪرڻ جي ضرورت پوي ٿي. مثال طور ڪجهه خود مختيار آفريقي ملڪن ۾ نئين قسم جي زندگي شروع ڪرڻ لاءِ، سامهون آيل مسئلن جي حل ڪرڻ ۾ قبائلي حڪومتي نظام تضاد ۾ هو. ان نظام جي نئين هيئت ۾ تبديليءَ جي ضرورت هئي، پوءِ اها شهري چونڊيل نمائندن جي هجي يا سياسي پارٽين جي.

هيئت ۽ مواد جي وچ ۾ جهيڙو ڪيئن حل ڪيو ويندو آهي؟ سماجي زندگيءَ ۾ ان جي حل ڪرڻ جو طريقو مختلف آهي. اهو وقت جي هرجن تي دارومدار رکي ٿو، پرامن به ٿي سگهي ٿو ۽ تشدد پريو به. سوشل سماج ۾ هيئت ۽ مواد جي وچ ۾ تضادن کي حل ڪرڻ جو طريقو پرامن نه هوندو آهي.

عام طرح هيئت جو ڪيڏيل ڪردار صحيح نموني نه ڪٿيو ويندو آهي. هيئت جي ڪردار جي گهٽ وڌ ڪٿي ڪيترائي نقصان پهچائي ٿي ۽ اهڙي لاڙي کي، جنهن ۾ هيئت جي ڪردار جي ڪٿي صحيح نه ڪئي وڃي، ان کي هيئت پسندي (فارملزم) چئجي ٿو.

توهان کي ان چوڻيءَ جي خبر هوندي ته “ڪورٽ بهرحال ڪورٽ آهي” پر اها چوڻي طبقاتي سماج ۾ ڪورٽ جي فطرت جي باري ۾ غلط تاثر پيدا ڪري ٿي. اسين چٽيءَ طرح ڏسون ٿا ته ڪورٽ جو ڪردار ماڻهن جي طبقاتي حيثيت سان لاڳو آهي. ڪورٽ عام طور حاڪمن جي مفادن جي نگهباني ۽ بچاءَ ڪري ٿي.

ساڳيءَ طرح تجربيدي آرٽ ۾ مواد ۽ هيئت جي وچ ۾ ڪو خاص فرق نه هوندو آهي. هڪ ئي تصوير مان هر هڪ پنهنجي سوچ جي انداز موجب مطلب ڪڍندو آهي. مثال طور، هڪڙي تجربيدي تصوير ڏسي هڪ چيو ته پليت آهي، ٻئي چيو طبلو آهي، ٽين چيو ڪوهه آهي، چوٿين چيو سج آهي، پنجين چيو محبوب جو مُنهن آهي وغيره، ۽ آرٽسٽ جي “انوکي تشريح” وري ڪنهن کي به سمجهه ۾ نه آئي.

هيئت پسندي نه رڳو آرٽ پر ڪم دوران هڪ ماڻهوءَ جي ٻئي ماڻهوءَ ڏانهن رويي مان به ظاهر ٿيندي آهي. هيئت پسندي بهرحال نقصانڪار ٿيندي آهي. اهڙو ماڻهو ٻين جي رهڻي ڪهڻي، انهن جي گهرجن ۽ ضرورتن ڏانهن نالائقِيءَ وارو رويو ڏيکاري ٿو. هڪ هيئت پسند عملي زندگيءَ ۾ ڪامورن جيان ٿئي ٿو، جيڪي هر سني ۽ ميوبدارشيءَ کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

هيٺن اسين جدلي ماديت جي بنيادي قانونن ۽ درجن تي هڪ نظر وجهي آيا آهيون، ۽ هتي اهو بهتر ٿيندو ته انهن جي جوهر کي، جدلي ماديت جي علم جي نظريي سان ڳانڍاپي ۾ به ڏسون. هيٺن اسين علم جي نظريي تي بحث ڪنداسون.

باب ڇهون

جدلي ماديت جو علمي نظريو

جوهري ڏيکاءُ:

سائنس ۽ سماجي علم ڏيکارن ٿا ته سمورين شين ۽ لقائن کي ٻه پاسا آهن: هڪڙو لڪل، اسان کان ڳجهو يا اندروني ۽ ٻيو ظاهر ظهور، ڏيکارجندي ٻاهريون. جڏهن اسين پهريائين شين سان واسطي ۾ اچون ٿا تڏهن انهن کي پنهنجن وڏن حواسن وسيلي محسوس ڪريون ٿا ۽ جيڪو ڪجهه محسوس ڪريون ٿا اهو رڳو اسان جي آڏو ظاهر ٿيندي حقيقت جو ڪجهه حصو هوندو آهي. اسين ان جو رڳو ٻاهر ڏسندا آهيون، ان جو ظاهر ٿيندي مهانڊو ڏسندا آهيون، جيترو ڪجهه اسان جون اکيون ڏسي سگهن ٿيون اوترو ئي ڏسندا آهيون، ٻين لفظن ۾ اسين رڳو شين جو ڏيکاءُ ڏسندا آهيون.

پر نه رڳو سائنس پر روزانو عمل به پنهنجو پاڻ کي رڳو اڪيلن لقائن، حقيقتن ۽ واقعن جي ٻاهرين ڏيک تائين محدود ڪري نه ٿا سگهن، پر انهن جو مقصد اهو هوندو آهي ته انهن جو اندر ڦوليو وڃي، انهن جو نت، ست، جوهري ڏنو وڃي، لقائن جا بنيادي، دائمي قانون ڏنا وڃن، انهن جو سببي دارومدار ڳوليو وڃي، انهن جي اندروني رشتن کي لڌو وڃي. قدرت ۽ سماج جا قانون سنوڻ سڌا محسوس ڪري نه ٿا سگهجن، ڇو ته اهي شين جي ڏيک سان نه ٿا ٺهڪن. عملن جي واڌاري تي حڪمراني ڪندڙ قانونن کي ڦولڻ لاءِ اهو لازمي آهي ته شين جي اندروني رشتن کي ڄاتو وڃي، يعني ڏيک کان هلندي، شيءَ يا لقاءَ جي اندر ۾ پيهي، ان جي جوهري تائين پهچجي - يعني ان تائين پهچجي، جيڪو انهن ۾ بنيادي آهي. ان کانپوءِ ئي ڪنيل لقائن جي وڌيڪ اهم ڳڻن کي سمجهي سگهنداسون.

ڪنهن به لقاءَ جو جوهري معروضي دنيا جي اندروني ڳانڍاپن کي ظاهر ڪري

ٿو ۽ اهي (اندروني ڳانڍاپا) لقائن جي انگن نمونن جا بنياد مهيا ڪري ڏين ٿا.

ڏيکاءُ جوهر جي پٿرائي آهي، ان جو ٻاهر ظاهر آهي. جوهر، بهرحال، ڏيکاءُ کان اڳ ۾ ظاهر ٿي ٿي نه ٿو سگهي، ۽ نه ئي ان کانسواءِ خود مختيار وجود رکي سگهي ٿو. جوهر ۽ ڏيکاءُ هڪ حقيقت جا ٻه مختلف پاسا ظاهر ڪن ٿا. جوهر، ان جي اندرين ۽ بنيادي پاسي کي ظاهر ڪري ٿو، جڏهن ته ڏيکاءُ، ان جي ٻاهرين، سنئون سڌو ڏيکارجنڊر پاسي کي ظاهر ڪري ٿو.

سائنس جو معاملو اهو آهي ته ڏيکاءُ کان هلي جوهر تائين اڀياس ڪري اچو ته سرمائيداريءَ هيٺ مزدور طبقي جي ڦرلٽ يا استحصال جو مثال وٺون. ڦرلٽ، استحصال ڳجهو آهي، ڀرڻ ۽ رنگن ۾ لڪل آهي. مٿاڇري نگاهه مطابق ظاهري طرح ايئن لڳي ٿو ته مزدور ۽ سرمائيدار جي وچ ۾ رشتو آزاديءَ سان ننگ وڪڻندڙ برابري رکندڙ وارو هوندو آهي. ويندي ڪو ايئن به چئي سگهي ٿو ته انهن جي وچ ۾ برابريءَ جي بنياد تي ڏيئي لپي جو رشتو آهي، يعني مزدور ڪم ڪري ٿو ۽ سرمائيدار ان کي اُچورو ڏئي ٿو.

پر هيءُ عمل مارڪس جي ذهانت کي پورهيت ۽ سين جي وچ ۾ رشتي جي بنياد يعني طبقاتي سماج ۽ ڦرلٽ جي جوهر طرف وٺي ويو. مارڪس جو لکيل ڪتاب ”سرمايو“ پيداوار جي سرمائيدار کي طريقي جي جوهر جي گهرائيءَ ۾ پيھي وڃي ٿو.

مارڪس ثابت ڪيو ته هڪ سرمائيدار مزدور جي سڄي پورهيتي جو اُچورو نه ٿو ڏئي، پر ڪيل سڄي پورهيتي جي هڪ حصي جي قيمت ڏئي ٿو. جنهن حصي جي قيمت نه ٿو ڏئي، اهو آهي واڌو ڏوڏو. جيڪو سرمائيدار ڦٽايو وڃي، ۽ اهڙيءَ طرح سرمائيدار مزدور جي ڦر ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو سرمائيداري سماج ۾ دولت ۽ ناٿي جي گهٽائيءَ سان گڏوگڏ مفلسي، بڪ ۽ بيروزگاريءَ به موجود آهي. سماجي زندگيءَ ۾ ٿيندڙ واقعن جو جوهر مدي خارج رجعت پرست قوتون توڙي مروڙي ۽ ڀرڻ ۾ لڪائي پيش ڪن ٿيون.

جن قومن پاڻ کي غلاميءَ مان آزاد ڪيو آهي يا آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪن پيون، انهن کي سامراجي ”مدد“ ڏين ٿا. سامراجين طرفان ڏني ويندڙ مدد جو جوهر ڇا آهي؟ ڇا هو پاڻ خلاف وڙهندڙ قومن جو ”دوست“ آهي، ڇا هو ڪانٽس آزادي وٺندڙ قومن جو دوست آهي؟ اسين اهو چٽيءَ طرح ڏسون ٿا ته سامراجين جي ”مدد“ جو مقصد اهو آهي ته ان جي آڙ ۾ هڪ ڀيرو وري انهن قومن کي غلام بڻائي سگهجي. هتي سامراجي غلام بڻائڻ لاءِ اقتصادي وسيلا استعمال ڪن ٿا. سامراج جو جوهر ”دوستي“ نه آهي، پر قومن کي غلام بڻائي انهن جي ڦرلٽ ڪرڻ آهي، پر سامراجي ۽ انهن جا چاٽتا سامراجي مدد جو جوهر ”دوستي“ ٻڌائي، سامراجيءَ جي حقيقي جوهر کي توڙي مروڙي پيش ڪن ٿا.

ايائن تي تنقيد:

سائنسي ڇنڊڇاڻ اسان کي ان لائق بڻائي ٿي ته اسين شين ۽ لقائن جي حقيقي جوهر جو اڀياس ڪريون ۽ ان کي کولي ظاهر ڪريون، پر ڪي فلاسافر

اهڙا آهن جيڪي حقيقي دنيا کي ڄاڻڻ ۽ دنيا جو ادراڪ ڪرڻ واري پاسي جي ممڪن هجڻ کان لنوائن ٿا، اهي دعويٰ ڪن ٿا ته اصولي طرح دنيا کي ڄاڻي نه ٿو سگهجي. جيڪي چون ٿا ته دنيا کي ڄاڻي نه ٿو سگهجي يا دنيا کي ڄاڻڻ ممڪن ڪونهي، انهن کي اڃا، لا ادري (نه ڄاڻو/ اڻ ڄاڻو ايگنوسٽڪس) سڏجي ٿو. هيوم ۽ ڪانت اڃا ڄاڻڻ جا وڏا نمائندا هئا. ڪانت چيو ته سموريون شيون اسان کان لڪل آهن. اهي خولن ۾ لڪل آهن ۽ انهن خولن کي تالو لڳل آهي. ان ڪري اهو ممڪن ٿي ڪونهي ته انهن جي اندر انهن جي جوهر کي ڄاڻي سگهجي. ”شيون پنهنجو پاڻ ۾ لڪل آهن، انهن کي ڄاڻي نه ٿو سگهجي. اڃا ڄاڻڻ ٿو ته شيون جو رڳو ڏيکاءُ ڄاڻي سگهجي ٿو. انهن جي ٻاهرين بناوت ڄاڻي سگهجي ٿي. اڄ ڪلهه اهو اڃا ٿو فلسفو سرمائيدار ملڪن ۾ ڏاڍي پرچار ڪري پکيڙيو پيو وڃي.

ڪوبه ڀڃي سگهي ٿو ته اهڙا خيال ڇو موجود آهن. اهي ختم ڇو نه ٿا ٿين، انهن کي پرچار ڇو پيو پيو وڃي؟ اسين چئون ٿا ته ڄاڻ، بهرحال، شين جي باري ۾ اسان جي سوچ کي روشن ڪري ٿي، پر اهو ضروري نه آهي ته جيڪا به ڄاڻ آئون پسند ڪريان اهو ٻيو به پسند ڪري. جيڪا ڄاڻ مظلوم پسند ڪن اها ظالم به پسند ڪن، جيڪا ڄاڻ آزادي پسندن کي وڻي اها غلام بڻائيندڙن کي به وڻي. جڏهن انساني ذهن جي ڪيل تحقيقن جي روشني پکڙجي ٿي تڏهن ڪيتريون ئي اهڙيون شيون ظاهر ٿين ٿيون، جيڪي اڳ اڻ ڏٺل ۽ اڻ ٻڌل هيون. اهو ئي سبب آهي جو جيڪي اونداهه ۾ روشني آڻن ٿا، جيڪي جهالت ۾ علم آڻن ٿا، جيڪي حقيقتن کي پٿرو ۽ ظلم کي ظاهر ڪن ٿا، انهن کان ڦورو ٻڌل آهن. ڇو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجو پاڻ کي علم، ڄاڻ جي دولت سان مالا مال ڪري سماجي، سياسي ۽ غلاميءَ جي ٻين قسمن مان پاڻ ڇڏائيندو، اهو لازمي طرح ڦورو سماج ۽ سامراجي نظام کي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ نئين قسم جي زندگي اڏڻ جي ڪوشش ڪندو. اهو ڪو اتفاق يا عجب جهڙي ڳالهه ڪانهي جو جن ملڪن پنهنجو پاڻ چپاني، جرمن، فرانسسي، برطانوي، آمريڪي سامراجين کي تڙي ڪڍيو آهي، ۽ پنهنجو پاڻ کي غلاميءَ جي چار مان آزاد ڪرائي ورتو آهي، انهن هڪدم جهالت کي ختم ڪرڻ لاءِ به اڀاءُ ورتا آهن. اهي هڪدم ڄاڻ وڌائڻ لاءِ ڪوششون ٿي ڦورن ۽ رجعت پرستن کي ڊيچارن ٿيون. ڇو ته اڃا ڄاڻ ۽ جهالت ڦورن ۽ رجعت پرستن کي ڊيچارن ٿيون، ڇو ته اڃا ڄاڻ ۽ جهالت ڦورن ۽ رجعت پرستن جي مفادن جي خدمت ڪري ٿي، جيڪي دنيا متعلق ڄاڻ پراڻ واري عمل کي ڌڪارن ٿا، اهي ڦورن جا نوڪر ٿي ٿي سگهن ٿا ٻيو ڪجهه به نه.

پر سائنس ۽ سماجي عمل اڃا ڄاڻي فلسفي کي رد ڪن ٿا. ”لڊوگ فيوٽر باخ ۽ رواتي جرمن فلسفي جي پڄاڻي“ ۾ اينجلس لکيو ته اهي سماجي عمل، تجربو ۽ صنعت آهن جيڪي اهو ممڪن بڻائن ٿا ته اڃا ڄاڻ کي ڌڪاريو وڃي. اسين قدرتي لقائن کي سمجهڻ کي پنهنجي ڄاڻ جي درستي ڪيئن ڪريون ٿا؟ اها رڳو هر هر پيدا ڪرڻ، سنواري سڌاري پيدا ڪرڻ، هر هر تخليق ڪرڻ وسيلي ٿي

ممڪن آهي. ”پنهنجو پاڻ ۾ لڪل شيءِ“ يعني ڳجهه کي سائنس ۽ عملي زندگيءَ کولي رکيو آهي. مثال طور، ڪو وقت هو جڏهن حڪيم، طبيب دوائن جي جرن کي نه ڄاڻيندا هئا، انهن ڏينهن ۾ دوائون ”پنهنجو پاڻ ۾ لڪل شيءِ“ هيون، انهن جو ڳجهه ڄاتل ڪونه هو. پر اڄ سائنسدان دوائن جي جرن کي هڪ ماهراڻي انداز ۾ ڄاڻن ٿا. اڄ ”شيون پنهنجو پاڻ ۾ لڪل“ ڪونه آهن پر سائنسي صنعت ڪري ”شيون اسان لاءِ کليل“ آهن يعني اڄ انهن جي اندروني فطرت کي کوليو ويو آهي. اڄ اسين هزارين لک شين کي تفصيلي ۽ ماهراڻي انداز ۾ ڄاڻون ٿا. اهوئي سبب آهي جو اڳي فلسفي جو محل اچي پت تي ڪريو آهي. عملي تجربي جي ڪري دنيا کي ڄاڻي سگهڻ جو سوال حل ٿي ويو آهي.

ڪم ڪرڻ دوران، پيداواري سرگرمي ڪرڻ جي ڪري ماڻهو پنهنجي چوڌاري وسندڙ ڪائنات جي جوهر ۾ پيهي وڃي ٿو ۽ ان کي سمجهڻ جي ڄاڻ حاصل ڪري وٺي ٿو.
ادراڪ جا ڏاڪا:

جڏهن اسين ڪنهن شيءِ يا لقاءَ کي سمجهي سگهون ۽ ان جي مڪمل ڄاڻ حاصل ڪري وٺون ٿا، تڏهن چئون ٿا ته اسان ان شيءِ يا لقاءَ جو ادراڪ ڪيو. هيٺ سوال اهو آهي ته، مختصر نموني، ڪائنات جو ادراڪ ڪيئن ٿئي ٿو. مثال طور سمجهو ته اوهان کي ڪنهن ڳوٺ جي ثقافت جو اڀياس ڪرڻو آهي، اوهين ڇا ڪندا؟ ان ڏينهن ويندي، اوهين پهريائين ان ڳوٺ جو ڏيک ڏسندا، ڳوٺ ڪيئن آهي، ڪيترو آهي، گهر جهوپڙيون ڪيئن اٿس، بٺيون آباد اٿس يا ڪونه، آباديءَ لاءِ مشينون استعمال ٿا ڪن يا جانور، اسپتال، اسڪول اٿس يا ڪونه، روڊ رستا وغيره، ٻين لفظن ۾ اهڙيءَ طرح اوهين حقيقتون گڏ ڪندا. ان کان پوءِ اوهين ڳوٺ جي زندگيءَ، ريتن رسمن، طور طريقن، اُٿا ويني، رهڻي ڪهڻي، شيل شغل وغيره جي باري ۾ حقيقتون گڏ ڪندا. پوءِ اوهين گڏ ڪيل مواد جي چنڊ ڇاڻ ڪندا ۽ نتيجا ڪڍندا. هر هڪ تحقيق ايئن ٿئي ٿي. اهي سمورا ماڻهو جيڪي قدرت جي قانونن کي ڳولڻ، کولڻ ۽ انهن جو ادراڪ ڪرڻ چاهن ٿا، اهي پهريائين ظاهري حقيقتون گڏ ڪندا ۽ پوءِ اندروني – پوءِ اهي سادي نموني مشاهدي وسيلي هجن يا تجربن وسيلي، پر اهو سڀ ڪجهه پنهنجن حواسن وسيلي ئي ڄاڻي سگهجي ٿو. **اهو ادراڪ جو پهريون ڏاڪو آهي يعني حواسن وسيلي محسوس ڪرڻ (حواسي ادراڪ) يا زندگيءَ جون خاصيتون هڻڻ جي ڪري محسوس ڪرڻ (جيئروادراڪ).**

جڏهن حقيقتن جو هڪ مناسب تعداد گڏ ٿي وڃي ٿو تڏهن پرايل ڄاڻ جي بنياد تي ذهن انهن جو اڀياس ڪري ٿو چنڊ ڇاڻ ڪري ٿو. پيٽ ڪري ٿو ۽ ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هي ادراڪ جو ٻيو ڏاڪو آهي – **منطقي ادراڪ يا نوس منطقي خيال.** هي يعني ڏاڪا عملي ڪم تي دارومدار رکن ٿا. اسين ڪنيل حقيقتن جي چنڊ ڇاڻ عمل وسيلي ئي ڪري سگهون ٿا ۽ وري

موت ۾ ڇنڊ ڇاڻ ڪري، ڇاڻ حاصل ڪري عملي زندگيءَ ۾ حصو وٺون ٿا. اسپين مثال طور ڳوٺاڻي ثقافت جو اڀياس ان ڪري ڪريون ٿا، جيئن اتي جي زندگيءَ کي سڌاري سگهجي ٿي.

تنهن ڪري چئون ٿا ته ڇاڻ جو ميٽر ٻن ڏاڪن ۾ ٿئي ٿو يعني حواسن وسيلي محسوس ڪيل ۽ منطقي، انهن ٻنهي جو بنياد عمل تي آهي. “جيئري ادراڪ کان نوس خيال تائين ۽ ان کان عمل تائين – سچ جي ادراڪ جو معروضي حقيقت جي ادراڪ جو جدلي رستو ايئن ئي آهي.” لينن لکيو – (لينن، گڏيل لکڻيون، جلد 38، ص 171).

هڪ پيري بيمار عورت کي اسپتال ۾ آندو ويو جنهن جا سمورا حواسن جا عضوا بي حس هئا. يعني نه ته هوءَ ڏسي پئي سگهي ۽ نه ئي ٻڌي پئي سگهي، نه سَنگهي پئي سگهي ۽ نه ئي چڪي. هن وٽ ڇهڻ جو حواس به رڳو هڪڙي هٿ ۾ هو. اهو ئي رڳو هڪڙو وسيلو هو جنهن وسيلي هوءَ ٻاهرين دنيا جي ڇاڻ حاصل ڪري پئي سگهي. پر اها ڇاڻ ڪيتري نه اڻپوري هئي. بيمار عورت گهڻو عرصو بيهوش رهي. ان مان ڇا ٿو ثابت ٿئي؟ ان مان اهو ٿو ثابت ٿئي ته حواسي عضوا اهي وسيلا آهن، رستا آهن جن جي وسيلي اسپين دنيا جي ڇاڻ حاصل ڪريون ٿا. احساس ان ڪري پيدا ٿئي ٿو جو ٻاهرين دنيا اسان جي حواسن تي اثر انداز ٿئي ٿي. ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته اسپين دنيا متعلق پنهنجن حواسن کان سواءِ ڪجهه به ڄاڻي نه ٿا سگهون.

جيڪڏهن ڪنهن حادثي ۾ اسان جو ڪو حواس ضايع ٿي وڃي ٿو ته ان جا ڪجهه ڳڻ ڪي ٻيا حواس ڪجهه حد تائين وڌائي سگهن ٿا، پر جيڪڏهن اسان وٽ ڪوبه حواس نه هجي ته ڇا اسپين ڪابه ڇاڻ پرائي سگهنداسون؟ نه، ڪابه ڇاڻ پرائي نه ٿا سگهون. جيڪڏهن اسان وٽ ڪوبه حواس نه هجي. هيئنتر اچو ته به اڪر احساس جي باري ۾ چئون.

احساس ڇا آهي؟

محسوس ڪرڻ جا وڏا اهم عضوا پنج آهن: (1) اکيون ۽ انهن جي پويان تنتي سرشتو، (2) ڳڻ ۽ انهن جو تنتي سرشتو، (3) نڪ ۽ انهيءَ جو تنتي سرشتو، (4) زبان ۽ ان جو تنتي سرشتو، (5) کَل ۽ ان جو تنتي سرشتو. مجموعي طرح اسان جي دماغ تائين احساس ڪڍي ويندڙ پنجن قسمن جو تنتون آهن، يعني ڏسڻ، ٻڌڻ، سَنگهڻ، چڪڻ ۽ ڇهڻ جا احساس ڪڍي ويندڙ تنتون. جڏهن به ڪا شيءِ اسان سان واسطي ۾ اچي ٿي تڏهن اها پنهنجو اثر ڪن مخصوص تنتن تي ڪري ٿي. مثال طور اسان جي دماغ تائين علم جو ٻي انتها گهڻو حصو ڏسڻ وسيلي پهچي ٿو. سڄي مادي ڪائنات جيڪا اسان جي شعور کان آزاد، معروضي وجود رکي ٿي، اها ڪنهن نه ڪنهن يا ڪن تنتن تي پنهنجو مخصوص اثر ڪري ٿي. اسان جي تنتن ۾ هيچان پيدا ٿئي ٿو ۽ اهو اسان جي دماغ تائين پهچي ٿو. گهر، ماڻهو، ڌرتي، وڻ، جبل، گل ٻوٽا، جانور، سچ، ڇنڊ ۽ تارا ڏسڻ جي تنتن ۾ هيچان پيدا ڪن ٿا.

آواز ٻڌڻ جي تنتن ۾، بوءِ سَنگهڻ جي تنتن ۾، ڏاڦو چڪڻ جي تنتن ۾ ۽ ڇههءَ ڇهڻ جي تنتن ۾ هڪ قسم جو هيجان پيدا ڪن ٿا، جيڪو اسان جي دماغ تائين وڃي پھچي. جڏهن تڏي يا گرم پاڻيءَ سان هٿ ڌوئڻ ٿا تڏهن انهن سان لاڳو احساس پيدا ٿئي ٿو وغيره. **احساس اسان جي حواسن تي شين جا، پاهرين دنيا جا اثر آهن.** اهوئي سبب آهي جو احساس اسان جي دماغ تائين صحيح ۽ سچي ڄاڻ پھچائڻ ٿا. مثال طور، بال کي ڏسي هر ڪو چئي سگهي ٿو ته اهو گول آهي. ڇنڊ کي ڏسي هر ڪو چئي سگهي ٿو ته چانڊوڪي ڇنڊ مان پئي نڪري گهٽ ۾ گهٽ انڌي ماڻهوءَ کي چانڊوڪيءَ جي خبر نه هوندي وغيره.

پر ان جو ڪهڙو ثبوت آهي ته اسان جا حواس اسان جي ذهن تائين صحيح ۽ سچي ڄاڻ پھچائڻ ٿا؟ زندگيءَ جو عملي تجربو ان کي ثابت ڪري ٿو. جيڪڏهن اسان جا حواس اسان جي دماغ تائين پاهرين دنيا جا صحيح احساس نه پھچائڻ ته پوءِ اسين پاهرين دنيا ۾ ملندڙ شين جو صحيح عملي واپسو ڪري نه سگهنداسون. مثال طور ڪنهن جي دماغ تائين اهي احساس پھچن ٿا ته ڊوڙندڙ بس جي آڏو اچڻ سان ڪوبه نقصان نه پھچندو ۽ هو وڃي بس جي آڏو بيهي ٿو ۽ کيس بس جو تڪر لڳي ٿو. نتيجو ڇا نڪرندو؟ (جيڪڏهن بيهندڙ زندهه بچيو ته) اهو ته ڇا پر ٻيا ڏسندڙ به سمجهي ويندا! اهو عملي تجربو کين گهڻو ڪجهه سبق سيکاري ڇڏيندو. تجربو اسان کي سيکاري ٿو ته اڻ تارو جو نديءَ ۾ ڪرڻ، باهر ۾ هٿ وجهڻ، صوف کائڻ، گل سَنگهڻ، نانگ جو ڏنگڻ وغيره وغيره جا ڪهڙا نتيجا ٿي سگهن ٿا. اياڻا اهو چوڻ ۾ غلط آهن ته دنيا ۾ جيڪو ڪجهه ٿئي پيو حواس ان جا اڻ ڀروسي جوڳا عضوا آهن.

احساس جي ڪيڏي به اهميت هجي پر اسين دنيا کي **رڳو حواسن وسيلي ڄاڻي** نه ٿا سگهون. سادي نموني ايئن چئجي ته محسوس ڪيل شين جي گهرائيءَ ۾ ماڻهو پنهنجي سوچ وسيلي وڃي ٿو (سوچ جي موضوع تي “شعور ۽ ان جي فطرت” واري باب ۾ ڳالهائي آيا آهيون). **ماڻهو پنهنجي سوچ جي مدد سان شين ۽ لقائن جي اندروني رشتن، يعني انهن جي قانونن کي ڄاڻي سگهي ٿو.** جيئن ته احساس ماڻهوءَ کي وجود رکندڙ شين سان سنئين سڌي نموني واسطي ۾ آڻن ٿا، تنهن ڪري هن جو ذهن پاهرين دنيا کي اڻ سڌي نموني موتائي ظاهر ڪري ٿو. ان جو مطلب اهو آهي ته منطق جا قانون اڻ سڌن اطلاعن تي بيٺل آهن. اهو سمجهڻ لاءِ هڪ مثال وٺو: جڏهن خلا ۾ اڏام ڪرڻ جو موضوع بحث هيٺ آيو تڏهن پهريائين اهو سوچيو ويو ته ڇا ماڻهو پنهنجي حياتيءَ کي نقصان ڏيڻ کانسواءِ خلا ۾ سفر ڪري سگهي ٿو. اهو ڄاڻڻ لاءِ پهريائين جانورن کي خلا ۾ موڪلي تجربا ڪيا ويا، ۽ اطلاع ۽ معلومات جمع ڪئي وئي. جانورن تي خلا جي اثرن جو اڀياس ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ڪندي اهو نتيجو ڪڍيو ويو ته ماڻهو خلا ۾ اڏام ڪندي پنهنجو تحفظ ڪري سگهي ٿو. ان نتيجي جي تصديق تڏهن ٿي جڏهن انساني پيرن وڃي ڇنڊ کي چھيو.

سنا نتيجا ڪيڻ لاءِ اسان کي حقيقتن پري ڄاڻ جي ضرورت پوندي آهي.

حقيقت پري ڄاڻ اها هوا آهي جنهن ۾ سائنسدان ساھه کڻن ٿا. احساس حقيقت پري ڄاڻ مهيا ڪن ٿا. ذهن انهن کي چنڊي ڄاڻي ترتيب ڏئي ٿو ۽ پوءِ انهن مان صحيح منطقي نتيجا نڪري سگهن ٿا.

اسان وٽ حقيقت پري ڄاڻ جو سبب ڪير آهي؟ انسان، انساني دماغ، انساني ذهن. انساني سبب کان سواءِ اسان وٽ حقيقت پري ڄاڻ جا رڳو ٽن قتل حصا هوندا. چنڊ ڄاڻ ڪري ترتيب ڏنل شڪل ۾ حقيقتون اسان کي شين ۽ چوڌاري ٿيندڙ واقعن جي سبب ۽ قانون حڪمرانيءَ هيٺ باقائدي جي گهري بنيادي ڄاڻ مهيا ڪن ٿيون. مختصر نموني ايئن چئجي ته اهي لفظن جي **جوهري** تائين پهچڻ ۾ اسان جي رهنمائي ڪن ٿيون. ذهن محسوس ڪيل لفظن جا جوهري پريا بنياد کڻي ڪم ڪري ٿو. جيڪڏهن اسان وٽ اهي بنياد نه هوندا ته جوهري تائين پهچي نه سگهنداسون.

اعليٰ پئماني تي سلجڻي منطقي سوچ ڪنيل شيءِ جي جوهري تائين نه رڳو پهچائي ٿي، پر ان تي پروسي جو سبب به مهيا ڪري ٿي.

احساس ذهن تائين حقيقت پري ڄاڻ پهچائڻ ٿا. ذهن نتيجا ڪڍي ٿو ۽ انهن کي حقيقت پري ڄاڻ جي بنياد تي ترتيب ڏيندڙ سرگرميءَ کان سواءِ ڪوبه احساس ادراڪ ٿي نه ٿو سگهي. دماغ جي ترتيب ڏيندڙ سرگرميءَ کان سواءِ ڪوبه **ادراڪي عمل ۾ احساس ۽ عقل پريو (منطقي) ادراڪ به ڏاڪا آهن، جيڪي پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. اهي ٻئي ڏاڪا هڪ ٻئي کان ڌار ڪري نه ٿا سگهجن.**

فلسفي جي تاريخ شاهد آهي ته وري وري اهڙيون ڪوششون ڪيون ويون آهن ته احساس ادراڪ کي منطقي ادراڪ کان کڻي، اڪيلو ۽ ڌار ڪيو وڃي. فلسفي جي دنيا ۾ اهڙن فلاسفرن جا ٻه ڌڙا آهن. هڪڙا عقل پسند (ريشنلسٽ) ۽ ٻيا احساس پسند (سينسٽولسٽ) يا تجربو پسند (امپيري سسٽ)، عقل پسند چون ٿا ته ماڻهو دنيا کي رڳو ذهن جي مدد سان ئي سمجهي سگهي ٿو (هو حواسن جي ڪردار کان انڪار ڪن ٿا). انهن جي اُبتڙ وري احساس پسند يا تجريبي پسند چون ٿا ته ماڻهو رڳو حواسن جي مدد سان، رڳو حواسن جي تجريبي وسيلي ئي سموري ڄاڻ پرائي سگهي ٿو ۽ دماغ، ذهن جو ان ۾ ڪوبه ڪردار ڪونهي (اهو منطقي ادراڪ واري پاسي کان انڪار ڪن ٿا).

پر ٻئي عقل پسند ۽ تجريبي پسند معاملي جو رڳو هڪ طرفو حل پيش ڪن ٿا، جڏهن ته ادراڪ ۾ احساسن ۽ ذهن ٻنهي جو ڪردار آهي. احساس ادراڪ ۽ منطقي ادراڪ هڪ جيترا اهم آهن ۽ ادراڪ جي عمل ۾ اٿتت آهن.

ادراڪ ۾ عمل جو ڪردار:

ڪم عملي سرگرمي ٿي هئي، جنهن جي ڪري انساني سماج شروع ٿيو. روزاني زندگيءَ جي تجريبي ڪيس هر اها شيءِ سيڪاري جيڪا ڪيس زندگيءَ جي

بقا جي جدوجهد ۾ گهربل هئي. اسان جو پنهنجي زندگيءَ جو تجربو به ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو. ماڻهو جڏهن پيدا ٿئي ٿو تڏهن وٽس ڪابه ڄاڻ ڪانهي. جيئن ئي هو پنهنجي عملي تجربي ۾ گهڙي ٿو، هو دنيا جي مختلف لفائن سان لهه وچڙ ۾ اچي ٿو ۽ ڄاڻ حاصل ڪري ٿو. جڏهن ڪو ٻار آگر ڪي ڇهي ٿو تڏهن ڪيس آگر جي گڻن جي اڃا خبر ڪانهي پر هو جلد ئي ئي تجربي مان سکي وٺي ٿو ۽ وري آگر ڪي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪونہ ٿو ڪري. اهڙيءَ طرح هو ڪجهه ڄاڻ حاصل ڪري ٿو.

عمل مان جيڪا مراد ورتي وڃي ٿي اها هر هڪ ماڻهوءَ جي ذاتي، نجی تجربي کان ڪجهه وڌيڪ آهي. مارڪس کان اڳ وارا ماديت پسند تجربي مان اها مراد وٺندا هئا ته هر هڪ ماڻهوءَ جو ذاتي عملي تجربو. هوندا ڪي ايئن ڏسندا هئا ته ان ۾ ڪيترائي ماڻهو ”روبنسن ڪروزو“ جيان آهن. هڪ ٻئي کان ڌار ۽ اڪيلا آهن ۽ ان ڪري مجبور آهن ته دنيا کي رڳو پنهنجي ڪوشش وسيلي سمجهن. پر ايئن سڀني شين کي سمجهي نه ٿو سگهجي. عمل ۾ اسين نه رڳو اهو سڀ ڪجهه شامل سمجهون ٿا، جيڪو ماڻهو پاڻ سنئون سڌو تجربو ڪري ٿو پر ٻين ماڻهن جا تجربا، سڄي انسان ذات جا تجربا، سڄي سماجي تاريخ دوران انسانن جا تجربا به ان ۾ شامل سمجهون ٿا. مثال طور، ايتي بني هن وقت اسان مان ڪنهن به نه ڏٺي آهي پر گهٽ ۾ گهٽ آئون اهو يقين سان چئي سگهان ٿو ته ان ۾ اڃا ليل ڪرسي، سيڪنڊ جي سوڀن حصي ۾ ٿئي، پرزا پرزا ٿي، غائب ٿي ويندي، اهو ئي سبب آهي جو مارڪسي تعليم ۽ **سماجي عمل جي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي. سماجي عمل مان مراد آهي سمورو انساني عمل جنهن دوران ماڻهو مادي دنيا تي اثر انداز ٿئي ٿو ۽ ان کي (هر قسم جي) پيداوار سائنسي تجربي، طبقاتي جدوجهد وغيره ۾ استعمال ڪري ٿو.**

ادراڪ جي عمل دوران سماجي عمل جي اهميت ان حقيقت ۾ لڪل آهي ته آخري ڇنڊڇاڻ موجب سموري ڄاڻ انساني سماجي عملي سرگرمي مان ورتل آهي. سائنس جي تاريخ ان جو سٺو مثال آهي. جاميٽريءَ جو علم وجود ۾ ڪيئن آيو؟ ڪيتري ئي عرصي کان اڻ ڄاتل انسانن بنين تي ڪم پئي ڪيو ۽ ڪوٽايون پئي ڪيون. انهن کي مختلف شڪلين ۽ پڪيڙن وارن پلاٽن جي ماپ ڪرڻي پوندي هئي. هوري هوري انهن اهو گولي ڪڍيو ته ماپ جو هڪ سٺو طريقو ٿي سگهي ٿو. جيڪو هر مخصوص ماپ واري پلاٽ جي ماپ لاءِ صحيح ٿي پئي سگهيو. پوءِ اهو پلاٽ ٽڪنڊو هجي يا گول يا چوڪنڊو وغيره. ايئن ئي سماجي عملي تجربي کي وسيع ۽ ترتيب ڀريو ڪرڻ وسيلي سائنس وڌي ٿي. ڪيترائي واقعا ۽ لقاءَ ٿين پيا. انهن جو عملي اڀياس ڪشادي ترتيب ڀري علم لاءِ بنياد مهيا ڪري ٿو جنهن مان نظريو، سائنس ترقي ڪري ٿي. سائنسي ڄاڻ، نظريو سڄي **جو سڄو سماجي عمل جي بنياد تي بيٺل آهي.**

اوهين شايد اهو پڇو ته ڇا ان جو مطلب اهو ٿيو ته ماڻهو رڳو هڪ طرف لاڳيتو اثر پيو وٺي ۽ انهن جو پيچ ٿي پيو هلي؟ مارڪس کان اڳ وارا ميتا فزڪس

واري سوچ رکندڙ ماديت پسند ٻاهرين دنيا کي هڪ طرفو انسان تي اثر انداز ٿيندڙ سمجهندا هئا ۽ ان کي ئي عملي تجربو سمجهندا هئا. **پر مارڪس سماجي عمل کي وڌيڪ گهراڻيءَ سان پيش ڪيو يعني ٻنهي جو هڪ ٻئي تي عمل يعني ٻاهرين دنيا جو ماڻهوءَ تي اثر ۽ ماڻهوءَ جو ٻاهرين دنيا تي اثر.**

سماجي عمل نه رڳو ڄاڻ جو بنياد آهي پر ان جي محرڪ قوت به آهي. جيڪڏهن زندگي، مثال طور، سمجهو ته هڪ زرعي ماهر سائنسدان کي هڪ معاملو ڏئي ٿي ته هو ڪنهن زمين تي سٺي پوک ڪرڻ جو ڪو سٺو طريقو ڳولي لهي ته پوءِ اهو عملي معاملو زرعي سائنس جي واڌاري ۾ هڪ اهم وڪ ثابت ٿيندو. عملي معاملن کي حل ڪندي سائنس کي اجا وڌيڪ تازي، وڌيڪ سٺي ۽ ترتيب پري ڄاڻ وڌائڻ جي ضرورت پوندي ۽ اهڙيءَ طرح نظريي کي وڌائڻ جو مواد وڌندو رهندو. ان ڪري ئي لينن چيو ته سماجي عمل نظريي ڄاڻ کان ڪجهه مٿي ڇڏي ڇڏي رکي ٿو ۽ ان ڪري علم يا ڄاڻ جو نظريو حقيقت ڏانهن عمل جي صحيح پهچ مان نڪرڻ گهرجي.

هينئر سوال اٿي ٿو ته ڇا ان ڪري ماڻهوءَ جي پيداواري ۽ انقلابي سرگرمي ۾ سائنس، نظريي جي اهميت گهٽجي وڃي ٿي؟ ترميم پسند مارڪسي-لينني تعليم جي باري ۾ چون ٿا ته جيئن ته اهي ادراڪ ۾ پهرين اهميت عملي تجربي کي ڏين ٿا ان ڪري هو ”سوڙها تجربو پسند“ آهن ۽ نظريي کي ”ڌڪارن“ ٿا. پر اهو هڪ مڪمل ڪوڙ آهي. مارڪسي-لينني پارٽين نظريي کي مڪمل طرح اهم ترين اهميت وارو سمجهيو آهي. لينن به انهيءَ تي زور ڏيندو هو ته نظريو عمل جي راهه کي روشني ڏئي ٿو.

تنهن ڪري اها جدلي ماديت ڏانهن دشمني ٿيندي جو ٻنهي، عمل يا نظريي مان رڳو هڪ کي اهميت ڏني وڃي. عمل ۽ نظريي جي وچ ۾ هڪ جدلي ٻڌي، هيڪڙائي آهي. انهن کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪرڻ ناممڪن آهي. عمل کانسواءِ ڪوبه نظريو ٿي نه ٿو سگهي ۽ نه ئي وري انقلابي نظريي کانسواءِ ڪو انقلابي عمل ٿي سگهي ٿو. نظريو عمل کانسواءِ هڙدو آهي، بيڪار ڳالهين جو ڍير آهي. پر عمل به سائنسي ڄاڻ کان سواءِ اندو آهي، ان جي راهه روشن نه ٿي ٿئي. نظريي کانسواءِ اهو ممڪن ڪونهي ته ڪنهن فيڪٽريءَ يا سهڪاري اداري کي وڌائي سگهجي.

نظريي ۽ عمل ۾ هڪ ائٽ ٻڌي، هيڪڙائي ڄاڻ جي جدلي نظريي جو بنيادي پيڙهائو پٿر آهي.

سچ ڇا آهي؟

اسين ڪيئن پڪ ڪريون ته ادراڪ جي عمل ۾ حاصل ڪيل ڄاڻ صحيح آهي؟

اسين روزاني زندگيءَ مان اها ڳالهه ڄاڻون ٿا ته هڪ بيان سچو تڏهن چئجي ٿو جڏهن اهو واقعي سان ٺهڪندڙ ۽ ان کي نڪ نڪ بيان ڪندڙ هجي. سمورا بيان جيڪي حقيقت سان ٺهڪندڙ آهن، اهي سچا آهن. سچُ غلط ڳالهه، غلط

اعتبار، غلط ايمان، ڪوڙ جو مخالف آهي. هر اهو بيان ڪوڙو آهي جيڪو حقيقي زندگيءَ، حقيقت سان ٺهڪندڙ نه هجي. جدلي ماديت ان خيال کان اڳتي وڌي ٿي ته سچ اهو آهي ته جيڪو حقيقت کي صحيح نموني ظاهر ڪري. جيڪڏهن اسان جي ڄاڻ ٻاهرين معروضي دنيا سان ٺهڪي ٿي ته پوءِ اها سچي آهي. معروضي سچائيءَ مان جدليات اهوئي مطلب وٺي ٿي.

“ماديت ۽ تجربي تنقيد” ۾ لينن لکيو ته معروضي سچائي انساني خيالن جي

مواد جو اهو حصو آهي جيڪو ذهني تخليق تي دارومدار نه ٿو رکي، ماڻهوءَ جي

ذهن ۽ ماڻهن جي ذهن تي دارومدار نه ٿو رکي. ان جو مطلب ڇا آهي؟ ان جو مطلب

اهو آهي ته ماڻهوءَ کان سواءِ ڪوبه سچ ڪونهي يعني اهو ماڻهو ئي آهي جيڪو سچ کي ڄاڻي ٿو، ڇو ته ماڻهوءَ وٽ شعور آهي. ماڻهوءَ چوڌاري وسندڙ دنيا سچ مهيا ڪري ٿي. اهي انساني خواهشون ڪونه آهن جيڪي سچائيءَ پيرين بيان ۽ رايي کي مقرر ڪن پر اها معروضي حقيقت معروضي دنيا آهي جيڪا سچائيءَ کي مقرر ڪري ٿي، ڇو ته سچائي اها آهي جيڪا حقيقت سان ٺهڪي. اهوئي سبب

آهي جو لينن چيو ته معروضي سچ انسان ۽ انسانذات کان خود مختيار وجود رکي

ٿو يا ٻين لفظن ۾ اهو انسان جي ذهن، خواهش جو پابند ڪونهي. ماڻهو سچ جي

تخليق ڪونه ٿو ڪري پر سچ ان موجب ظاهر ٿو ڪري جيڪو ڪجهه معروضي

دنيا ۾ آهي.

ماڻهوءَ وٽ اها ڪهڙي گارنٽي آهي جنهن ڪري هو چئي سگهي ته سندس ڄاڻ سچي آهي، اها حقيقت سان ٺهڪندڙ آهي؟ ٻين لفظن ۾ اهو ڪهڙو معيار آهي، ماڻهو آهي، جنهن وسيلي پنهنجي ڄاڻ کي سچو چئي سگهون. رڳو هڪڙو ئي معيار آهي ۽ اهو آهي سماجي عمل. ماڻهوءَ جو عملي ڪم ٿي رڳو اهو وسيلو معيار، ماڻهو آهي جنهن وسيلي ايمان، نظريي، مشاهدي جي سچائي يا ڪوڙ ۽ سچ جي پرک ٿي سگهي. مارڪس لکيو، “ماڻهوءَ کي سچ ثابت ضرور ڪرڻ گهرجي. يعني سچائي ۽ قوت، عمل ۾ سوچ جي هڪ طرفائي.” (مارڪس ۽ اينجلس، جرمن آئيڊيالاجي، ص. 665، ماسڪو 1968ع)، عمل ئي اهو ثابت ڪندو ته اسان جا خيال سچائيءَ طرف آهن يا ڪوڙ طرف.

جڏهن به پاڻ حقيقت جي اڀياس مان ڄاڻ حاصل ڪريون ٿا تڏهن ان جي تصديق عمل وسيلي ٿئي ٿي، عمل ۾ آڻڻ کانپوءِ پاڻ اهو ڄاڻي سگهنداسون ته هيءَ سچ آهي، اهو غلط ٿي نه ٿو سگهي. ان جي اُبتڙ، اهي مشاهدا ۽ اعتقاد جيڪي زندگيءَ، عمل سان ٺهڪي نه ٿا هلن، اهي ڪوڙا آهن. سرماڻيڌاريءَ مان سوشلزم ۾ آهستي آهستي پرامن تبديليءَ لاءِ ترميم پرست ڪٿي ڪهڙين به ليبارٽرين ۾ تجربا ڪن پر اهي بهرحال موجوده وقت تائين ظاهر ٿيل حقيقتن سان ٺهڪي نه ٿا هلن، تنهن ڪري اها ڳالهه ڪوڙي آهي. ڪوڙا نظريا وقت جي ليبارٽريءَ آڏو بيهي نه ٿا سگهن. عمل جتي ڪٿي آهي ۽ هميشه نظريي کي ڇهندڙ آهي، نظريا

جيڪي حقيقت سان واسطو رکندڙ عمل وسيلي ثابت ٿين ۽ هميشه عمل ۾ آڻي سگهجن، اهي ئي سچا آهن.

هيئن ضروري ٿا سمجهون ته معروضي سچائيءَ کي ڪيئن تسليم ڪريون واري پاسي تي ڳالهه ٻولهه ڪريون. ڇا اسين سموري سچ جي، سموري ڄاڻ هڪ ئي وقت، هڪدم حاصل ڪري سگهون ٿا يا اها رڳو آهستي آهستي، ذرو ذرو ڪري گڏ ڪريون ٿا؟ هي سوال مجرد، ڄميل سچ ۽ نسبتي سچ جي وچ ۾ رشتي جي مسئلي تي بحث ڪري ٿو.

هر هڪ ماڻهو قدرت جو اڀياس پاڻ وٽ مهيا ٿيل، سماج طرفان مهيا ڪيل وسيلن ذريعي ڪري ٿو. ڪو زمانو هو جڏهن سائنسدانن وٽ به ماڻا ڪونه هئا، مثال طور، وٽن ٿرماميٽر، دوربينون ۽ خوردبينون وغيره ڪونه هيون. ان ڪري دنيا کي ڄاڻڻ جي امڪانن ۾ رڪاوٽ ٿي پئي. پر جديد سائنس وٽ سوين قسمن جا ڏاڍا ڳتيل ۽ پيچيده اوزار آهن ۽ اسان کي ان ۾ به ڪوشڪ نه آهي ته آڻيندي اڃا به انهن ۾ وڌيڪ ترقي ٿيندي. اهڙيءَ طرح انسان ڏينهن ڏينهن، اڄوڪي جي پيٽ ۾ وڌيڪ، سٺي ڄاڻ حاصل ڪندو ويندو. ان ڪري اسين ڪنهن به مجرد، ڄميل، “مڪمل”، “تڪڙيندڙ” ڄاڻ جي باري ۾ ڪجهه چئي نه ٿا سگهون. سموري ڄاڻ گهڻي ڀاڱي نسبتي، اڻپوري، گهٽ نهڪندڙ آهي. هر هڪ سائنسي نظريو هر هڪ سچ، ڪي نه ڪي تاريخي طرح حدون رکي ٿو. ان ڪري انساني ڄاڻ تاريخ جي هر ڏاڪي تي ان ڏاڪي سان نسبت ۾ ڏني وڃي.

هاڻي سوال اٿي ٿو ته: ڇا ڪا مڪمل ۽ ڀرپور ڄاڻ ٿي سگهي ٿي؟ جيڪڏهن ڄاڻ رڳو نسبتي ٿي سگهي ٿي ته ان جو مطلب اهو ٿيو ته هتي ڪوبه سچ ٿي نه ٿو سگهي، ڪوبه اهڙو سچ ٿي نه ٿو سگهي جيڪو مڪمل، ڀرپور ۽ ڳتيل هجي.

ڪي فلاسافر هن ڳالهه کي هن ريت بيان ڪن ٿا: جيئن ته اسان جي حاصل ڪيل سموري ڄاڻ وقت سان گڏ مجرد ٿي وڃي ٿي ۽ ويندي رد به ٿي وڃي ٿي، ان ڪري چئون ٿا ته ڪوبه نوس سچ ڪونهي، سچ رڳو نسبتي آهي. اسان جي ڄاڻ هميشه ان حالت ۾ رهي ٿي ته اها ڪنهن نه ڪنهن ڏاڪي تي رد، بيڪار ٿي وڃي، هر ڄاڻ گذارو ڪري وڃي ٿي، ڪابه شيءِ نه ٿي رهي. تنهن ڪري سموري ڄاڻ/ علم نسبتي آهي. جيڪي فلاسافر ايئن بيان ڪن ٿا انهن کي نسبت پسند (رليٽوسٽ) سڏجي ٿو.

بيا فلاسافر دليل ٿا ڏين ته “سچ” جيڪي مدي خارج ٿي وڃن ٿا ۽ انهن ۾ لياقت وڌائڻ جي ضرورت پوي ٿي، اهي ڪنهن به نموني سچ نه آهن. “حقيقي” سچ ڪڏهن به مدي خارج ٿي نه ٿا سگهن، اهي دائمي آهن. هڪ ڀيرو پر هميشه لاءِ ڏنل آهن. اڃا به وڌيڪ اهي چون ٿا ته اسان کي رڳو مجرد، مڪمل، صحيح ۽ آخري سچن تائين محدود ڪرڻ گهرجي. اهڙا فلاسافر عقيدتي پرست (ڊوگماتس) آهن. انهن لاءِ سچ هڪ عقيدو، دائمي، اڻ بدلجندڙ ۽ هميشه ساڳي صورت ۾ رهندڙ آهي.

پر ٻنهي نسبت پسندن ۽ عقيدتي پسندن جا دليل هڪ طرفا آهن ۽ ميٽا فزڪس واري سوچ تي ٻڌل آهن. هڪ ماڻهو مجرد سچ مان اها مراد وٺي نه ٿو سگهي ته اها ڪائنات بابت مڪمل ڄاڻ آهي. حقيقت ۾، ڇا ڪوان تي ڀروسو ڪري سگهي ٿو ته ڪنهن وقت ۾ انسانذات سچي ڪائنات جو مڪمل اڀياس ڪري هر هڪ شيءِ متعلق ڄاڻي وٺندي، ۽ ان معنيٰ ۾ مجرد سچ ڄاڻي وٺندي؟ ماڻهو ڪڏهن به ڪائنات ۾ موجود هر هڪ شيءِ متعلق ڄاڻي نه ٿو سگهي، ڇو ته ڪائنات جو ڪوبه خاتمو ڪونهي. ۽ اها لاڳيتو تبديل ٿي رهي آهي. ان ڪري بنيادي آهي ته انساني ڄاڻ لاءِ ڪي آئيندي جون حدون مقرر ڪري سگهجن ٿيون.

ته پوءِ ڇا مجرد سچ، مڪمل ۽ دائمي سچ ماڻهوءَ جي پهچ کان ٻاهر آهي؟ جيڪڏهن ڪو ميٽا فزڪس واري مفهوم ۾ مجرد ڄاڻ جي معنيٰ وٺي ٿو ته دائمي سچ جيڪو هڪ پيري حاصل ڪيل هجي اهو وڌيڪ ڄاڻ لاءِ ڪابه حد نه ڇڏي ته پوءِ اهڙي ”مڪمل“ سچ جو وجود ڪونهي، پر جيڪڏهن ڪو جدلي ماديت جي هن سوال ڏانهن پهچ ڪي وٺي ته، هر هڪ اهو ڏسي سگهي ٿو ته انسان هوري هوري نسبتي سچن کي گڏ ڪندو وڃي مجرد سچ کي پهچي سگهي ٿو. ۽ اهڙيءَ طرح هوري هوري قدرت جي قانونن ۽ لقائن جي ڄاڻ کي وڌائيندي پهچندو پيو وڃي.

جهڙيءَ طرح هڪ سچي جو سچو ڪن حصن مان ٺهي ٿو اهڙيءَ طرح ڄاڻ جي ان ڪٽ واڌاري ۾ نسبتي سچن مان مجرد سچ جڙي سگهي ٿو.

مجرد سچ جي هيءَ پيشڪش - ته واڌاري جي عمل ۾ نسبتي سچن جو گڏجڻ - ميٽا فزڪس واري نسبتي سچ کي مجرد سچ کان ڪاٽي، اڪيلو ڌار ڪري بيهارڻ واري ڳالهه جي سنئون سڌو اُٻتڙ آهي. مجرد سچ جي اها پيشڪش ٻڌائي ٿي ته نسبتي سچ ۽ مجرد سچ جي وچ ۾ ڪا نوس، نه پار ڪري سگهڻ جهڙي پٽ ڪانهي. ادراڪ جي دؤر ۾ نسبتي سچن کان اهڙيءَ طرح **هلندي**، مجرد سچ جا قيمتي موتي ميڙي سگهون ٿا. ”حياتي بي جان مادي مان نڪتي“، ”دماغ سوچ جو عضوو آهي“، سمورا ”جسم ايتمن مان ٺهيل آهن“ - هي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي بيان ائٽر، مجرد سچ آهن، جن کي سائنس ۽ عملي تجربن ثابت ڪيو آهي، انهن کان ڪنڌ ڪڍائي نه ٿو سگهجي. اهي مجرد سچ جا حقيقي موتي آهن. پر ان جو اهو مطلب نه آهي ته اهي آخري **سچ** آهن، ڇو ته اهو سمجهڻ غلط ٿيندو ته مجرد سچ تاريخي حالتن تي دارومدار نه ٿو رکي، ان کي خاصيتن وڌائڻ جي ضرورت نه آهي، وقت سان گڏوگڏ ان جي نئين تعريف يا پراڻي تعريف ۾ واڌا نه ٿيندا - ته ان ۾ ڪابه شيءِ ڳنڍي نه ٿي سگهجي يا ان مان ڪابه شيءِ ڪڍي نه ٿي سگهجي، ته ان تي آئيندي جون سائنسون ۽ ٽيڪنيڪي عمل ڪوبه اثر نه ڪندا. اهڙن آخري، قطعي سچن جو وجود ڪونهي. تنهن ڪري اهو وقت جو ڏيان ٿيندو ته اهڙن سچن جي ڳولا ڪئي وڃي. ان جو مطلب ٿيو ته **هر هڪ نسبتي سچ مجرد سچ جا ڪي نه ڪي موتي رکي ٿو**. هر هڪ سائنسي ڪوجنا، هر هڪ سائنسي

سچ، هر هڪ سائنسي قانون نسبتتي سچ ۽ مجرد سچ جو ميلاپ، ٻڌي، هيڪڙائي آهي.

مٿي ڪيل سچي بحث مان اها خبر پوي ٿي ته اسين معروضي سچ جو ادراڪ هڪدم ۽ مجرد انداز ۾ نه ٿا ڪري سگهون پر هوري هوري، نسبتتي سچن جو ادراڪ ڪندي معروضي سچ جو ادراڪ ڪري سگهجي ٿو. نسبتتي سچن جو مجموعو پنهنجي واڌاري دوران اسان کي مڪمل، گهري، مجرد ڄاڻ مهيا ڪري ٿو. اها ڄاڻ سچي جو سچي ڪائنات جي به آهي ته ان جي هن يا هن مخصوص ڏيک جي به آهي.

جدلي ماديت سيڪاري ٿي ته سچ هميشه نوس ٿيندو آهي. نوس سچ اهو سچ آهي جيڪو لقائن جي ڪنيل مخصوص درجي ۽ انهن جي واڌاري جي حالتن جو جوهر صحيح نموني ظاهر ڪري ان سان تڪر ڪائيندي مجرد "سچ" لقائن جي واڌاري وارين نوس حالتن کان لنواڻي ٿو ۽ اهو ئي عقيدتي پرستيءَ جو گڻ آهي. مثال طور ڪي به ماڻهو ان سوال جو مجرد، ڄميل جواب نه ڏئي سگهندا ته جمهوريت ۽ امن لاءِ جدوجهد جا صحيح طريقا ڪهڙا آهن؟ ڪوبه ماڻهو ان سوال جو صحيح نموني جواب تيستائين ڏئي نه ٿو سگهي جيستائين، جنهن جاءِ تي جن حالتن ۾ جدوجهد ٿئي پئي انهن نوس حالتن کي نه ڏسي. ان سوال جو جواب ڏيندي انهن حالتن ۾ فرق ڪرڻو پوندو ته جن ملڪن سرماڻيداري استحصال مان پنهنجي جان چڙائي آهي انهن جون حالتون ٻيون آهن؛ ۽ جيڪي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن انهن جون حالتون ٻيون آهن وغيره.

جدلي ماديت جي تخليقي فطرت اسان کي سبق ڏئي ٿي ته اسين پنهنجي سچي ڪم ۾ تاريخي صورتحال ۽ نوس حالتن کي پنهنجي نظر ۾ رکون. حقيقت ۾، حقيقت جي لقائن ڏانهن نوس تاريخي پهچ جو جوهر اهو ئي آهي.

لفظن جي معنيٰ

الف:

اُپٽڙ: آپوزٽ (Opposite)، خلاف.

اُتر قطب: نارٿ پول (North Pole)، ڏرتيءَ جو اُتر پاسو.

اتفاق: ايڪسيڊنٽ (Accident)، حادثو.

ادراڪ: ڪاڳنيشن (Cognition)، مڪمل طرح سمجهڻ ۽ ڄاڻڻ.

احساس: سينسيشن (Sensation)، محسوس ڪرڻ.

احساس پسند: سينسوتلسٽ (Sensualist)

ارتقا: اووليوشن (Evolution)، هوري هوري تبديلي.

امڪان: پاسيبلٽي (Possibility)، ممڪن هجڻ.

انارڪزم: (Anarcism)، فسطائيت.

انارڪو-سينڊيڪلزم: Anarco-syndicalism

اندريان: انٽرنل (Internal), جيڪي شيءِ يا لقاءَ منجهه موجود هجن.
انقلاب: رِووليوشن (Revolution), ٽڪڙي ڦير ڦار.
اٽڪٽ: انٽنٽ (Infinite), جنهن جي ڪا به حد نه هجي.
اول: پرائمري (Primary), پهريون, ابتدائي, شروعاتي.

پ:

بايلاجي: (Biology), ساهوارن جو علم, سائنس جي هن شاخ ۾ وڻن جو علم,
(باتني - Botany) ۽ جانورن جو علم (زولاجي - Zoology), ٻئي
شامل آهن.

بدلجڻ: ٽرانسفارميشن (Transformation), تبديل ٿيڻ.
برآمد: ايڪسپورٽ (Export), روانگي, ٻاهر موڪلڻ.
بنيادي: بيسڪ (Basic), اصلي پيڙهائتو.
بهانو: پري ٽيڪسٽ (Pre text), من گهڙ ڳالهه.
بورژوا: (Bourgeoisea), سين, وڏن وڏن آٽوميٽڪ ڪارخانن جو مالڪ,
جنهن جي هيٺان هزارين پورهيت ڪم ڪن ٿا.
بي اعتباريا: نهيلسٽ (Nihilist), بي پروسيا, جيڪي ڪنهن ڳالهه يا عمل تي
پروسو نه ڪن, بي پتيا.
بيڪار ارتقا پسند: (Valgar Evolutionist).
بيڪٽيريا (Bacteria), ننڍڙا جيوڙا.

پ:

ٻاهريان: ايڪسٽرنل (External), بيروني.

ت:

تبديلي: چينج (Change), ڦير ڦار ٿيڻ.
تجربو: ايڪسپريمينٽ (Experiment)
تجربو پسند: (Impiricist)
تجردي: ايسٽرٽڪٽ (Abstract), مجرد.
ٿرورا: ريڊيئيشن (Radiation), لهرون, ذرڻن واريون لهرون.
تصور: ڪانسپيٽ (Concept), ڪنهن شيءِ متعلق خيال.
تنقيد: ڪرٽسزم (Criticism), دليلن سان سٺي ۽ خراب کي ظاهر ڪرڻ ۽
خراب کي رد ڪرڻ.

ت:

ٽڪر: ڪانفليڪٽ (Confilict), جهيڙو, ويڙهه.

ث:

ٿانوي: سيڪنڊري (Secondary), ٻئي درجي جو.

ج:

جانبدار: پارٽيسن (Partisan), ڪنهن به هڪ پاسي ڏانهن.

جاندار: لونگ (Living), جيئرو رهندڙ ساھوارو.
جدليات: ڊايلڪٽڪس (Dialectics), تضادن جو علم. قدرت کي هميشه
واڌاري، ترقيءَ جي صورت ۾ ڏسندڙ طريقو.
جدوجهد: اسٽرگل (Struggle), ڪوششون ڪرڻ.
جوهر: ايسينس (Essence), نت، نت.
جيالاجي: (Geology), زمين بابت علم.
جيو گهرڙن: سيل (Cell) ساھوارن جو ننڍڙو جيئرو ايڪو يا يونٽ.

ج:

چرپر: موشن (Motion), گردش، تحرڪ.

چ:

چنڊ چاڻ: ايناليسز (Analysis), تجزيو.
چال: ليپ (Leap), ٽپو چلانگ، پرانگهه.

ح:

حاصلات: اچيومينٽ (Achievement), جيڪو ڪجهه حاصل ڪيو ويو
هجي.

حقيقت: ريئلٽي (Reality), سچائي، حقيقي وجود رکندڙ.
حقيقت پري ڄاڻ: فيڪٽ (Fact), سچ، واقعي صحيح.
حملي آور: ايگريسور (Aggressor) چڙهائي ڪندڙ ڪاه ڪندڙ.
حواس: سينس (Sense).
حواسي ادراڪ: سينسوئل ڪاگنيشن (Sensual Cognition).

خ:

خاصيت: قتالتي (Quality), گڻ، خصوصيت.
خواهش بازي: والنتريزم (Voluntarism).
خيال: آئيڊيا (Idea) يا ٿاٺ (Thought), تصور، سوچ.
خيال پرست: آئيڊيليسٽ (Idealist), جيڪو اهو سمجهي ته انسان جي ذهني
تخليق (ديوتا وغيره) مادو پيدا ڪيو آهي.

د:

درآمد: امپورٽ (Import), آمدني، گهر آڻڻ.
درجو: ڪٽيگري (Category).
دشمنيءَ وارا: اينٽاگونسٽڪ (Antagonistic), چٽا، ويڙهه وارا.
دهشت پسندي: ٽيررزم (Terrorism).

ڏ:

ڏاهپ: وزڊم (Wisdom), عقلمندي، سياڻپ.
ڏکڻ قطب: ساؤٿ پول (South pole), ڌرتيءَ جو ڏاکڻو پاسو.

ڌ:

ڌڙن: پارٽيڪل (Particle), ايٽم جا ڌڙا.

ر:

رشتو: رليشن (Relation), ناتو واسطو ڳانڍاپو.
روحاني: اسپيريچوئل (Spiritual), ذهني, خيالي.
روشن خيالي: آپٽيمزم (Optimism), سٺن پهلوئن تي نظر رکندڙ.

س:

سادو: سيمپل (Simple), سادو سادو.
سائنس: (Science), علم, ڄاڻ, ڪنهن به لقاء جي بڻ بڻياد ۾ ڪم ڪندڙ
قانون.
سبب: ڪاز (Cause), اصلي ڪارڻ.
سبب پڻو: ڪازلٽي (Causality).
سڀ طرفاتي: يونيورسلٽي (Universality), ڪائنات پڻو هم ڳيري
سپر پاور: (Super power), وڏي قوت, آسماني قوت.
سڄي جو سڄي: (As a whole), سڀ ڪجهه, جيڪو ڪجهه موجود آهي.
سڃاڻپ: آئيڊينٽيٽي (Identity).
سچ: ٿرٿ (Truth), حقيقت.
سڌارا پسندي: ريفارمزم (Reformism).
سرشتو: سرشتو (System).
سرگرمي: ائڪٽوٽي (Activity).
سماج: سوسائٽي (Society), معاشرو.
سياست: پاليتڪس (Politics).

ش:

شعور: ڪانئسنيوس (Consciousness), سمجهه, سوچ.
شڪاڙي: اسڪيپٽڪس (Sceptics).
شڪتي: انرجي (Energy), توانائي.

ط:

طبقو: ڪلاس (Class).
طريقي: ميٿڊ (Method).

ع:

عام: جنرل (General), ڪامن (Common), جيڪو جتي ڪٿي هجي, هر
هنڌ, هر جاءِ تي موجود.
عڪس: اميج (Image), خاڪو نقش.
عقل پسند: ريشنلسٽ (Rationalist).
علم: ناليڪ (Knowledge), ڄاڻ.
عمل: پراسيس (Process) يا پرائڪٽس (Practice).
عنصر: ايليمينٽ (Element), نچ ۽ خاص جزو.

غ:

غير دشمنيءَ وارا: نان اينتاگونستڪ (Non_antagonistic).
غير مادي: ايمٽيريل (Immaterial), من گهٽت.

ف:

فزڪس: (Physics), سائنس جي اها شاخ جيڪا جسمن جي سادين
خاصيتن جو اڀياس ڪري ۽ قانون ڳولي.
فطرت: نيچر (Nature), قدرت, قدرتي طرح ٿيندڙ.
فيصلي ڪُن: ڊسيسو (Decisive), فيصلو ڪندڙ

ڦ:

ڦرلٽ: ايڪسپلاٽيشن (Exploitation), استحصال.

ق:

قانون: لا (Law), متو اصول, قاعدو.
قدرت: (Nature), سڄي جو سڄي ڪائنات, مادو.
قدرتي سائنس: (Natural Science) قدرتي سائنس يعني مادي تي بحث
ڪري قانون ڳوليندڙ سائنس جو ميٽر. فزڪس, ڪيمسٽري,
باٽلاجي وغيره.

ڪ:

ڪاتو چارج: نئيگيٽو چارج (Negative Charge), نفي چارج.
ڪارڻ: ريزن (Reason), سبب.
ڪائنات: يونيورس (Universe), دنيا, قدرت, مادو.
ڪجهه به نه: نٿنگ (Nothing), ڪا به شيءِ نه هجي.
ڪيفيت:
ڪيميا: ڪيمسٽري (Chemistry), سائنس جي اها شاخ جيڪا شين جي
ڪيميائي خاصيتن جا قانون ڳولي.

گ:

گڏيل: ڪليڪٽو (Collective), مجموعي.

ڳ:

ڳٽيل: ڪامپليڪس (Complex), پيچيده.

ل:

لازم: نيسيستي (Necessity), جيڪو هر حالت ۾ ٿئي.
لقاء: فنامينن (Phenomenon), واقعو, عمل, نظارو, عملن, واقعن جو ڪنهن
خاص صورت ۾ ظاهر ٿيڻ.

م:

ماتحت: سب آرڊيننٽ (Sub ordinant), جي هيٺان.
ماپ: ميٽر (Measure), خاصيتن جي حد.

ماديت: متيريلزم (Materialism), ماديت پسند نظريو.
ماديت پسند: (Materialist), جيڪو سمجھي ته مادو اول آهي ۽ ان جي
ڪري شعور پيدا ٿيو آهي.

ماهيت:

مايو: ماس (Mass).
معروضي: آبجيڪٽو (Objective), ذهن, خيال, سوچ کان آزاد, حقيقي.
محرڪ: موٽو (Motive), چرپر ۾ آئيندڙ سبب, مقصد.
مرڪب: ڪمپائونڊ (Compound), ٻن چئن مختلف عنصرن جو
مياپ.
مقدار: ڦٽانتتي (Quantity).
منطق: لاجڪ (Logic), ڄاڻ کي درست ڪرڻ جو علم ۽ قانون.
منطقي ادراڪ: (Logical cognition)
مواد: ڪنٽينٽ (Content).
موضوعي: سبجيڪٽو (Subjective), ذهن جو پابند.

ن:

نالائقي: (Inconsistency), اڻپورائي, نامڪمل.
نتيجو: (افِيڪٽ) (Effect), اثر, جيڪو سبب ڪري ظاهر ٿئي.
نفي: نڪيشن (Negation), نه, نهڪر, انڪار.
نقطه نظر (نڪتي نظر): ويو (View), آٽوٽ لڪ (Out look).
نڪتو: پٽائنت (Point).

ه:

هپوپوٽيمس (Hippopotamus): آفريڪا جو ندين ۾ رهندڙ گهوڙو.
هر طرفو: سڀ طرفو, عالمگير, هم گير.
هڪ ٻئي تي اثر: (Interaction).
هڪ هتي: مونوپولي (Monopoly), اجاره داري.
هم گير: سڀ طرفو, هر طرفو.
هيڪڙائي: يونٽي (Unity), ٻڏي, مياپ.
هيئت: فارم (Form), شڪل, صورت.
هيئت پسندي: فارملزم (Formalism), جيڪي رڳو صورت تي زور ڏين,
پر مواد کي نه ڏسن.

و:

واڏو چارج: پازيٽو چارج (Positive Charge), مثبت چارج.
